

Historia Litteraria 18.

Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)

Universitas Kiadó

HISTORIA LITTERARIA

Az Universitas Könyvkiadó sorozata

Alapítva 1995-ben

Sorozatszerkesztő

HARGITTAY EMIL, KECSKEMÉTI GÁBOR, THIMÁR ATTILA

1. Gyárfás István: Virgilius poetának Aeneise (1717)
2. Tarnai Andor- emlékkönyv
3. Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)
4. Zemplényi Ferenc: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom
5. Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet (A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században)
6. Naplók és útleírások a 16–18. századból
7. Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet
8. Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra
9. Knapp Éva: Pietás és literatúra (Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban)
10. Hargittay Emil: Gloria, fama, literatura (Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben)
11. Zemplényi Ferenc: Műfajok reneszánsz és barokk között
12. Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen
13. Szenci Molnár Albert naplója
14. Knapp Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században (Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez)
15. Bod Péter, a historia litteraria művelője
16. Tarnai Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről
17. H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének
18. Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 2005

Mezőváros, reformáció
és irodalom
(16–18. század)

Szerkesztette
SZABÓ ANDRÁS

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 2005

Felsőoktatási tankönyv

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat keretében jelent meg

Oktatási
Minisztérium

A könyv megjelenését támogatta:
A Magyarországi Református Egyház Zsinata

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Jg. kut.
132. 642

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A borítón: Tokaj 1565-ben, Giovanni Francesco Camotio metszete alapján
(OSzK, App, M. 23.)

© Szabó András és a kötet szerzői
© Universitas Könyvkiadó, 2005

ISSN 1219-8552
ISBN 963 9104 93 0

A kiadásért felelős az Universitas Könyvkiadó vezetője
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Készült az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében

Az Universitas kiadványai megrendelhetők a kiadó postacímén: 1462 Budapest, Pf. 516,
illetve megvásárolhatók a Budapesti Teleki Tékában (1088 Budapest, Baross u. 1.)

BEVEZETŐ

Négy évvel ezelőtt, 2001. május 31. és június 2. között zajlott le Nagykőrösön, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karán az a régi magyar irodalmi konferencia, amelynek összegyűjtött anyagát most kézbe veheti az olvasó. Az évente ismétlődő találkozások sorát, amelyet több mint harminc esztendeje még Klaniczay Tibor indított el, az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Kutató Csoportja szervezi, s részt vesznek rajta a társtudományok képviselői is.

Annak idején, az összejövetel kezdetén úgy fogalmaztam, hogy egy stafétát veszünk át az elődeinktől, s ezt igyekszünk átadni a következő nemzedéknek. A staféta ez esetben nem más, mint egy kutatási téma, a magyarországi reformáció és annak irodalmi vetülete. Nehéz témáról van szó, mert egy olyan történelmi és mentalitásbeli változásról szól, amely összetett és bonyolult, s a nyugat-európai kultúrkörbe tartozó országok sorsát alapvetően meghatározta. Magyar vonatkozásban még nehezebbé teszi a kutatását, hogy erről a korról (s különösen a kezdetéről) nagyon kevés forrásunk és információnk van. Igyekeztünk mindenkit szóhoz juttatni ezen a tudományos konferencián, akinek ebben a témában mondanivalója van, azonban objektív akadályok miatt ez nem mindig sikerült. Nem szólalhattak meg azok a kollégáink, akik az elmúlt időszakban távoztak közülünk; leginkább Pirnát Antal és Szakály Ferenc tudása és gondolatai hiányoztak. Szakály Ferenc könyvére (*Mezőváros és reformáció*) nem is titkoltan utaltunk, amikor címet adtunk a konferenciának és ennek a könyvnek. Nem volt ott Nagykőrösön a történész kollégák közül Péter Katalin, aki azóta izgalmas könyvben gondolkodott el a reformáció történetéről (*Reformáció: kényszer vagy választás*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004), és nem jöhetett el Molnár Antal, aki egymás után jelenteti meg a köteteit a 16–17. századi katolikus egyházról. Azt is el kell mondanunk, hogy nem készült minden konferenciaelőadásból írott változat, ez a kollégákon múlt, akik a felszólítás ellenére vagy elküldték a szerkesztőnek az írásos változatot, vagy nem. A helyszínen élénk vita folyt az elhangzottakról (ezt és az egész eseményt videofelvétel is megörökítette), ennek tanulságait a szerzők igyekeztek hasznosítani.

Az összegyűlt anyag mindezek ellenére meglátásunk szerint jól reprezentálja a kutatás pillanatnyi állapotát, azokat a történelmi és irodalomtudományi kérdéseket, amelyek a kutatókat foglalkoztatják. Válságban volt-e a középkori egyház a 16. század elején vagy a reformáció egy virágkorát élő szervezetet roppantott meg? Földesúri

vagy mezővárosi reformáció? Esetleg is-is? Vagy talán magát az eszmét sem szabad kifelejtenünk a történetből, s nem csupán mindent a társadalmi és szociológiai tényezőkre visszavezetni? A nehezen megválaszolható kérdéseken túl szó lesz még a reformáció nyomán létrejött felekezetekről, az evangélikusról, reformátusról, unitáriusról és katolikusról, a kor fontos irodalmi műfajairól, a históriás énekről, a prédikációról, s végül (de nem utolsósorban) a mezővárosok polgáiról, s magukról a városokról. Nem ígérjük, hogy mindenre megoldást adunk, de a stafétát átvettük az idősebb nemzedékektől, s (többek között ezzel a kötettel is) átadjuk az ifjabbaknak.

Szabó András

Budapest, 2005. március 15.

ERDÉLYI GABRIELLA

OBSZERVÁNS ÉS PROTESTÁNS REFORM: A KÖZÖSSÉG ÉS A FÖLDESÚR HITVÁLTÁSA

(Esettanulmány)*

A vizsgálat apropója: Obszerváns kolostorreform Körmenden

Körmend mezővárosának polgárai az 1500-as évek elején az Ágoston-rendi remeték provinciálisát szóban és írásban ismételten kérték, hogy „Istenért és valamennyiük lelki üdvéért” gondoskodjon megfelelően a rend vásártéren álló kolostoráról.¹ A városban ugyanis egyre gyakoribbá váltak a botrányos jelenetek, amelyeket egyfelől a liturgikus kötelezettségek elhanyagolása, másfelől a barátok kicsapongó élete és szexuális szabadossága váltott ki. Történt például, hogy Simon fráter a nagybőjti időszakban éjszaka, világi ruhában, karddal felővezve mászkált cimboráival kocsmáról kocsmára, s más gyanús helyekre, mire az arra járó körmendi polgár, Szalay Balázs felpofozta, társaival levetkőztette, és (feltehetően a várnagy közreműködésével) a város főterén álló kalodába záratta.² Volt, amikor az éppen a népnek prédikáló szerzetes barátnőjét ráncigálták ki a barát cellájából³ – ami jó példája az emberek szerzetesi kétszínűség feletti felháborodásának. Máskor a tilosban járó barátoknak sikerült megúszniuk a polgárok haragját. A kolostorkertben Prodon Margittal enyelgő perjel például még időben bemenekült a klastromba az ifjak fenyegetően közeledő kisebb csoportja elől.⁴ Nagyobb bajba jutott az a barát, aki szüret idején Egerszegen – vagyis feltehetően az ekkor szokásos bor-alamizsnagyűjtő körúton – egy még bimbózó virágszálat akart leszakajtani magának az egyik ház padlásán. Mert ugyan a (feltehetően a „renitens” lány sikoltozása miatt félbeszakított) tett helyéről sikerült elmenekülnie, ez

*A tanulmány az OTKA D-048297 sz. posztdoktori ösztöndíja keretében és támogatásával készült.

¹Az alábbi elemzés alapja egy tanúvallatási jegyzőkönyv. Levéltári lelőhelye: Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV), Fondo Barberiniani Latini (= Barb. Lat.), vol. 2666. A szóban forgó rész a 37. és a 46. tanú vallomásának 3. pontja.

²Ezt az esetet többen is elmesélik: Uo., 25. tanú, 3. pont; 37., 46., 47. tanú, 6. pont.

³Uo., 25. tanú, 6. pont.

⁴Uo., 11. tanú, 6. pont.

– a kortársakat idézve – olyan „istentelen bűn” volt, hogy többé a kolostorban sem érezte magát biztonságban az emberek haragja elől: a perjel engedélye nélkül, csak a holmijáért betérve, gyorsan és titokban távozott a városból.⁵ Ilyen, a kutatás előtt eddig ismeretlen előzmények után került sor arra a már régóta tudott eseményre, hogy 1517-ben Bakócz Tamás, a város földesura s a kolostor kegyura, az Ágostonrendieket a kolostorból eltávolította, és obszerváns ferenceseket hozott a helyükre.⁶

A fent vázolt epizódok egy újonnan előkerült tanúvallatási jegyzőkönyvben olvashatók. Pontosabban annak második, mintegy 150 oldalt kitevő felében, amely 49 tanú: laikusok és klerikusok, jobbágyok és nemesek, körmendiek és környékeliek vallomását tartalmazza. A kis könyvecske első 60 oldalán pedig a peres eljárás során keletkezett iratokat találjuk. Ebből megtudjuk, hogy az ágostonosok eltávolítását Körmend földesuraként Bakócz kezdeményezte, amire 1513 szeptemberében, római tartózkodása alatt kapott pápai engedélyt. Ezt követően tanúkihallgatással egybekötött vizsgálattal legátusi törvényszéke az ágostonosokat 1517 nyarán kizárta a kolostorból, és obszerváns ferenceseket rendelt a helyükre. Kitételük ellen azonban az ágostonosok Rómához fellebbeztek. Az ügy kivizsgálását X. Leó pápa ekkor delegált bírónak Szatmári György pécsi püspökre bízta. Az ennek hatására 1518 májusában lefolytatott vizsgálat anyaga áll a rendelkezésünkre, és ez képezi a jelen elemzés alapját. A jegyzőkönyv nyilvánvalóan annak köszönhetően maradt fenn, hogy a pápa – némileg kivételesen – a végső döntés jogát magának tartotta fenn, s a Rómába küldött jegyzőkönyv így nem esett a hazai forráspusztulás áldozatául.⁷

Az obszerváns és protestáns reform mint hitbéli döntéshelyzet

Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy a fent vázolt eseményeket, nevezetesen egy kolduló rendi kolostor obszerváns reformját a protestáns reformáció kontextusában értelmezzem. Céлом ezzel a reformáció hazai recepciójának sok fehér folttal bíró problematikájának jobb megértése. A problémafelvetést ugyanakkor az a historiográfiai szemléletváltás is ösztönözte, amelynek jegyében a lutheri reformáció kezdeténél (1517) a késő középkor és kora újkor közé húzott határvonal elhalványult, illetve teljesen eltűnt. Eredményeképp ma a 15. és a 16. századot egy korszakként, találóan a

⁵Uo., 37. tanú, 6. pont.

⁶Pontosabban fogalmazva a kolostor Bakócz-féle reformjának ténye annak pontos ideje nélkül volt eddig ismert. KARÁCSONYI János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Bp., 1922–1924, I, 383; BÁNDI Zsuzsanna, *Ágostonos remeték Körmenden*, Vasi Szemle, 1979, 359–366, 362.

⁷Arra vonatkozó feltételezésemet, hogy miként került a Barberinik 17. században csúcsra jutó dinasztiájának levéltárába, illetve a per kontextusba ágyazott, részletes rekonstrukcióját l. *Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. Kolostorreform Körmenden: obszerváns vagy koncepció?* c., megjelenés alatt álló tanulmányomban: Történelmi Szemle, 2003.

„sűrűsödés” idejeként szokás jellemezni, s a protestáns reformáció a változás kizárólagos okából a „reformok korának” csupán egyik kiemelkedő epizódja lett.⁸ E megközelítés jegyében a kutatás újabb az obszerváns és az evangéliumi mozgalom közötti meghatározó történeti kontinuitás mellett érvel – az obszerváns kolostoralapítási és -át szervezési hullámot követő reformációs kolostorfeloszlatás közötti felszíni látszatelentét strukturális párhuzamaira rámutatva. Így ma mindkettőt elsősorban olyan, az egyház berkeiből induló mozgalomnak szokás tekinteni, amely a laikusoknak a korábbiaknál jóval tevékenyebb közreműködése nyomán a „vallás laicizálódását”, a papság helyett egyre jobban a világiak igényeinek megfelelő és általuk kontrollált egyház létrejöttét szolgálta.⁹ E historiográfiai vonulat hazai előfutára Szűcs Jenő, aki a kontinuitásra a klérus oldala felől hívta fel a figyelmet, amikor az evangéliumi prédikátorok első generációjában a cseri barátokat, illetve radikális, spirituális aposztatáikat sejtette meg.¹⁰

A két eseménysor közös vizsgálatához az alábbiakban újabb szempontot ajánlok, nevezetesen azt az analógiát, hogy mindkét eseménysor hasonló helyzetbe hozta, illetve döntés elé állította a társadalmi szereplőket. Egy régi és egy új vallásosság s annak képviselői: a konventuális és az obszerváns szerzetesség, majd pedig a régi papság és az evangélium hirdetői között választhattak. Ez konkrétan többnyire azt jelentette, hogy a helyi kolostorból elkergethették a régi szerzeteseket szigorúbb szabályok szerint élő, aktív lelki gondozást vállaló és az egyén üdvösségét és a közösség békéjét egyszerűbb, közérthetőbb teológia talaján hirdető újak érdekében. Néhány évtized múlva, a 16. század elején pedig sok kolostorból őket is kitették a világi papokkal együtt, „új” tanokat hirdető prédikátornak adva ezzel helyet.¹¹ A figyelem

⁸A historiográfiai paradigmaváltás áttekintését l. Heinz SCHILLING: *Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Tempts des Réformes = Die Frühe Reformation in Deutschland als Umbruch: Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte* 1996, hrsg. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 199), 13–34; A sűrűsödés terminusra l. Peter MORAW, *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung: Deutsche Geschichte 1250 bis 1490*, Berlin, 1985.

⁹*Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, hrsg. Gaspar ELM, Berlin, 1989 (Berliner Historische Studien 14, Ordensstudien, 6). Itt a *Landesherren, städtische Obrigkeit und Ordensreform* c. tematikus egység tanulmányai elsősorban: 515–570. A vallás laicizálódásának terminusára l. a kötetben Paul L. NYHUS, *The Franciscan Observant Reform in Germany*, 217.

¹⁰SZÜCS Jenő, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, ItK, 78(1974), 409–435. A nemzetközi irodalomban l. erre Johannes SCHILLING, *Klöster und Mönche in der hessischen Reformation*, Gütersloh, 1997; Robert SAUZET, *Mendiants et Réformes: Les réguliers mendiants acteurs du changement religieux dans le royaume de France (1480–1560)*, Tours, 1994.

¹¹A lutheri teológia közvetlen, tartalmi kapcsolatáról az ágostonos iskolával l. Berndt HAMM, *Frömmigkeitstheologie am Anfang des 16. Jahrhunderts: Studien zu Johannes von Platz und seinem Umkreis*, Tübingen, 1982. Az obszerváns és az evangéliumi mozgalom

középpontjába a reform összetett folyamatából tehát a papválasztás igényét és aktusát állítom. Bob Scribner, a reformáció kutatásának egyik megújítója tömören és világosan megfogalmazta, hogy ezt a 16. századi reform lényegéhez tartozó momentumnak kell tekintenünk: „A reformációt az ebbe teológiai ideák elvont tárháza helyett mozgalommá, hogy az emberek megpróbálták hitüket megvalósítani. A legfontosabb lépés az volt, hogy egy kegyes prédikátort szerezzenek, aki az Igét hirdeti, és részt vesz egy valamiféle életre keltett keresztény közösség létrehozásában. Éppen ezért a kis közösségek [...] kegyes prédikátor találására és tartására irányuló erőfeszítései a reformáció megértésének egyik kulcsát alkotják.”¹²

A papválasztás gyakorlati folyamatának fontosságát szintén felismerő hazai reformációkutatásban a kérdés, amely Szakály Ferenc *Mezőváros és reformáció* című monográfiájával újra az érdeklődés homlokterébe került, ma így hangzik: valójában ki választott? A változást a közösségek vagy a földesúr igényei és cselekedetei hordozták? A probléma felvetése és tárgyalása a mezővárosiakra koncentráló Szakálynál azonban pontosan így szerepelt: „A hitújítók társadalomkritikája ellenére földesúri pártfogásuk feltűnő. Szegedi Kis István élete alapján a hódoltságon kívül földesúri egyetértés nélkülözhetetlen volt egy pap vagy prédikátor behelyezéséhez. Lehet tehát, hogy a reformátorok mezővárosi tevékenysége csak a földesúr ízlését tükrözi?”

A szerző végül így summázta gondolatait: „A magyar reformáció kibontakozása az egymásba át- meg áttűnő »főúri« és »mezővárosi« reformáció közös eredménye volt. Ha már mindenáron különbséget kell tenni, érzésünk szerint az előbbi a teret és a lehetőséget, az utóbbi pedig részben a reformátorokat, részben pedig a tömegnyomást biztosította.”¹³

Röviden érdemes megjegyezni, hogy a közösség mezővárosiakra történő leszűkítése egyelőre vitatott. Ezért elgondolkodtató Péter Katalin javaslata, aki a kérdés érvé-

párhuzamaira tágabb kontextusban: 1. mint egy mindenkinek szóló teológia megalkotóira l. Berndt HAMM, *Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation: Der Prozess normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft Deutschland*, Archiv für Reformationsgeschichte 84(1993), 7–82, főleg 24–41; 2. mint egymást követő művelődési, illetve oktatási reformáramlatokra l. Gaspar ELM, *Die Franziskanerobservanz als Bildungsreform = Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit: Berichte über Kolloquien der Kommission zur Erforschung des Kultur des Spätmittelalters 1983 bis 1987*, hrsg. B. BOOCKMANN, B. MOELLER, K. STACKMANN, Göttingen, 1989 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl. III, 179), 201–213. További irodalmat l. ott; 3. mint prédikációs mozgalmakra l. pl. Larissa TAYLOR, *Soldiers of Christ: Preaching in Late Medieval and Reformation France*, Oxford–New York, 1992.

¹²R. W. SCRIBNER, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, London, 1987, 124 (saját fordítás).

¹³SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás történetéhez*, Bp., 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 11–12, 30.

nyességét a falusiakra is kiterjeszti.¹⁴ Ennél azonban most lényegesebb számunkra, hogy neves elődök – elsősorban Klaniczay Tibor, Makkai László és Szűcs Jenő említendő¹⁵ – nyomán itt végleg a múltba kerül a patrónusi reformáció paradigmája. A Horváth János nevével fémjelezhető felfogás képviselői a kegyúri jogot a viselkedésre ható kényszernek tekintve a hitújítás folyamatát a földesurak hitváltásával jellemezték, amelynek során birtokaik népe automatikusan követte őket.¹⁶ Az újabb keletű hangsúly-áthelyeződés a folyamat lényegét érinti: a norma mechanikus érvényesülése helyett a társadalmi szereplők normabefolyásoló, ma bevett kifejezéssel, normamanipluláló szerepére kerül tehát.¹⁷ Ez konkrétan azt a feltételezést jelenti, hogy a lakosságnak minden strukturális kényszer ellenére volt lehetősége saját igényei és érdekei szerint cselekedni, és így is cselekedett: az evangéliumi tanok hirdetőit saját szekerén hordta városról városra.

Messzemenően egyetértve a korszak névtelen szereplői felé forduló figyelemmel, magam az alábbiakban a főúri kontra mezővárosi paradigma helyett egy másfajta megközelítéssel próbálkozom, amelyet mikroszinten a körmendi eseményekkel fogok modellezni. Az értelmezést egy leíró rész vezeti fel, de a szintén megkerülhetetlen forráskritikai megfontolásokért – a hely szűkössége folytán – egyéb írásokhoz kalauzolásom az e téren netán kielégítően olvasót.¹⁸

A mezővárosi és falusi lakosság cselekszik

A körmendieket a liturgikus kötelességeit elhanyagoló és kicsapongó szerzetesek viselkedése – mint láttuk – felháborította. Elégedetlenségük cselekedetekké formálódott, amelyek elsődleges célja a szerzetesek életének megjavítása volt. Ennek sokféle stratégiáját alkalmazták, amelyeket szóbeli és fizikai interakciókra oszthatunk. A szerzetesek és a hívek rendszeres találkozási helyei közé tartozott a kolostori templom, ahová az emberek misére, zsolozsmára és gyónni jártak, másfelől a kolostor és a kocsmák, ahol informálisan érintkeztek. Amint a közeli Nádásdról való egyik jobbágy,

¹⁴PÉTER Katalin, *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*, BUKSZ, 1997, nyár, *Tiszteletkőr Szakály könyvéről*, 201.

¹⁵L. SZAKÁLY prologusában (13. jegyzetben i. m.) egyben a kérdés problémaközpontú historiográfiai áttekintését.

¹⁶HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*, Bp., 1957².

¹⁷Vö. SIMONA CERUTTI, *Norma és gyakorlat: Avagy szembeállításuk jogosságáról = Társadalomtörténet másképp: A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, szerk. CZOCH Gábor, SONKOLY Gábor, Bp., 1995, 152–156. (A normák manipulálása, a cselekedetek legitimálása.)

¹⁸„Causa Sirentiae”: Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája, Korall, 9(2002), 5–31.

Bíró András mesélte: „gyakran látta a szerzeteseket kocsmákban laikusokkal inni és részegeskedni, s előfordult, hogy beszélgetés közben a hívek megfeddték a barátokat, mondván, hogy jó szerzetesekhez nem illik így borban tobzódni, ahogy ők teszik”.¹⁹ Többek szavaiból is kiderül, hogy a hívek korholó, felelősségüket firtató megjegyzései nyomán gyakran vitába is keveredtek. Arra a kérdésre, hogy miért hanyagolják el ennyire az istentiszteleteket és a kolostori épületeket, a felelősség elhárításával replikáztak: abból a kevés alamizsnából, amit a hívek osztanak nekik, csak ennyire képesek.²⁰

Azt látjuk tehát, hogy papi funkciójukból eredő szakrális hatalmukat árunak tekintették, magasabb árat szabva szolgáltatásaiknak. Ezen is túlmenően azonban kihágásaikat sokszor már csak szerzetesi szerepükből végleg kibújva, annak tárgyi, viselkedési és verbális kellékeit levetkőzve legitimálhatták. A húszévesként legfiatalabb tanú, nemes Szarvaskendi Sibrik Benedek mesélte, „hogyan amikor Antal barát a kocsmából a mezőre akart menni, egy paraszt megkérdezte tőle, miért visz bárdot magával. Mire ő azt felelte: ha tudni akarja, útban a mezőre majd megmutatja.”²¹ A tiszteletlenség tehát (vagy a fenti esetet talán nevezhetjük erőfitogtatásnak is) a barátok számára valószínűleg már hatékonyabb eszköze volt a hívek haragja elleni védekezésnek, mint az egyház tanítása, amely a híveket a papság felszenteléséből eredő érinthetlenségére intette. A körmendiek mindennapi cselekedeteire az adott helyzetben ugyanis ez az előírás kevés hatást gyakorolt. Jól tükrözi ezt, hogy a szentkirályi plébánosnak gondoskodnia kellett az utcán részegségében tehetetlenül fekvő szerzetes védelméről: egy házba vitette külön elrendelvé, hogy ne bántalmazzák, és ha kijózanodott, engedjék szabadon elmenni.²²

A szóbeli összecsapások mellett a szerzetesek elleni tetteleges fellépések is széles skálán mozogtak. A kocsmái tréfás, gúnyos jelenetektől kezdve, amikor köleskásával kenték össze a szerzetesek fejét és ruháját,²³ a kocsmából való hazakergetésen²⁴ át a

¹⁹BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 93^v (42. tanú). A 49 tanú (18 nemes, 9 körmendi polgár, 10 jobbágyp, 12 plébános, illetve oltárigazgató) beazonosítása, vagyis újabb adatok gyűjtése személyükre és családjukra aprólékos könyvészeti és levéltári kutatásokat igényel. A feladat elsősorban a birtokos nemesek (Szarvaskendi Sibrik, Nádasdy, Hidvégi Polányi, Csákányi Illés, Büki) és néhány körmendi lakos (pl. Rosos Simon, Csuti András) esetében sikerrel kecsegtet, illetve már eredményre is vitt. Ez irányú kutatásaim (főleg a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban őrzött Erdődy-levéltárból, illetve a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményéből stb.) részeredményei azonban bármily érdekesek is, irrelevánsak jelen tanulmány tárgyát tekintve. Például nem tudtam meg többet a tanúk szerzetesekhez, földesúrhoz vagy egymáshoz való viszonyáról, vagy éppen vallásosságukról, ezért nem tartottam szükségesnek e tanulmányba foglalni ezeket az adatokat. Ugyanígy feleslegesnek tartottam a helységnevek pontosítását, jegyzetelését is (pl. Hollós lehet Hidas- vagy Egyházashollós).

²⁰Uo., 39. és 41. tanú, 3. pont; 40. tanú, 4. pont.

²¹Uo., fol. 44^r (12. tanú).

²²Uo., 32. tanú, 5. pont.

²³Uo., 29. tanú, 5. pont.

nyilvános, rituális megszégyenítésig terjedtek. A veréssel végződő utcai, kolostorkerti rajtaütések egy-egy magáról megfélelmező baráton – amint az előljáróban említett esetek mutatják – spontánul történtek és mindennaposak voltak. Ezzel szemben a kolostorba való betöréshez, a barátok elfogásához, nyilvános megszégyenítésükhöz a lakosság saját és egyben a kolostor lakóinak is világi feljebbvalóját, pontosabban annak helyi képviselőjét buzdította közreműködésre. A körmendi várnagyok némelyike kapható is volt erre. A legharciasabbnak Ferde Benedek, az Erdődyek *castellanusa* bizonyult, aki egyszer egy szitkozódó szerzetest fogott el, máskor Mihály frátert és Dorottya nevű barátnőjét a barát ágyából hurcolta a várbörtönbe. Dorottya a piactéri pellengéren bűnhődött a közösség normáinak megszegéséért. Mihály persze jobban járt. A várnagy a kolostori előljárók és a körmendi plébános kérésére, akik a papi rend immunitására a kegyúr előtt is joggal hivatkozhattak, végül szabadon engedte.²⁵ Kemesmáli Nagy Pálnak, aki úgy emlékezett vissza, hogy „Mátyás király halála után” három évig volt Körmenden várnagy, szintén sokat panaszkodtak a hívek a barátokra. Ő azonban hajthatatlan maradt: „a rend iránti tiszteletéből kifolyólag és a botrány kerülése végett” embereinek megtagadta az engedélyt a kolostorba bevitt nők erőszakos eltávolításához.²⁶

A közösség nem mulasztotta el azt sem, hogy a kolostor egyházi feljebbvalóinak segítségét kérje. Ez sem vezetett azonban tartós eredményre, mert az ágostonos provinciális által ekkor ideküldött három-négy új baráttal hat-nyolc fősre dagadt közösség hamarosan megint bomlásnak indult.²⁷ A világi és egyházi hatóságok tekintélyének mozgósítása mellett a közösség saját hatáskörén belül is többféle módszerrel igyekezett a barátokat jobb útra téríteni. Ilyen volt az alamizsnázkodás megtagadása, vagyis a vallásos szolgáltatások csökkenésével járó anyagi ellenszolgáltatások megvonása.²⁸ Azt, hogy ez számukra valóban csak egy eszköz volt, és nem a végső megoldásként éltek vele, ami ugyanakkor a barátok által nekik felrótt materiális és pragmatikus vallásos felfogás jele lehetne, nem szűnő felháborodásuk és tetteges akcióik meggyőzően mutatják. A büntetést azonban segítséggel, a szigort engedékenységgel váltogatták. A kiközösítés technikáit a közösségben tartás módszereivel, vagyis a további befolyásolhatóság feltételének megőrzésével variálták. Így például jóllehet alamizsnát nem adtak nekik, maguk láttak a kolostor tetőzetének megjavításához.²⁹ Máskor nem haza-

²⁴Uo., 46. tanú, 5. pont.

²⁵A 19. tanú vallja: „Benedictus Ferde [...] propter quadam mala verba per quendam fratrem Augustinensem facta et dicta captivari fecisset”. Uo., fol. 52^v. Mihály és Dorottya történetét 17-en mondják el hosszabban-rövidebben, közülük a várnagyot név szerint említi az 1, 43, 46, 47. és 48. tanú.

²⁶Uo., fol. 72^v (30. tanú).

²⁷L. 1. j.

²⁸BAV Barb. Lat., vol. 2666, 29. tanú (4. pont), 38. tanú (6.), 43. tanú (3.), 45. tanú (4.), 46. tanú (3.) és 48. tanú (6.).

²⁹Uo., 25–27, 37–39, 41. és 45. tanú, 4 pont.

kergették, hanem hazatámogatták a kocsmából a szerzeteseket.³⁰ A véletlenül leleplezett bűnökre pedig nemcsak rögtöni megtorlással, hanem időnként azok cinkos elhallgatásával reagáltak. A barátok szolgálójaként korábban a kolostorban élő Bátai Tóth István Antal fráter kérésére hajlandó volt hallgatni arról az intim jelenetről, amit a templomkóruson látott.³¹ De erre még az a kölkedi plébános is rávehető volt, aki valamása alapján hivatását komolyan vevő papként, mélyen vallásos emberként áll előttünk. Ő Zsigmond frátert kapta rajta azon, amint a névnapját ünnepelte a fürdőben barát-nőjével. A pap és a barát a közös titok révén létrejött bizalmas kapcsolatot az egyik körmendi polgár, Kis Gáspár házában egy közösen elfogyasztott kiadós reggelivel pedig mintegy rituálisan is megpecsételte.³² S a közösség előtt talán valóban több évig hallgattak, eskü alatt viszont mind a plébános, mind Tóth István megvallotta, amit egykor látott.

Voltak azonban olyan ciklikusan visszatérő pillanatok, talán egy-egy nagyobb botrányt követően, amikor a hívek reménytelennek látták a barátok megváltoztatását. Ekkor egy másik megoldási lehetőség került előtérbe: arról beszéltek, azt tervezték, hogy a barátok ellen „fellázadnak”, vagyis „elkergetik őket”, mégpedig „erőszakkal, saját tekintélyükkel”.³³ Tisztában voltak tehát azzal, hogy vállalkozásuk a hatalmi struktúrák és az érvényes normák felborítását jelentené.

A lényegi kérdés persze az, hogy ezt végül miért nem tették meg. A közösség akarata vajon miért rekedt meg ezúttal a szavak szintjén? Másként megközelítve: hogyan értékeljük a barátok elkergetéséről folytatott diskurzust? Csupán egy tiltott, illetve elérhetetlennek tartott vágyuk kimondását jelentette, vagy a barátok elkergetését a válság reális megoldásaként tartották számon, s azért beszéltek róla oly sokat, hogy ezáltal is mozgósítsák erőiket?³⁴ Úgy tűnik, hogy saját szavaikat valóban komo-

³⁰Uo., 29. tanú, 5. pont.

³¹„se preterito anno vidisse, quod quidam frater Anthonius in dicto monasterio Beate Marie Virginis de Kermend superius in choro ecclesie concumbebat et habebat rem cum quadam muliere, et in videndo hunc actum fuit testi socius quidam Johannis litteratus de Simigio, nunc in Somoghwar commorans, qui simulcum teste hunc actum fieri vidisset [...] quemquidem testem dictus frater Anthonius plurimum rogasset, ne alicui diceret id, quod vidisset.” Uo., fol. 68^r (28. tanú).

³²„vidissetque fratrem Sigismundum prefatum cum una tali muliere in balneo existentes et sese invicem lavantes, et hoc de anno, cuius iam tertia instaret revolutio in festo Sancti Sigismundi, anniversario scilicet nominis sui; fuissetque testis rogatus per ipsum fratrem Sigismundum, ne ea, que vidisset, cuipiam revelaret et tandem ea de causa ipse testis fuisset per eundem fratrem Sigismundum invitatus ad quoddam prandium in domo circumspecti Gasparis Parvi de Kermend, ubi lautissime fuisset epulatus.” Uo., fol. 74^v (31. tanú).

³³Uo., 28. tanú (insurgere), 30. tanú (potentialiter [...] etiam propria auctoritate fratres expellere), 38. tanú (frequenter fuisse rumorem et voluntatem populi cum indignatione eiciendi et expellendi ipsos fratres).

³⁴L. egy kis közösség egy téma körüli diskurzusának (pletykájának) okaira, funkcióira Norbert ELIAS, John SCOTSON, *The Established and the Outsiders: A Sociological Enquiry into Community Problems*, London, 1994, 89–105. Observations on Gossip.

lyan vették: az egyik tanú szerint a szerzetesek elűzését nemcsak beszélték, hanem egyenesen el is határozták. A társadalmi korlátok azonban szintén komoly akadállyal bizonyultak: miként a tanúk fogalmaznak, szándékukat nem merték, illetve nem tudták megvalósítani.³⁵

Vagy netán azért hagytak fel e tervükkel, mert közben a földesúr is hasonló akcióba kezdett, s a közösség ettől kezdve átengedte neki a kezdeményezést? Nagyságos Ellerbach János, akitől Kőrmendet az Erdődyek annak idején örökölték,³⁶ nemcsak veréssel és egyéb büntetésekkel fenyegette az Ágoston-rendieket, amennyiben nem változtatnak életükön, hanem kitevésüket is kilátásba helyezte. Mi több, már lépéseket is tett ennek érdekében. Ez nagyjából két dolgot jelenthet: vagy az ekkor bevett első hivatalos lépés megtételét, tehát egy megfelelően indokolt kegyúri kérelmet a reform pápai engedélyezésére,³⁷ vagy a reform informális előkészítését az Ágoston-rendiek helyére kiszemelt rend vezetésével. Mindez azért különösen érdekes, mert a földesúr lépéseiről a hívek is tudtak: Ellerbach famulusa és familiárisa uruk feddéseinek és terveinek szem- és fültanúi voltak, míg a kőrmendiek – feltehetően épp tőlük – hallo-másból tájékozódtak.³⁸ A jelek szerint azonban a közösség a földesúr közismert szándékai ellenére sem vonult passzivitásba, a kőrmendiek nem mondtak le terveikről.

³⁵A kiűzés elhatározására: BAV Barb Lat., vol 2666, 30. tanú (6. pont); 45. tanú, 3. pont: „ipsi cives, si ausi fuissent, [fratres] diu eicere voluerunt”; 46. tanú, 6. pont: „cives dicti oppidi si potuissent, voluerunt aliquando ipsos fratres [...] de dicto eicere monasterio”.

³⁶BÁNDI, 6. jegyzetben i. m., 37–41.

³⁷Amit később Bakócz szóban tett meg. Egyéb kolduló rendi kolostorreformok írásbeli kérvényeire és patrónus kérvényezőire l. pl. 1448. június 25. Carvajal pápai legátus parancsa az obszerváns ferencesek vikáriusának a sárospataki volt konventuális kolostor átvételére. Magyar Országos Levéltár (=MOL), Diplomatikai Fényképtár (=DF) 275504.; 1451. május 5. A pápa mandátuma Szécsi Dénes esztergomi érsekhez az újlaki ferences kolostor ügyében. MOL, DF 275506. Kiadva: *Bullarium Franciscanum*, Nova Series, ed. Fr. Ulricus HÜNTEMANN, I. Quaracchi, 1929, No. 1472; 1467. január 2. II. Pál pápa mandátuma a derecskei apátnak és a bozóki prépostnak a szécsényi ferences kolostor átadására az obszervánsoknak. MOL, DF 275516. Kiadva: *Bullarium Franciscanum*, ed. Fr. Joseph M. Pou Y MARTI, ns. II, 1455–1471, Quaracchi, 1939, 1397. sz.

³⁸Az ekkor 47 éves vitézlő Nádasdy Ferenc mesélte: „Adiungit insuper testis se bene scire, quod Johannes Elberbok, dominus temporalis loci Kermend sepius voluisset excludere et expellere ipsos fratres Augustinenses de dicto monasterio eorum de Kermend propter eorum tantam negligentiam et malam vitam ipsorum. Causam sue scientie dicit testis, quatenus tunc fuisset famulus ipsius Johannis Elberbok et predicta verba audivisset ab eo. Qui etiam Johannes Elberbok aliquando ad visum et auditum testis comminatus fuisset ipsis fratribus verbera et alias penas, nisi ad meliorem vitam et ad meliora servitia divina se reducerent atque de edificiis magis providerent. Et credit testis, quod si diutius ille supervixisset, iamdudum eosdem fratres Augustinenses de dicto monasterio eiecisset, quoniam sciret testis dictum dominum Johannes Elberbok ad predicta causam eiectionis fratrum et laborasse, et practicam fecisse.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 70^r (29. tanú) L. még a 25. (familiáris), 46. és 47. (kőrmendiek) tanúvallomásának 3. pontját.

Legalábbis szerintem például Tapasztó Mátyás, az egyik körmendi polgár szavai megengedik ezt a feltételezést: „tudja [...], hogy a város polgárai, ha tudták volna, már néhányszor kidobták volna az ágostonos barátokat a kolostorból, amint néhai uruk, Ellerbach János földesúr is – legjobb tudomása szerint – el akarta kergetni őket”.³⁹ A közösség és a földesúr tehát egymással párhuzamosan, mindkettő a rendelkezésére álló eszközökkel törekedett a válság megoldására. S talán még fontosabb, hogy a körmendi lakosság sem elégedett meg az Ágoston-rendiek elűzésével. Bár a kölkedi plébános „gyakran hallotta a körmendi lakosokat arról beszélni, hogy az Ágoston-rendieket inkább ők maguk egyedül elűzik, s jobb lenne, ha üresen állna a kolostor, mint hogy a bűnös barátok a népet megbotránkoztassák”.⁴⁰ Mindszenti Lukács, egykori várnagy szavai tükrében ez a lakosság mérsékelt terve volt csupán. Szerinte a körmendiek célja az Ágoston-rendiek elűzésén túl jobb életű barátok bevezetése lehetett.⁴¹ Ennél többet nem tudunk a közösség választásáról. Mégis talán joggal feltételezzük, hogy ők is – akárcsak Ellerbach János, akiről ezt a tanúk elmondják⁴² – az akkoriban közkedvelt cseri barátokra gondoltak.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a közösség saját érdekei érvényesítése érdekében akár az egyházi és intézményes normák ellenére is mindent megpróbált. Az azonban, hogy igényeik Körmenden valóra is váltak, annak volt köszönhető, hogy ezek – mint látni fogjuk – több ponton is találkoztak a földesúr érdekeivel, aki társadalmi pozíciójából eredően nemcsak változtatni akart, de rendelkezett is az egyházi újítás sikerre viteléhez szükséges cselekvési térrel és anyagi erőforrásokkal.⁴³ Azt pedig, hogy a földesúr és a közösség alapvető vallásos érdekközössége strukturális alapokon nyugodott, és nem csupán a véletlen, a személyes hajlandóságoktól függő egybeesés műve volt, jól mutatja, hogy bár Ellerbach Jánost 1499-ben bekövetkezett halála megakadályozta terve megvalósításában, földesúr utódai is szükségesnek tartották a változást. Miután a földesúri hatalmat Bakócz nevében gyakorló unokaöccse, Erdődy Péter a maga szelídebb módján, étel-ital és minden egyéb szükségéik kielégítésével nem tudta őket jobb belátásra téríteni,⁴⁴ érsek nagybátyja hatalma és tekintélye segítségével végül 1517-ben sikerült az Ágoston-rendiek eltávolítása és a ferencesek bevezetése. A változás pedig – úgy tűnik – a lakosság támogatása mellett ment végbe.

³⁹BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 100^v (46. tanú).

⁴⁰Uo., fol. 74^r (31. tanú).

⁴¹Uo., fol. 60^v (25. tanú).

⁴²Mindszenti Lukács volt ura mellett olyannyira elkötelezett maradt, hogy azzal indokolta személyes döntését a ferencesek mellett, hogy ő is ezt akarta.

⁴³Norbert Elias negatív hatalom definíciójáról (a társadalmi korlátoknak való kisebb alávetettség) l. Roger CHARTIER, *Self consciousness and the Social Bond* = Uő., *On the Edge of the Cliff. History, Language and Practices*, Baltimore–London, 1997, 114.

⁴⁴BAV Barb. Lat., vol. 2666, 25. tanú, 6. pont.

Földesúri érdekek, laikus elvárások, szerzetesi teljesítmény

Már „csak” az maradt hátra, hogy megválaszoljuk a kérdést: mi volt a tartalma a közösség és a földesúr igényei közötti alapvető strukturális azonosságnak, s mik voltak ugyanakkor a társadalomban elfoglalt különböző pozíciójukból eredő különbségek? Másképp fogalmazva: mit vártak a laikusok széles rétegei a papságtól, azon belül annak élcsapatától, a kolduló barátoktól, aminek ők, legalábbis Kőrmenden, egyre kevésbé tudtak megfelelni? A kérdés nemcsak a késő középkori kolostorreform, hanem a protestáns reformáció lényegét is érinti, amennyiben elfogadjuk – s az alábbi elemzés mikroszinten ezt látszik megerősíteni –, hogy mindkettő a változó társadalmi igények és az egyház ezekre adott válaszai nyomán, a kettő kölcsönhatása jegyében kibontakozó vallásos és társadalmi mozgalom volt.

A népi–elit vallásosság kettőssége helyett a laikus vallásosság fogalmának alábbi használata mindenekelőtt azt a kutatói meggyőződést takarja, hogy a késő középkort, akárcsak a kora újkort, a vallásos felfogások és viselkedések társadalmi rétegeken átívelő, széles körű egyezései jellemezték.⁴⁵ Másik kiindulópontul szolgáló előfeltevésünk, hogy ennek középpontjában az üdvözülés törekvése állt. Szintén fontosnak látszik a fokozott intenzitású és egyházas jellegű késő középkori devóció kialakulásában, hogy az egyház által a 13. századtól kezdve sokat propagált purgatóriumi doktrína idővel a laikusok körében is befogadásra talált.⁴⁶ A jó cselekedetek üdvöztető, a tisztítótűzbeli szenvedéseket lerövidítő hatásába vetett hit az érdemek halmozására készítette az embereket: kegyes alapítványok és adományok formájában nagy anyagi áldozatokat hoztak, a szentek ereklyéihez zárandokoltak, vagy ugyanezért minél nagyobb papi-szerzetesi jelenlét biztosítására törekedtek környezetükben.⁴⁷ Végül figyelembe kell vennünk, amit a személyiségstruktúra történetiségéről a történeti antropológiai elemzésekből leszűrhetünk, tehát azt, hogy a korabeli cselekvők az uralmi viszonyok és a közösségi kötelek függvényében értelmezték saját sorsukat. Ez egyén és közösség viszonyának a moderntől eltérő érzékelésével járt: az ellenséges, de leg-

⁴⁵Klaus SCHREINER, *Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes?: Zur sozialen Verfasstheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter = Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter: Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*, hrsg. UÖ., München, 1992, 1–78.

⁴⁶PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban*, Bp., 1940; Berndt MOELLER, *Religious Life in Germany on the Eve of the Reformation = Pre-Reformation Germany*, ed. Gerald STRAUSS, London, 1972, 13–42.

⁴⁷Clive BURGESS, *'A fond thing vainly invented': an Essay on Purgatory and Pious Motive in Later Medieval England = Parish, Church and People: Local Studies in Lay Religion, 1350–1750*, ed. S. J. WRIGHT, London, 1988, 56–84. Hazai utalásokra az irodalomban a Purgatóriumra vonatkozó laikus felfogás terén l. PÁSZTOR, i. m., 31; KUBINYI András, *Vallásos társulatok a középkori Magyarországon = UÖ., Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999, 349.

alábbis ellentétes kapcsolat helyett az akkoriak tudatában inkább egyén és közösség kölcsönös függősége, egysége dominált.⁴⁸

Mindezt előrebozsátva megállapíthatjuk: a hívek és a földesúr cselekedeteit egyaránt és elsősorban egyén és közösség túlvilági üdvözülésének biztosítása ösztönözte, amelyet az Ágoston-rendiek élete veszélybe sodort. Mit jelent ez konkrétan? A földesúr számára a kolostorreform egyrészt olyan Istennek tetsző jó cselekedet volt, amellyel – akár egy kegyes adománnyal vagy kápolnaalapítással – bűneit jóváteszi, és növeli személyes mennybéli érdemeit. Amint Kőrmenden ezt megfogalmazták: a földesúr *zelo fidei*, vagyis hitbuzgóságból reformálta a kolostort. Ez annál nagyobb érdem volt, mert megfelelt a tőle függésben élő közösség nyíltan is kimondott igényeinek. A hívek fellépését a barátokkal szemben ugyanakkor az az aggodalom táplálta, hogy az erkölcstelenül élő szerzetesek nem képesek teljesíteni hivatásbeli köteleességeiket, pedig a barátokra fontos feladat várt a közösség tagjainak üdvösségéért való közbenjárás terén. Miként az a kőrmendiek vallomásaiból is kiderül, az Ágoston-rendiek fontos szerepet játszottak például a halotti szertartások e világi fényének és túlvilági hatékonyságának fokozásában.⁴⁹ Emellett mindennapi miséik és zsolozsmáik többletkínálatot jelentettek a plébániatemplomok szertartásaihoz képest. A kegyelmi eszköztárának növelésére törekvő közösség számos tagja részt is vett ezeken; nemcsak napi miselátogatásukkal és a zsolozsmákon való gyakori részvételükkel, de bűnbánati köteleességeik – vagyis az évi egyszeri gyónás – terén is túlteljesítették az egyház előírásait.⁵⁰ Persze nem mindenki, de mindenesetre ezek az igények nem voltak kivételesek, senkit sem leptek meg. A gyóntatásra specializálódott kolduló barátok városbeli tevékenysége tehát e téren is nagy előnyt jelentett. A barátok kocsmázásának ugyanakkor egyenes következménye volt a misék elmulasztása, vagy részegen, illetve másnaposan celebrálása.⁵¹ A kettő között a hívek szempontjából nem volt különbség, mivel ők az utóbbiak hatékonyságát – az egyház ellenkező tanítása ellenére – kétségbe

⁴⁸Az Elias-féle személyiségkoncepció jó összefoglalását adja CHARTIER, *i. m.*, 107–123; David Warren SABEAN, *Power in the Blood: Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, Cambridge, 1992, passim, főleg 27–36. A kultúrantropológiai irodalmat l. ott.

⁴⁹„nescit tamen si aliqui dies remansissent sine missa, nisi tunc, quando fratres vocati ad aliam fuissent ecclesiam ad celebrandum pro defunctis in obsequiis alicuius demortui”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 91^v–92^r (41. tanú). L. még: 43. tanú, 3. pont.

⁵⁰Vesperáson vagy/és matutinumon való részvételre: Uo., 25, 28, 29, 31, 37, 38. és 42. tanú, 3. pont. Mindennapi miselátogató a 30. tanú, a gyakori (hetente többszöri) miselátogatók vagy templomban áhítatoskodók száma tíz fölött van. Szerzeteseknél gyón, vagyis feltehetően a plébánosnál végzendő évi egy gyónás felett: Mindszenti Lukács (25. tanú), valamint három plébános; miközben többen panaszkodnak, hogy Antal fráter felszentelés nélkül gyóntatott: 28. és 32. tanú (3. pont), 38., 43. és 48. tanú (6. pont).

⁵¹A barátok másnapos misézését sérelmezi uo. a 40. tanú (5. pont); kocsmázás után a mise elmaradását a 9. tanú (3. pont); zsolozsmaidőben kocsmázást a 26. tanú (5. pont).

vonták.⁵² A barátok az egyházi rítusok szabályos végrehajtásában vétettek akkor is, amikor a misézés előtti kötelező böjtöt megszegve egyet még hörpintettek, vagy felszentelés nélkül gyóntattak – amit a hívek vallomásaikban felhánytorgattak.⁵³ Összességében tehát a szerzetesek azzal, hogy megszegették a hívek által komolyan vett liturgikus előírásokat, a szakrális szférával való érintkezés közvetítőiből, elősegítőiből annak akadályává váltak.

A szakrális ökonómia megbomlásával ugyanakkor veszélybe került az egyén és a közösség e világi jóléte és biztonsága is. Ezt a korabeli felfogást igyekszik visszaadni a vallásosság mellett a *vallási kultúra* ennél jóval tágabb fogalma. Ennek fontos eleme az a dinamika, amely a vallásos felfogás és gyakorlat, valamint a mindennapi élet, az uralom gyakorlata és az ehhez való viszonyulás módjai között működött. Mert a vallás egyfelől a termelés, a társadalmi élet problémái és a politikai konfliktusok megoldását segítette, visszahatva ezek struktúráira. Másfelől a mindennapi élet szükségletei és igényei, a társadalmi kötelek és a kapcsolati rendszerek is hatással voltak a hitre és a vallásgyakorlatra.⁵⁴ A földesúr fellépése egyben (társadalmi pozíciójából eredő) „hatósági vallásosságának”⁵⁵ megnyilvánulása volt. A fogalom arra utal, hogy az egyéni üdvözülésre való igyekezet összefonódott a tőle függésben élők kollektív üd-

⁵²A papi erkölcsök és a szentségkiszolgáltatás hatékonysága közötti kapcsolat laikus feltételezését esetünkben jól mutatja a hívek szabályismerete és ezek megtartásának elvárását tükröző panaszai. Vö. Rainer BECK, *Der Pfarrer und das Dorf: Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17–18. Jahrhunderts = Armut, Liebe, Ehre: Studien zur historischen Kulturforschung*, hrsg. R. van DÜLMEN, Frankfurt am Main, 1988, 137–143. A kettő szétválasztására az egyházi tanítás szerint I. PÁSZTOR Lajos, *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról*, Regnum, 2(1937), 146.

⁵³BAV Barb. Lat., vol. 2666, 20. tanú, 5. pont. A kötelező böjt az egyházi előírások szerint csak az étkezésre vonatkozott, az ivásra nem. Vagyis a hívek megint csak szigorúbbak voltak. Antal fráterre I. 28. és 32. tanú, 3. pont, és 38, 43. és 48. tanú, 6. pont. Más papok szabálytisztelőre I. a szentkirályi plébánost, aki Ambrus frátert a saját plébániáján nem engedte misézni, mivel már három napja nem zsolozsmázott (32. tanú, 5. pont).

⁵⁴Clifford Geertz nyomdokain haladva Natalie Zemon DAVIS, *From 'Popular Religion' to Religious Cultures = Reformation Europe: A Guide to Research*, ed. S. E. OZMENT, St. Louis, Miss., 1982, 321–341; Robert W. SCRIBNER, *Religion, Society and Culture: Reorientating the Reformation*, History Workshop, A Journal of Socialist Historians, 14(1982), 2–22; Rainer BECK, *Népi vallásosság és társadalomtörténet: Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán = A német társadalomtörténet új útjai: Tanulmányok*, Bp., 1990 (Gazdaság és társadalomtörténeti füzetek, 1), 38–57.

⁵⁵E fogalomhoz az uralkodói vallásosságot „Privatfrömmigkeit” és „Staatsfrömmigkeit” szférájára bontó osztályozást (Franz MACHILEK, *Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit = Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*, hrsg. Ferdinand SEIBT, 87–101.) vettem mintának, utóbbit a világi hatóságok összességére kiterjesztve.

vözülését célzó feljebbvalói törekvéssel.⁵⁶ Amint a körmendi eljárás során a vád, egyben a hatalom képviselői fogalmaztak: a földesúr „a vallás és a keresztény hívek üdvössége érdekében” reformálta a kolostort. A hollósi plébános szájából ez így hangzott: „hogya nagyobb legyen a nép Isten iránti odaadása”.⁵⁷ Az egyik körmendi polgár szavaival: „hogya napról napra növekedjék az istentisztelet és a hívek devóciója”.⁵⁸

Amennyire ugyanis a lakosság vallásos konformizmusa a földesúr e világi érdekeit szolgálta, annyira hátrányos volt számára a szerzetesek és a lakosság tetteles összeütközései nyomán a város békés mindennapjainak felborulása. Az pedig egyenesen veszélyesnek tűnhetett számára, hogy a híveknek a vétkes életű ágostonosok ellen irányuló haragja immár általános szerzetesség-ellenességgé kezdett formálódni. A körmendi Ágoston-rendiek kihágásai miatt – vallották egyhangúlag a tanúk – a nép nemcsak a velük együtt élő barátokat, hanem az egész rendet, sőt az egész klérust megvetette.⁵⁹ Máshol a *contemptus* helyett gyűlöletként (*odium*) jellemzik feljűk irányuló érzelmeiket. Az egyházi tekintély megkérdőjelezéséhez vezető folyamatot a hatalom részesei pedig most sem nézhették tétlenül. A kolostorreform ügyének földesúri felkarolása az uralom jelképes gyakorlatát alkotta. De vajon mi minden táplálta a lakosság negatív attitűdből immár cselekvéssé formálódó szerzetesség-ellenességét, amely a világi tekintélyt arra készítette, hogy megmentse a barátokat a nép haragjától?

Túl azon, hogy a hívek aggódtak lelki üdvükért, elsősorban haragudtak az Ágoston-rendiekre, amiért visszaéltek szakrális hatalmukkal. Igazságérzetük annál is inkább lázadozott, mivel az egyház felfogása szerint a papi renden belül az egész életét Istennek szentelő szerzetes, a vallás specialistája volt az, aki számára egyedülállóan biztosítva volt a mindenki által vágyott üdvözülés.⁶⁰ A szerzetesség és a laikus társa-

⁵⁶Manfred SCHULZE, *Fürsten und Reformation: Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation*, Tübingen, 1991 (Spätmittelalter und Reformation, Neue Reihe, 2); Dieter STIEVERMANN, *Die württembergische Klosterreformen des 15. Jahrhunderts: Ein bedeutendes landeskirchliches Strukturelement des Spätmittelalters und ein Kontinuitätsstrang zum ausgebildeten Landeskirchentum der Frühneuzeit*, Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte, 44(1985), 65–121, főleg 93–97.

⁵⁷BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 17^v és fol. 79^r (33. tanú).

⁵⁸Uo., fol. 68^v (28. tanú).

⁵⁹„Propter quosquidem excessus dictorum fratrum Augustinensium dicit testis se audivisse, quod non modo illi fratres, sed etiam reliqui clerici contempnebantur et devotio populi erga predictam ecclesiam Beate Marie Virginis de Kermend penitus diminuebatur” (29. tanú); „ad scandalum populi et obloquium ordinis, immo totius clericalis ordinis” (31. tanú). Uo., fol. 71^r, 74^r.

⁶⁰R. W. SCRIBNER, *The German Reformation*, London, 1986, 12; Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt prédikációiban ettől kicsit eltérve azzal a középkori (a ferences prédikátorok által egyébként módosított) egyházi felfogással találkozunk, mely szerint a szerzetesek, akik a küzdő egyház legelőkelőbb rendjét alkotják a világi papság és a hívek előtt, üdvözülésük esetén a mennyben a legelőkelőbb helyet foglalják el. PÁSZTOR, *Temesvári Pelbárt...*, i. m, 148–149.

dalom éles elkülönítése – még ha ennek elvi síkját valaki nem is ismerte – a mindennapi életben is megmutatkozott: a szerzetesek kolostori iskolákban szerzett képzettsége, megjelenése, közösségi élete és napi rutinja alapvetően különbözött a laikus többségtől. Ezzel szemben a világi alsópapság a maga tanulatlanságával, saját háztartásával és gyakran családjával, gazdálkodásával egyfajta átmenetet képezett a profán és a szakrális társadalmi szféra között.⁶¹ Jól mutatja ezt a papság és a szerzetesség nőügyeinek, másként fogalmazva szexuális hatalmával történő visszaélésének eltérő laikus fogadtatása.

Annak fényében, amit a konkubinárius világi papság iránti laikus toleranciáról egyébiránt tudunk,⁶² legalábbis meglepő a körmendi Ágoston-rendiek szexuális szabadossága iránti türelmetlenség, amelyet nemcsak a tanúk megállapításai,⁶³ de a közösség szankciói is tükröznek. Magyarázatul szolgálhat egyfelől a szerzetesekre alkalmazott szigorúbb elvi, *a priori* mérce, másfelől az a talán ennél fontosabb körülmény, hogy a szerzetesek közösségi életükből kifolyólag, ha akartak, sem tudtak a plébánosok és szakácsnők házasságszerű kapcsolataihoz hasonlókat megvalósítani. Így például Margit, aki a perjeltől szült gyereket, egyedül élt disznópásztorkodó fiával a

⁶¹MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 137–170, 209–304; Andrews PETTEGREE, *The Reformation of the Parishes: The Ministry and the Reformation in Town and Country*, Manchester, 1993; Andrew BARNES, *The Social Transformation of the French Parish Clergy, 1500–1800 = Culture and Identity in Early Modern Europe, 1500–1800: Essays in honor of Natalie Zemon Davies*. Ann Arbor, 1993, 139–158; Peter HEATH, *The English Parish Clergy on the Eve of the Reformation*, London, 1969.

⁶²Robert W. SCRIBNER, 60. jegyzetben i. m., 57: „There was a centuries old practice of de facto clerical marriage, by which numerous priests lived in stable long-term relationships with a common law wife and children. From the evidence of pre-Reformation visitation records, layfolk were less worried about this practice than the higher clergy, bishops anxious to enforce synodal statutes on celibacy.” Ilyen késő középkori egyházmegyei vizitáció elemzését l. Peter Thaddäus LANG, *Würfel, Wein und Wettersegen: Klerus und Gläubige im Bistum Eichstätt am Vorabend der frühen Reformationszeit = Martin Luther: Probleme seiner Zeit*, hrsg. Volker PRESS, Dieter STIEVERMANN, Stuttgart, 1986, 219–245. Hazai vonatkozásban tanulságosak az Oláh-féle vizitációs feljegyzések, melyek a késő középkori gyakorlat és a laikus tolerancia továbbélését mutatják. Elemzésükre l. Katalin PÉTER, *The way from the church of the priest to the church of the congregation = Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, ed. Eszter ANDOR, István György TÓTH, Bp., 2001: „freedom extended as far as priest having families. The visitors found out about such things by questioning the common people. But it seems that as long as the priest was a true Catholic in his sermons and in administering the sacraments, it did not matter. And what was the opinion of the parishioners? It may easily be imagined that they felt a priest with a family was somehow closer to them than a bachelor with a very different experience of the world.” 19.

⁶³„Addit etiam testis, quod ante plures annos, de quibus recte non recordaretur, scit quosdam fratres diversis quidem temporibus per varios homines pro diversis eorum scelerosis excessibus et presertim propter mulieres acriter percussos et vulneratos diversisque peius afflictos.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 90^v (40. tanú).

városban, miközben az apával – amint ez a Sálról jött Borsos Simon vallomásából kiderül – titkon továbbra is tartotta a kapcsolatot⁶⁴: „egyszer, amikor a kolostorban volt, látta az egyik ágostonos barátot, a sánta priort a kolostor [...] felső házában a cellák mellett együtt Margittal, egy körmendi gyanús nővel, amint épp beszélgettek. Úgy véli, hogy már három-négy év eltelt azóta, hogy ezt látta.”

De a tartósnak nevezhető partneri viszonyokat, szerelmi légyottokat sem nézték el jobban a szerzeteseknek, mint a csoportos orgiákat, tivornyákat.⁶⁵ Az egyik baráttal *in flagranti* kapott nőt elűzték a városból, holott Mihály stabil partnere lehetett, ha még az éjjel utána szökött.⁶⁶ A barátok élete a házasságokra is veszélyt jelentett. Ugyanis nemcsak özvegyekkel és hajadonokkal, de férjes asszonyokkal is gyanús kapcsolatokba keveredtek.⁶⁷ Sajátos helyzetükkel máshogy is visszaéltek: „egy nőt, akivel úgymond a dolgot csinálni szokták, egy famulusokhoz adták feleségül, hogy a házasság színe alatt szabadabban, ahányszor csak akarják, bírassák” – mesélte az egyik szomszédos faluból érkezett jobbágy.⁶⁸ Paráználkodásaikat más esetekben a komaság egyszerre szakrális és szociális intézményével igyekeztek leplezni: szeretőiket lelki növéreikként tüntették fel mások előtt.⁶⁹ Sajátos közösségi életformájukból adódóan tehát szélsőségesebb és változatosabb kihágásokba bonyolódtak, mint világi paptársaik. Ebből pedig a közösségre is többféle kár és veszély hárult, ami harag formájában tört a felszínre és irányult vissza a barátokra.

A szerzetesi elvek és a valóság között tátongó szakadék felszámolása bizonyára fontos eleme volt a körmendiek mind büntető, mind konstruktív fellépéseinek. Ez közel sem jelenti ugyanakkor azt, hogy a laikusok az egyházi tanításokat kérték számon az Ágoston-rendiektől. Ugyanis ezeket is eleve csak annyira ismerték, amennyire saját igényeik azt megkívánták. Mindszenti Lukács, hollósi kisnemes mindennap misére járt, gyakran gyönt, és a hajnali imaórán és a vesperáson is részt vett, azt mégsem tudta, „hogy a barátok a többi kánoni órákat is elénekelték-e, mivel ő laikus, így nem tudja, hogy mi az, hogy prima, tertia, sexta és nona”.⁷⁰ Az egyházi normák szelektív ismereténél érdekesebb azonban, amikor pontosan kitapintható az ezek és a laikus elvárások közötti, a kortársak által is realizált, de negligált különbség. Véleményem szerint idesorolhatók azok a jelenségek, amelyek a tanúk által megvetésként aposztrofált érzelmi beállítódást indukálták. Ezek közös alapja, hogy a barátoktól a

⁶⁴Uo., 13, 29, 39, 40. és 48. tanú, 6. pont. Idézet: BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 82^v (36. tanú).

⁶⁵Ilyeneket említ uo. a 8. és 19. tanú (6. pont).

⁶⁶Uo., 1. tanú, 6. pont.

⁶⁷Bixi (Bükési) István nemesember özvegye, aki maga is nemes, Antal fráter szeretője volt: 48. tanú, 6. pont. Körmendi polgárok feleségei főznek rájuk, visznek nekik enni, és velük esznek a kolostorban: Uo., 43. tanú, 5. pont. Őket is gyanúsoknak nevezi a 48. tanú 6. pont.

⁶⁸Uo., fol. 94^r (42. tanú).

⁶⁹Uo., 20, 28, 39, 40, 41. és 44. tanú, 6. pont.

⁷⁰Uo., fol. 60^v (25. tanú).

közösség minden tagjától elvárt íratlan viselkedési-erkölcsi szabályokat is hiába kérték számon. Azon ugyanis senki sem ütközött meg, hogy a barátok, mint mindenki más, betértek a kocsmákba, holott ezt az egyházi előírások még a világi papságnak is szigorúan tiltották. Azt azonban már rossz szemmel nézték, hogy reggeltől napnyugtáig a kocsmában ültek. Ahogy a tanúk gúnyosan megjegyezték: a reggeli misét is már a kocsmában tartották.⁷¹ A kötelezettségek elvégzését pedig nemcsak a szerzetesektől, hanem mindenkitől elvárták. Az iszákosokat ezért általában véve lenézték. A szerzetesek olyan részegesekkel ittak, amilyenek ők maguk is voltak – fogalmazott Pondor Miklós nádaljai jobbágy.⁷² Továbbá a legnagyobb baj nem az volt velük, hogy a kocsmában maguk is kártyáztak, jóllehet ez hivatásukból eredően tilos volt számukra,⁷³ hanem az, hogy olyan szerencsejátékhoz sem szégyelltek leülni, amelyet – amint a kölkedi plébános mesélt – „más becsületes életű emberek megvetettek”.⁷⁴

Egy másik általános elvárás ellen vétettek a szerzetesek azáltal, hogy kolostorukat pusztulni hagyták. E tekintetben a körmendi plébános megint csak jobban teljesített. A kihallgatást a plébánián – mint az erre legalkalmasabb helyen – tartották. Ez nemcsak azt mutatja, hogy a paptól is elvárták, hogy rendes, takarékos gazda legyen, aki nem veti meg a kétkezi munkát, hanem egyúttal azt is, hogy a plébános háza nagyobb volt, mint az övék. Ezt tekinthetjük magasabb társadalmi státusa, illetve ennek – amennyiben életével is rászolgált – általános elfogadottsága jelének. A hívek nem véletlenül voltak felháborodva, amikor az Ágoston-rendiek a templom felújítása során a munkától tüntetően távol maradtak,⁷⁵ s a kolostor földjei úgy néztek ki, mintha disznók túrták volna fel.⁷⁶ Így elégtétellel dörgölték a vizsgálat során a kitett szerzetesek orra alá, „hogy csak a kolostor szép virágoskertje többet ér most, mint az ő idejükben az egész ház, az obszervánsok tudniillik olyan szépen helyreállították az épületeket, amint azt mindenki láthatja”.⁷⁷ A kolostor állapota kétségkívül azért volt ennyire fontos a körmendieknek, mert nemcsak a közösség önmagáról alkotott képének, hanem egyúttal külső megjelenítésének is kulcsfontosságú eszköze volt. A négy égtáj felől a városukba érkezők és az átutazók mind láthatták ugyanis a város kiemelt helyén, a vásártér

⁷¹„a mane usque post occasum solis ad tardam horam noctis inebriati vix ad claustrum redire potuissent” Uo. (28. tanú, 5. pont); „adeo mane irent ad tabernas, ut non in monasterio eorum dicerent missam, sed in taberna” Uo. (22. tanú, 5. pont).

⁷²„Interrogatus cum quibus [bibissent], dixisset testis, quod cum talibus ebriosis, sicuti ipsi erant” Uo. (42. tanú, 5. pont); „cum dictis fratribus fuisse presentes in tabernis tales bibulosos homines, quales ipsi [...] fratres fuissent” (26. tanú, 5. pont).

⁷³SZABÓ István, *A középkori magyar falu*, Bp., 1969, 234.

⁷⁴Kocsmai játékokat (ludos tabernicales), kártyázást l. passim 5. pontban. Idézet: BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 74^r (31. tanú).

⁷⁵Uo., 38., 39. és 45. tanú, 4. pont.

⁷⁶„terra ecclesie eiusdem monasterii adeo erat indisposita, ut videretur, quod porci illam rostris evertissent” Uo., fol. 45^v (13. tanú).

⁷⁷Uo., fol. 32^r (1. tanú).

oldalában álló kolostort.⁷⁸ A környék lakosságára gyakorolt vonzereje pedig számukra nemcsak presztízskérdést jelentett, de egyúttal visszahatott a kolostor, s egyben a város frekvenciájával együtt növekvő jólétére is.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol az eddig sorolt azonosságok után különbség figyelhető meg a körmendiek és a földesúr érdekei között. A földesúr a város e világi jólétének és fejlődésének szorgalmazása terén, amelynek a kolostor egyik eszköze volt, rosszul teljesített. Én legalábbis ennek tekintem, hogy a kezdeti ígéret és a ferencesek újabb kérései ellenére sem volt hajlandó a romos kolostor helyreállítására, ami ugyanakkor mind a ferencesek, mind a város anyagi erőforrásait meghaladta. Ennek súlyos következménye lett, hogy a ferencesek néhány év múlva elköltöztek.⁷⁹ A földesúr viszonylagos közömbössége persze nem volt véletlen: mivel rezidenciáját nem Körmenden tartotta,⁸⁰ a kolostori épületek állapota sem hatalma megjelenítését, sem szakrális magánérdekeit (például temetkezőhelyként) nem érintette. Másképp fogalmazva: a kolostor világiak által indított reformja, úgy tűnik, azért futott zátonyra, mivel a mezővárosi közösség és a földesúr identitásteremtési és -elismertetési törekvései nem találkoztak. Ez egyúttal visszamenőleg arra is következtetni enged, hogy a földesúri beavatkozást az egyház életébe esetünkben mindenekelőtt a már említett tényezők, a lakosság felháborodása és az ebből eredő botrányok indukálták. A mindennapi élet rendjének felbomlása korábban a fennálló uralmi viszonyokat veszélyeztette, a földesurat zavaró bizonytalanság azonban a rendes életű cseri barátok megjelenésével megszűnt.

Tanulság

Az itt vizsgált eset alapján talán elmondhatjuk, hogy a hitújítás léte vagy nem léte, sikere vagy kudarca minden konkrétan megvizsgálandó esetben a fent vázolt – illetve itt nem érintett egyéb – jelenségek és folyamatok (az üdvösség egyéni keresése, a közösség kegyelmi eszköztárának növelése, az uralom mindennapi gyakorlata és fenntartása, a közösség identitásteremtése és a viselkedési kódex megtartása) sajátos összjátékának eredménye volt. Ez arra ösztönözhet minket, hogy kitörjünk a valóságtól elrugaszkodott, ezért a megértést gátló olyan leegyszerűsítő ellentétpárookra építő

⁷⁸A kolostor helyére l. KOPPÁNY Tibor, *Körmend városának építéstörténete*, Körmend, 1986 (Körmendi Füzetek, Új sorozat), 13–14, 23.

⁷⁹1524. március 11. VII. Kelemen pápa az obszerváns ferencesek provinciálisának kérésére engedélyezi, hogy a körmendi kolostort, tekintettel annak romos állapotára, elhagyhassák. *Egyháztörténelmi Emlékek a Magyarországi Hitújítás Korából*, I–V, szerk. BUNYITAY Vince et al, Bp., 1902–1912, I, 127. sz.

⁸⁰Erdődy Péter Vas megyében, az Ellerbachok várépítkezése és egyházi alapításai folytán erre ideális Monyorókeréken rendezte be rezidenciáját. Ezt mindenekelőtt névválasztása (de Monyorókerek) jelzi.

sémákból, mint amilyen a mezővárosi kontra főúri reformáció vagy a vallási kontra társadalmi, politikai célok dualizmusa. Ha a társadalmi szereplők igényeire és választásaira koncentrálunk, nagyobb az esélye annak, hogy feltárulnak előttünk nemcsak a kortársak normamanipluláló lehetőségei, de egyúttal ebből a perspektívából a korabeli cselekvők normaképző ereje folytán érthetővé válhatnak a hosszú távú folyamatok is. A mi esetünkben e téren konkrétan arra utalnék, ami a laikusok kettős mércéjéből, a konkubinárius papság iránti toleranciából és a szerzetesi kihágások iránti türelmetlenségből idővel bekövetkezett. A protestáns egyházban szabállyá vált a papi házasság, és megszűntek a szerzetesi kiváltságok, amit akár ezek kiterjesztéseként is felfoghatunk. Luther teológiáját ugyanis úgy is értelmezhetjük, mint amely a szerzetességre szűkített tökéletes keresztényi életet az „egyszerű” hívek körére, vagyis mindenkire kiterjesztette.⁸¹

⁸¹Johannes SCHILLING, *Gewesene Mönche: Lebensgeschichten in der Reformation*, München, 1990, 28–29.

**A MEZŐVÁROS ÉS A FÖLDESÚR DISKURZUSA
VALLÁSI KÉRDÉSEKBEN
BRANDENBURGI GYÖRGY KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS
FELSŐ-SZILÉZIAI URADALMAIBAN 1523–1543**

Brandenburgi György¹ 1524-ig el nem adott magyarországi uradalmaiban négy olyan mezővárost találunk, melyek vallási életéről rendelkezünk adatokkal: Békés, Gyula, Simánd (1530-ig) és Vajdahunyad (1534-ig).² Mind a négy helység plébániájának György volt a kegyura, betöltésükhöz általában nem vette igénybe a megyéspüspök közreműködését, de a városok véleményét sem kérte ki. Rendszerint hivatalnokai (titkárai, várnagyai) kapták a plébániák jövedelmét, akik – még ha kivételesen felszentelt papok voltak is – az egyházi szolgálatokat helyettesekkel végeztették.³ A politikai játszmák része volt, hogy 1520-ban Ábránffy János, a Békés vármegyei főispán testvére kapta a gazdag gyulai plébániát, majd mikor az Ábránffy család János király táborába állt, akkor az örgróf önkényesen elvette javadalmát, s egy – akkor még – Ferdinánd-párti hívének, Sadobrics Péternek adta. Az uradalmak bőségesen fennmaradt iratanyagában egyszer fordult csak elő, hogy egy plébánia népe beleszólt volna ebbe a kérdésbe, akkor sem vallási vonatkozásban: Vári község panaszt emelt a földesúrnál plébánosa erőszakoskodásai miatt, aki egyébként éppen a gyulai várnagy volt, az uradalom első embere.⁴ Le kell szögezni: nem az idő vasfoga semmisítette meg a vizsgált vallási diskurzus hazai dokumentumait. A földesúr és mezővárosai

¹Brandenburgi György (Georg der Fromme von Brandenburg-Ansbach: 1484–1543): NDB 6,204k.

²Vö. BÁCSKAI Vera, *A gyulai uradalom mezővárosai*, Agrártörténeti Szemle, 9(1967), 432–454; IOSIF PATAKI, *Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea: Studiu si documente*, Bucureşti, 1973 (Biblioteca istorica, 39).

³Vö. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520–1530*, Egyháztörténeti Szemle, 2(2001), 2, s. a.

⁴Vári, 1529. április 21. Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburger Literalien (a továbbiakban: StAN BL) 1128:4. Közli: VERESS Endre, *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*, Bp., 1938, 148k (170. sz.).

közötti levelezés szinte hiánytalanul fennmaradt,⁵ a vallási diskurzus az, ami nem is létezett. Kétségtelen, hogy az őrgóf ekkor már nem akart tartósan berendezkedni Magyarországon, sem politikailag, sem vallásilag. Mindent megtett, hogy maradék itteni birtokain is túladjon, s édeskeveset törődött a vallási állapotokkal.

György jägerndorfi hercegségében (ahol földesúri jogait akadálytalanul érvényesíthette) három mezővárosnak minősülő helységet találunk: Jägerndorfot (a mai Csehországban),⁶ továbbá Leobschützöt⁷ és Bauerwitzet (a mai Lengyelországban).⁸ Az utóbbi domonkos apáca kegyurainak hála végig katolikus maradt, ezért kimaradt a most vallási diskurzusnak nevezett folyamatból. Szemben a magyarországi állapotokkal Sziléziában a városi plébániák fölött rendre idegen patrónusok rendelkeztek, a tartományúr csak 13 falusi plébániának volt kegyura.

1527-ben vált esedékessé a jägerndorfi plébánia betöltése. A tartományúr és a kegyúr, a német lovagrend troppai komturja képtelen volt azonban megegyezni, így György őrgóf Thurzó Szaniszló (1497–1540) olmützi püspök elé vitte az ügyet. Kérte közbenjárását, egyben kilátásba helyezte, hogy ha a patrónus nem tudja hitelt érdemlően bizonyítani, hogy rendelkezik a prezentációs joggal, akkor maga fogja betölteni a plébániát.⁹ Erre végül nem került sor, hanem – mint a későbbi iratok sejtetik – a kegyúr megkerülésével a város alkalmazott egy cseh prédikátort.¹⁰ Körülbelül ettől az időtől fogva kerültek az egyházi birtokok és a konventuális ferences kolostor vagyona a magisztrátus kezelésébe, s ezek bevételeiből már a város fizette mindazokat, akik korábban egyházi javadalommal rendelkeztek.¹¹

⁵IVÁNYI Béla, *München levéltárai magyar szempontból*, Levéltári Közlemények, 12(1934), 50–110; BORSA Iván, *A Hunyady család levéltárának története*, Levéltári Közlemények 35(1964) 21–54.

⁶Krnov.

⁷G³ubczyce.

⁸Baborów.

⁹Brandenburgi György Thurzó Szaniszlónak. Jägerndorf, 1527. december 29. StAN BL 1131:22r. Téves dátummal közölte: Othmar KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien: Ausbreitung und Verlauf*, QDSG 20, Würzburg, 1979, 36k; *Quellenbuch zum Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, ed. G. A. BENRATH, U. HUTTER-WOLANDT, D. MEYER, L. PETRY, H. WEIGELT, München, 1992, 28, (12. sz.).

¹⁰Hans Biber (Johannes Castor) cseh prédikátor Brandenburgi Györgynek. 1533. október 20. StAN BL 912:5.

¹¹„Zum andern ist unser ernstlicher Bevelch, dieweil ihr des Kloster und Spitals Güter in eurer Verwaltung habt, das ihr den Pfarhern, behemischen Prediger und andern Kirchendienern sampt den Schuldienern redlich unterhaltet; das ihr auch dem Pfarher, Prediger und anderen Kirchendienern in verordnet Competenz alle Quartal an ainich aufziehen gutwillig entrichtet und bezahlet [...] das ihr auch dem behemischen Prediger umb ein gelegen Heusslein uff dem Pfarrkirchhoff verhelpfen sollt.” Marggraff Georgii Rescript an den Magistrat zu Jegerndorff, das unchristliche Sauffen, Schwelgen, Spielen, Huren abzustellen. 1530. április 26. StAN Ansbacher Religionsakten 11:57k. Közli: KARZEL, *Die Reformation...*, i. m., 298k.

A leobschützi helyzet tisztázását sokáig lehetetlenné tette a város és a kegyúr, a gröbnitzi johannita komtur között kialakult vita a lovagrend sörmérési jogáról. A pert legfelsőbb szinten végül a város nyerte, de a johanniták nem nyugodtak bele az ítéletbe, s továbbra is megsértették Leobschütz kiváltságait.¹² Ilyen előzmények után hunyt el 1535-ben a régóta hivatalban lévő plébános, s kérték fel a johannita patrónust az utód prezentálására. Ő az elmérgesedett helyzetben azzal állt bosszút, hogy megtagadta a kérést, az állóháború tovább húzódott.

A következő évben egy további javadalom is megürült Leobschützben (valószínűleg egy oltárigazgatóság), s újabb jelentkező is akadt volna rá. György örgróf azonban kiderítette, hogy ennek odaítélése nem az ő, hanem a magisztrátus hatásköre, s tiszteletben is tartotta ezt az ún. kollátori jogot, a város pedig egy evangélikus prédikátori állás létrehozására fordította a felszabadult összeget.¹³ A plébánia patrónusa felismerte vereségét, s évtizedekig nem avatkozott lelkészválasztási kérdésekbe. Az aktákból ugyan a város kezdeményező szerepe tűnik ki, de ebben az esetben sem zárhatjuk ki, hogy a tanácsnak a tartományúr sugott.

Az fent ismertetett diskurzusnak tehát négy állandó szereplője volt: a földesúr (vagy helytartója), a város (polgármester és tanács), a kegyúr (valamely szerzetesrend képviselője) és az illetékes püspök. A játszma tétje általában a városi plébániák betöltése volt. A jägerndorfi és a leobschützi történetre egyaránt jellemző, hogy György és a városok lakossága ugyanazon az oldalon állt, és a megyéspüspök segítségével próbálták nyomást gyakorolni a kegyúrra, hogy nekik tetsző jelöltet – lehetőleg reformátori igehirdetőt – prezentáljon. Végül a patthelyzetet olyan jogi megoldás oldotta fel, mely formailag nem sértette ugyan a kegyúr hatáskörét, mégis az ő bevonása nélkül elégitette ki a városok vallási igényét.

A korábbi példákkal ellentétben a város kezdeményezésére lépett föl a földesúr a leobschützi obszerváns ferencesek ellen.¹⁴ A polgárok 1534-ben többek között azzal vádolták őket, hogy mindennapos koldulásukkal csődbe juttatják a lakosságot. György meghirdette a koldulórend bojkottját, ennek ellenére a kolostor csak nem akart elnéptelenedni, s hosszú, tettelegességektől sem mentes küzdelem árán sikerült csak a reformátori mozgalomnak 1541-ben bevenni a katolicizmus utolsó leobschützi állásait. Ugyancsak mind a német, mind a lengyel városok éltek a kezdeményezéssel, mikor zsidó kereskedelmi riváisaiktól úgy igyekeztek megszabadulni, hogy földesurukat unszolták, tiltsa meg számukra az átutazást és letelepedést, vagy bírja rá az uralkodót

¹²Ferdinand TROSKA, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, Leobschütz, 1892, 62–64.

¹³„Ir sollt und werdet euch also zu erhaltung Gottes reinen, allein selig machenden worts mit einen fromen, getreuen, cristlichen pfarhern oder prediger versorgen.” Brandenburgi György a leobschützi polgármesterek és tanácsnak. Drezda, 1536. október 30. StAN BL 912:56r.

¹⁴StAN BL 912: 8–14. Vö. KARZEL, *Die Reformation...*, i. m., 300k.

ilyen rendelet kiadására.¹⁵ Ebben a kérdésben viszont az ellentétes gazdasági érdekelt-ség miatt nem alakult ki a vallás ügyéhez hasonló egyetértés.

Valószínűleg a földesúr és a mezőváros eredményes együttműködésében szerzett jó tapasztalatok vezettek oda, hogy az 1528-ban alapított Tarnowitz¹⁶ bányaváros plébániájának patronátusát kezdettől a magisztrátus bírta, mely maga fizette a papokat és tanítókat – a tartományúr anyagi hozzájárulásával. Ez az evangélikus egyházközség annak ellenére háborítatlanul gyarapodott a fenti szervezetben, hogy Ferdinánd király világi és a krakkói érsek egyházi joghatósága alatt állt, s György örgróf csak zálogjo-gon volt itt birtokos.

Feltűnő, hogy ebben a modellben a prédikátoroknak minimális szerep jut, vagy semmilyen sem. Kisebb kérdésekben hallathatták ugyan a hangjukat (fizetésemelés, erkölcsi visszasságok), de a fontos ügyekben nélkülük döntöttek. Brandenburgi György magát szükségpüspöknek („Notbischof”) tekintette,¹⁷ s kért ugyan tanácsot teológusoktól, de saját papjait inkább utasítgatni szerette. A szükségpüspök intézmé-nyét az 1526-os speyeri birodalmi gyűlési határozat (még inkább annak Lazarus Spengler-féle jogi kommentárja)¹⁸ teremtette meg, mely a tartományurak lelkiismereti kötelességévé tette az elhanyagolt püspöki feladatok ellátását („sie mögen sich so verhalten, wie ein jeder solches gegen Gott und Kayserl. Majestät hoffet und vertraut zu verantworten”).

A szükségpüspök György a legszívesebben egyházfegyelmi kérdésekkel foglako-zott. Számtalan intézkedéssel óvta – sikertelenül – papjai tekintélyét a nép előtt, fo-lyamatosan buzdított – szintén sikertelenül – erkölcsösebb életre,¹⁹ egy helyen Szo-doma és Gomora sorsával fenyegetve a jägerndorfiakat.²⁰ Azoknak, akik nem voltak

¹⁵StAN BL 1244.

¹⁶Tarnowskie Góry PL.

¹⁷Ágostai Hitvallás (1530) 28. cikk: „Ha ezenkívül is van még valamilyen más hatalmuk és joghatóságuk [a püspököknek] bizonyos ügyek – tudniillik házassági vagy tizeddel kapcsolatos stb. ügyek – kivizsgálására, ez csak emberi jog alapján illeti meg őket. Kötelességük itt a fejedelmeknek, még ha nem tennék is szívesen, hogy a püspökök mulasztása esetén igazságot szolgáltatassanak alattvalóiknak, az általános békesség megőrzése érdekében.” *Konkordia Könyv*, Bp., 1957, 1, 57. Vö. Zoltán Csepregi, *Notbischof auf dem Rechtsweg: Zur Reformation in den oberschlesischen Herzogtümern von Georg dem Frommen 1523–1543*, Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte, 70(2001), s. a.

¹⁸Ein christlicher Ratschlag, Nürnberg, 1526. VD 16. S 8225–8227. Kiadás: Lazarus SPENGLER, *Schriften*, II, ed. Berndt HAMM, Wolfgang HUBER, Gudrun LITZ, QFRG 70, Gütersloh, (67)1999, 77–107, (45. sz.)

¹⁹Brandenburgi György Hans Jordan és Hans Rasselwitz helytartóknak valamint Johannes Paulinus és Johannes Castor prédikátoroknak. Ansbach, 1539. január 20. Geheimer Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (a továbbiakban: GStA PK), I. HA. Rep. 46, 9. sz. (M).

²⁰„Ein so ganz gotlos unchristliches Leben und Wesen [ist] hie mit Follerei, Hurerei, Gotslesterung und auch öffentlichen Lastern, Tag und Nacht mehr, dann in keinem umbli-genden Flecken; das kein Wunder, wo Got nit so barmherzig wer, das er Jegerdorff in Grund

hajlandók a reformátori úrvacsorával élni, azaz két szín alatt áldozni, 1541-ben egy év határidőt hagyott a fejedelemség elhagyására.²¹ A cseh prédikátor gondos adminisztrációjának hála név szerint ismerjük ezeket a megátalkodott reakciókat.²² (Mikor számon kérték őket, azzal mentegetőztek, hogy megvárják az esedékes zsinat döntését az úrvacsora kérdésében. A tartományúr, aki 1523-ban a boroszlói reformáció védelmében,²³ majd még 1536-ban is ugyancsak a közelgő zsinatra hivatkozott,²⁴ most fordított helyzetben nem volt hajlandó a régóta halogatott zsinatig kíméletet gyakorolni.) Arról viszont nem tudni, sújtott-e valakit végül a számkivetés büntetése, mert előbb a plébános távozott állásából, majd a szigorú örgróf is az élők sorából. Feltehetőleg maradt minden a régiben.

Ilyen szereposztás mellett nem csodálkozhatunk rajta, hogy a jól fizetett jägerndorfi plébánián senki nem bírta sokáig, sűrűn kellett utód után nézni. Az új lelkész kiválasztása (már a kegyúr részvétele nélkül) most is a tartományúr és a város közös ügye volt. Egység mutatkozott abban a kérdésben, hogy a jelölt a reformáció szellemében hirdesse az ígét, emellett viszont a földesúr főleg presztízsszempontokat követett (hírnév, ajánlók),²⁵ a polgárság előtt azonban az ígehirdetés érthető volta

versenket und verdammet.” Marggraff Georgii Rescript an den Magistrat zu Jegerndorff, das unchristliche Sauffen, Schwelgen, Spielen, Huren abzustellen. 1530. április 26. StAN Ansbacher Religionsakten 11:57k. Közli: KARZEL, *Die Reformation...*, i. m., 298k.

²¹Brandenburgi György Hans Jordan helytartónak. Ansbach, 1541. szeptember 26. StAN BL 1153:51k. Közli: Johann SOFFNER, *Schlesische Fürstenbriefe aus der Reformationszeit*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 21(1887), 399–415, 414k.

²²„Diese person, etliche seyn noch nie zum sacrament gangen, sunder harren auffß concilium, etliche yn vil jaren nicht, geben den evangelio ergernis und halten auch andere ob. Es seyn ober noch vil mer in der stat und vor der schtat diessern etc., die ich jezt nicht bedencken und nennen kan.” Hans Jordan Brandenburgi Györgynek. Oppeln, 1541. augusztus 14. GStA PK, I. HA, Rep. 46, 9. sz. (M).

²³FRAKNÓI Vilmos, *Brandenburgi György, II. Lajos nevelője*, Budapesti Szemle, 36(1883) 337–356, 351k; Uő., *Magyarország a mohácsi vész előtt*, Bp., 1884, 117k.

²⁴„Nun können wir, wie ain jeder zu ermesen hat, zu cristlicher lehr unnd glauben, das allein ain gand unnd gab Gottes ist, niemandts mit gwalt oder dem schwert brengen oder dringen, sind aber der unzweivenlichen zuversicht, es werde inn kurtz ain gemein cristlich concilium gehalten, alldo inn dißer notwendigen sachen gehandelt werden mus, des versehens der almechtig werde alls dann seine gottliche gnad mittailn, das ettwas fruchtbars außgericht.” Brandenburgi György Hans Jordannak. Ansbach, 1536. január 12. GStA PK, I. HA, Rep. 46, 9. sz. (M).

²⁵„Lieber getreuer, wir geben dir zu versteen, das uns burgermeister und ratt zu Jegerdorff jetzt geschriben unnd angezeigt habe, aus was ursachen der priester Achaci, den der vorig pfarrer an sein statt zu stellen vermain, zum pfarrer nit anzunemen sey, wie du hier inneschlossen vernimbst, unnd dieweil wir dir und doctor Wipert hievor bevelch geben haben, das ir mit rath und hilff doctor Hessen zu Preßlau nach einen frummen, christlichen, geschickten pfarrer und caplan trachten sollt laut desselb. unsers schreibens. So ist unser bevelch, ir wöllet demselben nochmals also volgen und kein anderss thun, damit unnsere

(nyelvjárás? hangerő? artikuláció?)²⁶ nyomott a latban. Brandenburgi György már csak azért is marasztalta távozni kívánó papjait, mert rossz fényt vetett volna hercegségére a túlzott fluktuáció.

A felső-sziléziai diskurzus önmagában tekintve sem érdektelen, de még izgalmasabb a magyarországi hiányjellel összehasonlítva. A két helyzet időben és földrajzilag sem esik egymástól távol, azonos a földesúr és az uralkodó (Ferdinánd) személye, s a jogi környezet is hasonló. A külső kegyurak kijátszása cinkos összekacsintásra indította a sziléziai városokat és földesurukat, miközben a kelet-magyarországi közösségek teljes kiszolgáltatottságukban passzivitásba süllyedtek. Ebben a kiszolgáltatottságban éppen az a körülmény is szerepet játszott, hogy a földesúri és kegyúri jogok itt egy kézben halmozódtak. Nem elhanyagolható különbség persze az sem, hogy míg a német városokban már hódított a reformáció, addig a magyar és a sziléziai lengyel etnikum még a régi kegyességet gyakorolta.

underthanen am predigen dess heiligen wort Gottes nit mangel leiden.” Brandenburgi György Hans Jordannak. [Ansbach, 1535. április 26.] StAN BL 912:35v.

²⁶„Gnediger furst unnd herr, gebenn eiffigs untertheniglich tzu erkennen, daß wier nit lang verschnier tzeith magistern Joannem Kressling vonn Ofenn tzu einem pfarrer unnd prediger beruffenn auffgnohen habenn, welcher unns ein jar mit verkundung deß warn worth Gotts, welchs ein speiß der selen ist, unnd raichung der heiligenn sacrament unns unnd unser kirchenn versorgenn, welcher ein cristlicher unnd wolgelerter man ist, auch mit seinem ausspruch deß gottlichem worth Gottes gemeinem volk woll verstendig, daran vill gelegen ist, unnd ime auch gemeine statt fast unnd ser verwandt ist, unnd wier auch sampt inen in gerne verhaldenn wollenn.” A jägerndorfi polgármester, a tanács és az egész község Brandenburgi Györgynek. Jägerndorf, 1536. március 25. StAN BL 912:49k.

ENYINGI TÖRÖK BÁLINT ÉS A REFORMÁCIÓ

(Pápa mezőváros reformációjának kezdetei)

16. századi történelemkutatásunk egyik legizgalmasabb feladata a reformáció kezdeteinek felderítése. Ebben az időszakban a nagybirtokos osztály állásfoglalása igen fontos, hiszen vallásváltásuk egész vármegyék népét érintette. Mint tudjuk, a reformációhoz az elsők között csatlakozott főurak között gyakran emlegetik a történészek enyingi Török Bálint nevét. Dolgozatomban a szakirodalom és az egykorú források áttekintése segítségével megpróbálok választ adni arra a sokakat érdeklő kérdésre, amely Török Bálint és a reformáció kapcsolatáról szól. Mivel pedig a legtöbb ide vonható forrás Pápával kapcsolatos, egyszersmind Pápa és a reformáció kapcsolatát is szeretném – néhány új forrás bevonásával – megvilágítani.

A szakirodalomban gyakran hangoztatott vélemény szerint Török Bálint igen korán, már az 1520-as években a reformáció hívévé vált, s az ő fellépésének következtében terjedt el birtokain, így Pápán is az új hit.¹ Ennek bizonyításául Gyzdavith Péter pápai iskolamester 1534-ben kelt levele szolgál, amelyet ő „capellanus sed non papisticus”-ként írt alá.² 1534-ben Pápa földesura azonban még nem Török Bálint, hanem Thurzó Elek volt. Bálint úr Pápáról szóló adománylevele később, 1535 augusztus 27-én kelt Bécsben,³ majd pár nappal később, augusztus 31-én kelt ugyanott az a megállapodás, amelynek értelmében Pápáért Török a nyitrai püspökséget – amelyet királyi adományból birtokolt – Thurzó Eleknek átadja.⁴ Török csak 1536 tavaszán jutott Pápa birtokába.⁵ Jó lenne tudnunk, Gyzdavith Pápán maradt-e a következő években, esetleg más nyoma maradt-e Pápa reformációjának 1541-ig, a földesúr török fogságba eséséig. Nos, Gyzdavith további ottani működéséről nincsen adatunk. Pápa

¹Pl. TÓTH Endre, *A pápai református egyház története*, Pápa, 1941, 9. Az erre vonatkozó szakirodalom kritikai áttekintése nem lehet itt feladatom.

²Gydzawith és Turkovith Nádasdy Tamáshoz intézett, 1534. április 11-én és 15-én kelt leveleit közölte BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Bp., MTA, 1910, 512–514.

³*Enyingi Török Bálint*, bev. és kiad. BESSENYEI József, Bp., 1994, 132. sz.

⁴*Uo.*, 133. sz.

⁵A család által kiadott első Pápáról keltezett levél 1536. április 6-án kelt. L. *Uo.*, 151. sz.

reformációjának történetéhez pedig kicsit messzebből közelíték, úgy, hogy megvizsgálom az összes olyan forrást, amelyből az egyházhoz való viszonyára következtetni lehet.

Török már 1530 novemberében magának adományoztatta Nyitra várát⁶ a Podmaniczky István halála után üresedésben lévő nyitrai püspökséggel együtt, de nem tudunk arról, hogy bármilyen módon üldözte volna ott az egyházi személyeket. Amikor pedig királya 1532-ben a regensburgi birodalmi gyűlésre küldte, ott a pápai követ, Ippolito Medici bíboros zászlót adományozott neki, amit ő nagy tisztelettel elfogadott.⁷ Hasonló eset játszódott le Budán 1539-ben, amikor III. Pál pápa követével, Girolamo Rorarióval tárgyalt. A nuncius a tárgyalás megkezdésekor egy hozzá intézett pápai brévet nyújtott át neki, amit Török nagy hálával fogadott.⁸

Ezzel szemben közismert az a tény – és aki a reformáció hívének állítja be őt, mindig erre hivatkozik –, hogy igen sok egyházi birtokra rátette kezét ezekben az években,⁹ magára vonva ezzel például Oláh Miklós haragját, akinek birtokaiból szintén nem egyet elfoglalt.¹⁰ Ám Oláh – aki levelezésében többször visszatér erre – egyetlen egyszer sem nevezi őt sem lutheránusnak, sem eretneknek. Az elfoglalt birtokok ügye végül I. Ferdinánd király elé került, aki személyesen tárgyalt visszaadásukról Török Bálinttal 1535 július-augusztusában Bécsben. Török az elfoglalt egyházi birtokok visszabocsátásáért cserébe Pápa várát kérte, és egy új egyházi birtokot, a vránai perjelséget. Az uralkodó hajlott is a kívánság teljesítésére, ám mivel nem akarta azt, hogy egy új egyházi birtok ismét világi kézre kerüljön, a perjelséget Török fiának, a kiskorú Jánosnak adományozta, azzal a feltétellel, hogy ha nagykorú lesz, tartozik a rendbe belépni. Addig atyja, „aki a keresztény hitet különös gondossággal védelmezte a hitetlen török ellen”, világi kormányzóként vezeti a perjelséget.¹¹ Az erről rendelkező oklevelet Várdai Pál esztergomi érsek is megerősítette. Bizonyára nem tette volna, ha egy közismert lutheránussal áll szemben.

⁶Uo., 60. sz.

⁷A regensburgi gyűlésről: Marino SANUTO, *I Diarii (1496-1533)*, ed. N. BAROZZI, G. BERCHET, R. FULIN, F. STEPHANI, Venezia, 1879–1903, 56. k. 759. és 868–870. hasáb.

⁸ÓVÁRY Lipót, *III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései 1535-1549*, Bp., 1879 (MHHD, 16), 92–94.

⁹Néhány adat elfoglalt egyházi birtokokra. Tolna vármegyében: *Enyingi Török Bálint...*, i. m., 284. sz. Somogy vármegyében: 292. sz. Uo., 306. sz.

¹⁰Néhány példa : *Oláh Miklós esztergomi érsek-primás és kir. helytartó levelezése*, kiad. IPOLYI Arnold, Bp., 1875, (MHHD XXV.) 115–116. 1530. december 10, Krems, Oláh Miklós – Mihály comesnak. 430–431. 1533. november 30, Veszprém. Szalaházy Tamás – Oláh Miklósnak. 433. 1533. december 7, Brüsszel, Oláh Miklós – a lundeni érsekhez.

¹¹„et singulare studium Christiane religionis adversus impios Turcas defendenda faciunt” = *Enyingi Török Bálint...*, i. m., 127. sz.

Igen érdekes, hogy Török egy pillanatig sem hagyott fel kegyúri jogainak gyakorlásával.¹² Például amikor két Török-szervitor a kapornaki apátság birtokain (is) hatalmaskodott, Pemfflinger Katalin felháborodott levélben követelte tőlük, hogy hagyjanak fel erőszakosságaikkal, kiváltképp Kapornakon, amelynek kegyura a Török család.¹³ Érdekesnek tartom azt is, hogy amikor 1538-ban egyik hívét egy katolikus méltóságra ajánlja, „speciális kérelmét” készséggel teljesítik. A zselicszentjakabi – Máté apát halálával megüresedett – apátságról van szó, amelyet Batthyány Perpetua, szerdahelyi Dersffy Miklós özvegye fiaival együtt Török Bálint és felesége, Pemfflinger Katalin különös kérésére kegyúri jogánál fogva Pécsváradi László misés papnak és szerzetesnek, a somogyvári konvent perjelének és őrének adományozott.¹⁴

Még egy forrásról nem ejtettem szót, pedig ez a legnyomósabb érve azoknak, akik Törököt a reformáció hívének állítják be.¹⁵

Ez Gyalui Torda Zsigmondnak 1545. december 25-én kelt, Philipp Melanchthonhoz intézett levele, amelyből azt olvasták ki, hogy Török a reformáció híve.¹⁶ Valójában a levél pontos fordítása így szól: „Mailád István erdélyi vajda, egy második Manasses, akit láncra verve a konstantinápolyi börtönben Török Bálint fogolytársaként tartanak, mindennap jó evangéliumi énekeket hallgat, a minap írt feleségének, [...] hogy megengedi a joghatósága alatti egyházak reformációját.” Vagyis a levél tanúsága szerint nem Török, hanem rabtársa, Maylád lett a reformáció híve. A forrást tehát korábbi használói félreértették. Azt gondolom, hogy Török Bálintot hatalmának gyarapítása érdekelte csak igazán pályafutása során, a hit kérdéseivel nem foglalkozott. Amikor szüksége volt az egyház támogatására, akkor, hogy azt megszerezze, hajlandó volt bizonyos gesztusokra – például visszaadta a lefoglalt egyházi birtokokat. Mindennek azonban a reformációhoz vagy annak támogatásához semmi köze.

Ezek után önként kínálkozik a kérdés, milyen volt felesége, Pemfflinger Katalin viszonya a hitújításhoz? Hiszen a történészek egy része őt teszi meg a reformáció rettenthetetlen terjesztőjének. Ennek alátámasztására Szerémi Györgyöt idézik, aki

¹²L. erről Sömjéni Antal kapornaki apát leveleit = *Enyingi Török Bálint...*, i. m., 168., 236. sz.

¹³„Quod vero scribitis scripsisse nos abbatem de Kapornak eum quoque esse nostrum servitorem, id non alia de causa scripsimus, quam quod est sub nostro iure patronatu, et in nostra semper ditione fuit, licet neque eum sciamus, quid sit, tamen etiam in absentia domini mariti nostri charissimi commendat nobis paratissima sua servitia.” = BESSENYEI, i. m., 272. sz.

¹⁴Uo., 221. sz.

¹⁵ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, FÜSSI Tamás, *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története*, I–XII, Bp., 1902–1913, III, passim. – BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., 1991, 205, 316–317.

¹⁶*Történelmi Tár*, 1885, 524–528. „Stephanus Mailatas, vaida Transylvanus, ceu alter Manasses compedibus vinctus in carcere Constantinopolitano cum Valentino Terek concaptivo suo tenetur, audit quotidie bonas evangelicas conciones, nuper scripsit ad uxorem christianissimam confessionem et eam causa gloriae Christi orat, ut permittat reformari ecclesias in sua iurisdictione.”

Katalin asszonyt olyan latornőnek nevezi, aki végül jó lutheránus lett.¹⁷ Szerémi azonban a legkevésbé sem tekinthető hiteles forrásnak. Elvakultan gyűlölte Habsburg Mária királyné udvarát, s ez udvarhölgyére, Pemfflinger Katalinra is kiterjedt. Szeréminél ez a megjegyzés egyszerűen szitkozódás, mocskolódás. Ezért más forrásokat is szükséges a vizsgálatba bevonnunk. Ami azok olvastán feltűnik, az Pemfflingernek a ferencesekhez való bensőséges kapcsolata. Hiszen nemcsak 1541 előtt, hanem férje fogságba esése után is megmaradhettek a Török család birtokain, nemcsak Pápán, hanem Debrecenben és Ozorán is a ferencesek.¹⁸ A felhőtlen kapcsolat további bizonyítéka, hogy amikor az ozorai franciskánusoknak a török elől menekülniük kellett, értékeiket Pápára szállították. Sőt, Pemfflinger Katalin éppen közülük, az ozorai salvatoriánus ferencesek közül választott magának gyóntatót.¹⁹ Amikor pedig 1553-ban elhunyt, Debrecenben temették el, a ferences barátok kolostorát választotta temetkező helyéül.²⁰

A ferencesek egészen 1560-ig maradtak Pápán, 1550-ben és 1551-ben I. Ferdinánd király segítette őket.²¹

Szóba került még a szakirodalomban a reformáció pápai elterjesztőjeként Pemfflinger Márk szebeni ispán, királyi tanácsos is. Őt valóban a reformáció híveként tarthatjuk számon. A forrás, amelyre hivatkozás történt, Istvánffy Miklós históriája. Istvánffy nem kevesebbet állít, mint azt, hogy miután Pemfflingernek el kellett hagynia Erdélyt a Szapolyai-párt ottani győzelme miatt, akkor, visszavonulva a közélettől, Török Bálint dunántúli birtokain tartózkodott, s ott erőteljes reformáló munkát végzett.²² Sajnos ezt az állítást más források nem támasztják alá, Istvánffy pedig az 1541 előtti évekre nem megbízható. Valójában Pemfflinger Márk Erdélyen kívüli, 1537-ben bekövetkezett halála előtti tevékenységéről szinte semmit sem tudunk. Valószínűleg azért, mert utolsó éveinek nagy részét Szapolyai János király fogságában töltötte.²³

¹⁷SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ERDÉLYI László fordítását átd. JUHÁSZ László, Bp., 1979, 106.

¹⁸Törökné és a ferencrendiek kapcsolatáról I. KARÁCSONYI János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., 1922–1924, I, 397, II, 133, 135.

¹⁹A salvatoriánus ferencesek 1542-ben kelt jegyzőkönyvében „In custodia Ozore [...] Confessor consortis Magnifici Domini Valentini Thewrewk” áll. = BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKSICS József, *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, V, Bp., 1902–1912, II, Függelék, N. 2, 464–534. Acta capituli provincialis provinciae Hungariae Salvatoris 1542, 497.

²⁰Szerémi György *emlékirata Magyarország romlásáról*, közli WENZEL Gusztáv, Pest, 1857 (MHHS, 1), 100. „post domini captum suum Valentini predicti in Debrechen mortua erat, et ibi sepulta est apud monachos”. Ekkor csak a ferencrendiek rendháza állt Debrecenben.

²¹TÓTH Endre, *A pápai református egyház története*, Pápa, 1941, 19. 1551. április 27. ÖstA FHKA HKA Ungarn. Gedenkbücher. T. 387. 1550–1551. 203^r.

²²BOTTA, *Huszár Gál...*, i. m., 205, 24. j.

²³Sd. Österreiches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Alter Bestand. Allgemeine Akten. Miscellanea. Fasc. 431/A 74–79. fol. Lista Pemfflinger Márk

Igencsak valószínűtlen tehát, hogy ő terjesztette el Török dunántúli birtokain a reformációt (ottani tartózkodására semmilyen adattal sem rendelkezünk).

Török Bálint szervitorai közül Földvári Bálint deákot hozták kapcsolatba a reformációval, olyan módon, hogy azonosították azzal a Bálint pappal, akiről Szatmárnémeti Mihály 1677-ben kiadott prédikációinak előszavában azt írja, hogy 1531-ben ő reformálta Pápát (majd művét Debrecenben folytatta). Ez az azonosítás minden alapot nélkülöz, hiszen aki 1531-ben papi címet és méltóságot viselt, az később nem cserélte azt fel a jóval csekélyebb presztízsű deák titulussal.

Az azonosítást véghezvivő szerzők bizonyára nem tudták, hogy ez a Földvári (Mészáros) Bálint deák katonaember volt, a pápai gyalogos hajdúk kapitánya. Ő egyébként nem is hagyta el a Dunántúlt, Török halála után Zrínyi Miklós szolgálatában folytatta pályáját.²⁴

A reformáció 1531. évi datálása mellett azt az érvet szokás felhozni, hogy a pápai főiskola őriz két régi kis harangot, amelyek felirata azt mondja: „Scholae reformatae Papensis 1531”.²⁵ Már régóta tudjuk azonban, hogy a harangokat később öntötték.²⁶

Bálint papról egyetlen egykorú forrás sem tud. Ha nem az ő legendák ködébe vesző alakjához, akkor kinek a nevéhez köthető Pápa reformációja?

A források azt tanúsítják, hogy Gyzdavith Péter tevékenysége után művének jó darabig nem akadt folytatója. Csupán 1543-ban, amikor Török Sztambulban, Pemfflinger Katalin pedig Csurgón, majd Szigligeten tartózkodott, van adatunk egy pápai iskolamesterről, aki Luther követője, s akit akkor Győrbe hívtak.²⁷ Török Bálint halála után, 1551-ben azonban minőségileg új helyzet állt elő. Egy királyi parancslevélből megtudjuk, hogy a pápaiak „nemrég új plébánost választottak, aki a lutheri

kifizetéseiről. – 5000 Forintot kellett Szapolyainak fizetnie, hogy megszabaduljon, amikor Szapolyai János Budára hívta, és Pemfflinger István levelei a kezébe kerültek.

²⁴A Földvára vonatkozó forrásokat l. *Enyingi Török Bálint...*, i. m. – Földvári dunántúli tevékenységére: Szlovák Nemzeti Levéltár. Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára. Iratok. Capsa 8. Fasc. 5. ? 18. *Certificatoriae capituli Posoniensis pro Valentino de Fewldwar contra certum Nicolaum presbiterum et castellanum castri Csurgó in facto violentiae occupationis possessionis Nagy Martony in comitatu Simighiensis habita ad mandatum Thomae de Nadasd emanatum 1549. Zrínyinél vállalt szolgálatára: Szlovák Nemzeti Levéltár. Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára. Prot. 7., 8. sz. 1546–1551. 430–432. Fassio Georgii Bennyeŷ super adoptione Valentini litterati de Fewldwar secretarius spectabilis et magnifici domini Nicolai de Zrŷnyŷ.*

²⁵KIS Ernő, *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolája = Pápa város egyetemes leírása*, összeáll. KAPOSSY Lucián, Pápa, 1905, 200–201.

²⁶SEBESTYÉN Béla, *Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura*, Pápa, 1911, 59.

²⁷1543. március 24. *Cuidam adolescenti, servitori domini Marci praepositi Sancti Adalberti eo quod litteras portavit Posonium ad dominum reverendum praelatum nostrum, ratione cuiusdam Martini Lutheri rectoris scholae de Papa, qui tunc Jaurini concionabatur contra venerationem sanctorum et contra honores et dignitates sacerdotales etc. pro expensis dedimus den XL. L. Számadáskv II. 36. = IVÁNYI Béla, A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei*, Bp., 1918, 17.

eretnekséggel van megmételvezve, s aki a régi és igazi hit ellen lépett fel”.²⁸ Ez szoros összefüggést mutat azzal a ténnyel, hogy Török Ferenc 1550-ben, elhagyva Izabella királyné udvarát, Pápára érkezett. Nem véletlen, hogy az említett parancslevél is Török Ferenc ellen íródott. Ezután, ha nem is viharos gyorsasággal, de előrehaladt a reformáció Pápán.

Erről 1557-ből van adatunk, amikor az uralkodóhoz intézett levelükben a ferencesek elpanaszolják, hogy Török Ferencről és egy eretnek iskolamesterről (aki nem is papi személy!) sokat szenvednek. Ő ugyanis azt prédikálja, hogy szabad húst enni, s még nagybőjt idején is úgy árulják a húst, mint máskor. Kérik, űzze el azt az iskolamestert, küldjön katolikus papot, mert már nincs egy sem a városban, a lutheránus tan sokakat megfertőzött. Ez a levél – jegyezzük meg a dátumot, 1557-ben vagyunk! – pontosan jelzi a reformáció elterjedését Pápán. A levél részletező fogalmazása azt mutatja, hogy a helyzet ekkor fordult súlyosra, hiszen most érzik szükségét a levélírók annak, hogy a királyhoz forduljanak. Komoly előzmények felemlítése szerintem egyszerűen azért nem történik a levélben, mert ilyenek nem voltak. Megnevezik a pápai ferencesek a helyzetért felelős személyt is, földesurukat, a várkapitányt, Török Ferencet.²⁹ Tehát nem Pemfflinger Katalin, hanem – 4 évvel az ő halála után – fia volt az,

²⁸Szlovák Nemzeti Levéltár. Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára. Prot. ? 11 et 12, 97–98, 1551. „Littere regis pro heresii Papensi contra Franciscum Therek. [...] non ita diu parochum sive plebanum elegisse, hominem laicum et heresi lutheranum infectum, qui contra veram et antiquam religionem...”

²⁹1557. augusztus 2. előtt, Pápa. A pápai obszerváns ferencesek folyamodványa I. Ferdinánd királyhoz. Nemzeti Múzeum levéltára. Törzssanyag. Rányomott pecséttel.

Nyomtatott kiadása: *Egyháztörténeti emlékek...*, i. m., V, 77–78 (55. sz.).

„Clementissime rex semper auguste et domine domine clementissime. Supplicans vestre sacre regiae maiestati ipsius capellani fratres minores de observantia Sancti Francisci in claustro vestre eiusdem sacre Maiestatis de Papa degentes. Quatinus in hac tempestate omnipotentis Dei maximi intuitu ex innata sua benignitate et clemencia tamquam verus et Christianissimus rex et princeps eius in suam specialem protectionem suscipere dignetur, ut sub alis et protectione eiusdem serenissime et clementissime maiestatis Deo altissimo conueniencius servire et pro eodem ferventius exorare valeant. Et quia serenissime rex domine, domine semper auguste hos multum amaritudinis et angustie passi sumus et modo patimus ab istis lutheranis hominibus sine Deo existentibus, signanter a magnifico domino Francisco Thewrek, qui inauditas blasfemias contra divinissimum sacramentum Eucharistie contra sacrificium sacrosancte misse, quod ridiculum videtur esse ante eos. Quidam scismaticus lutheranus scholaris, non sacerdos libertatem eis predicat de esu carnum in diebus ieiuniorum. In macello sic vendiderunt carnes in quadragesime, sicut aliis diebus. Iubeat vestra maiestas eum de medio tolli et catholicum presbiterium loco eius statuere. Nullus enim hic habetur catholicus presbiter preter nos. Multi enim hic lutherana perfidia ita infecti sunt, ut eis orthodoxa fides verissima ridiculum videtur; multas molestias nobis undique inferunt. Ceterum serenissime domine quare tectura domus nostre per istos milites erant destructa, iam annus et quatuor menses preterierunt. Aquaque pluvialis undique libere descendit et edificio non modicam inferunt iacturam, quare supplicamus vestre maiestati, nobis aliquod subsidium impendi medio cuius domus nostra resaciri possit.

aki a reformáció terjesztésében hathatósan közreműködött. A ferenceseknek 1560-ban el is kellett hagyniuk a várost. Akkorra tehetjük Pápán a reformált vallás győzelmét. Ebben azonban sem Török Bálintnak, sem feleségének semmilyen szerepe nem volt.

E[iusdem] V[estre] m[aiestatis]

Humiles capellani

Guardianus, ceterique fratres

De cenobio Papensi.

[Az irat külzetén:] supplicacio ad regiam maiestatem fratrum minorum de observancia in cenobio papensi exhibencium

[Más kéztől:] Commisit maiestas regia his ad reformationem claustrum eorum aliquam summam dari, quibus hoc nomine dati sunt floreni viginti hungarici. Vienne, 2 Augusti. 1557.”

SZABÓ ANDRÁS

REFORMÁCIÓ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON: MEGGONDOLKODTATÓ ESETEK

A magyar reformáció kutatásának mindmáig megoldatlan alapkérdése – a főnemesi vagy mezővárosi reformáció vitája – az, amelyhez rövid tanulmányom újabb adalékokat kíván szolgáltatni. Mint ahogyan a cím is mondja, eseteket fogok elmondani, de ezekből nem vonok le messzemenő következtetéseket, mert – véleményem szerint – ezzel még várnunk kell. Az ok egyszerű: a magyarországi reformáció korai szakaszáról nagyon kevés információnk van, az apró mozaikkockák még nem állnak össze egyértelműen azonosítható képpé.

Nehezíti a helyzetünket, hogy analógiaként nem használhatjuk a külföldi példákat sem. A magyarországi történelmi és társadalmi helyzet gyökeresen eltért mindattól, ami a kontinens nyugati felén volt tapasztalható, ezért VIII. Henrik felülről bevezetett reformációja, vagy a német helyzet, ahol a *cuius regio, eius religio* elve alapján egész tartományok váltottak hirtelen (s nemegyszer egymás után többször is) vallást, nem adnak magyarázatot mindarra, ami a Kárpát-medencében történt. Hogy mondanivalóm érthetőbb legyen, röviden felidézem mindazokat az álláspontokat, amelyek idáig jellemezték a magyarországi kutatást és közgondolkodást.

A régebbi katolikus egyháztörténetírás a reformáció főnemesi volta mellett foglalt állást, a vallásváltoztatást csupán erőszak következményének tartva. Ebből következett, hogy nem vett tudomást a középkori egyház válságáról, csak a török pusztításról és a klérus elmeneküléséről beszélt. Ez a nézet persze csak úgy volt tartható, hogy a 16–17. század eseményeiről meglehetősen hiányos, hamis képet festettek, s figyelmen kívül hagyták a protestáns egyháztörténetírás eredményeit. Az újabb időkben némileg finomodott a kép, Szántó Konrád nagy háromkötetes egyháztörténete 1985-ben ezt írta: „A királyi Magyarország magyarlakta területein a hitújítás elsősorban ott terjedt el, ahol a nagybirtokos főurak a reformáció mellé álltak. [...] A reformáció meggyökeresztetésében a nagybirtokosok legfőbb segítői a protestáns prédikátorok voltak.” Szántó ugyan elismeri a középkori egyház válságát, de azt állítja, hogy a török hatalom pártfogolta a protestánsokat, hogy a nép a fokozatos változások miatt sokszor rá sem jött a vallásváltozásra, hogy a „*cuius regio, eius religio*” elve érvényesült, s végül

az utolsó helyen azért leírja a protestáns papok buzgóságát és képzettségét.¹ Az ennél differenciálatlanabb régi szemlélet ugyanakkor lappangva és helyi szinten mind a mai napig él; Szántó összefoglalásával egy évben még megjelent olyan egyháztörténeti munka, amely ezt képviseli, és tele van legendákkal és téves adatokkal.²

A katolikus álláspont egyik tudományos leszármazottja volt Horváth János összefoglalása a reformáció irodalmáról, amely az írókat a főúri pártfogók szerint csoportosította.³ A könyvnek nem csak az volt a hibája, hogy ekképpen féloldalasra sikeredett a reformáció jellemzése, hanem az is, hogy a neves szerző talán nem ismerte eléggé a 16. századi birtokviszonyokat, s ezért például Serédi Gáspár pártfogoltjait nagyvonalúan a Perényi családnak adományozta.

A református és evangélikus egyháztörténetírás véleménye ezzel szemben nem mondható egységesnek. Zsilinszky Mihály monográfiája a reformátoroknak tulajdonítja a legnagyobb hatást, de második helyen megemlíti a főnemesi pártfogókat is, akik védelmezték az előnytelen helyzetben küzdő prédikátorokat.⁴ Zoványi Jenő – pozitivista alapállásának megfelelően – csak a tényeket sorolja, s csupán a következő mondatában foglal állást: „A reformáció folyamata először mindenütt a lelkekben ment végbe, ti. azoknak a lelkében, kik gondolkozni, véleményt alkotni képesek és hivatottak voltak a vallásnak a kort mozgató kérdéseiről.”⁵ Velük szemben Révész Imre furcsa módon teljesen a főnemesi reformáció pártjára állt, s azt állította, hogy nálunk is a „cuius regio”-hoz hasonló elv érvényesült⁶ – ez egybevágott a korszak történetírásának (a Hóman–Szekfű féle kézikönyvnek) a felfogásával. Ennek ellenhatásaként aztán az 1949-ben megjelent újabb összefoglalásban Bucsay Mihály hevesen cáfolta, hogy a főnemesi erőszaknak szerepe lett volna a reformációban, szerinte ezt az irányzatot történetírás találta ki, hogy ürügyet találjon a későbbi erőszakos ellenreformációra. A végkövetkeztetése: „A magyarság tömeges állásfoglalásának az evangélium mellett tehát *belső* indokai voltak.”⁷ Érdekes módon Bucsay a saját későbbi

¹SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II, Bp., Ecclesia, 1985, 96–105.

²SOÓS Imre, *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Bp., Szent István Társulat, 1985 (Az egri főegyházmegye schematizmusa, 2). L. a róla írott recenziómat: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 7(1994), 236–237.

³HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957².

⁴*A magyarhoni protestáns egyház története*, FARKAS József, KOVÁCS Sándor és POKOLY József közreműködésével szerk. ZSILINSZKY Mihály, Bp., 1907, 49–71.

⁵ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., 1921, 81.

⁶RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet, I: 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938, 58–59.

⁷BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története*, előszó RÉVÉSZ Imre, Bp., Kossuth, 1949, 46–47.

könyvében kicsit visszakozott, s úgy nyilatkozott, hogy „a földesurak állásfoglalása fontos volt ugyan, de nem olyan mértékben, mint azt egyes történetírók állítják”.⁸

A régóta húzódó vitában új fejezet nyílt azáltal, hogy 1957-ben Klaniczay Tibor és Makkai László csaknem egyszerre kezdte használni a földesúrtól független mezővárosi reformáció fogalmát. Erre az egyidejűségre aztán Szakály Ferenc 1995-ös könyve csodálkozott rá, éppen abban a fejezetben, ahol a legfrissebb szakirodalom alapján próbált meg érvényes választ találni a régi kérdésre, s – az én olvasatomban – végül azt mondta, hogy is-is.⁹ Nála egy évtizeddel korábban már Pirnát Antal is árnyaltabb képet rajzolt a reformáció eseményeinek mozgatórugóiról, elemzése azonban egy szűkebb témájú tanulmány bevezetőjében bújta meg, s ezért csak kevesen olvasták.¹⁰ Szakály Ferenc kötetéről többek között Péter Katalin írt recenziót, s ebben annak a véleményének adott hangot, hogy a szerző Klaniczayhoz és Makkaihoz csatlakozott, de ő (Sárospatak forrásainak alapján) úgy tapasztalta, hogy „a mezővárosok legfőbb jellemzője a földesúri hatalom”.¹¹

A kör itt bezárulni látszik. Az én példám ehhez a témához egy szűkebb régióra, Északkelet-Magyarországra vonatkoznak. El kell még azt is mondanom, hogy ezek az adatok egy olyan anyaggyűjtés részletei, amelyet én az 1980-as évek első felében végeztem elsősorban a kiadott forrásokra támaszkodva, ekkor döntöttem el ugyanis, hogy ebbe a kutatási irányba próbálok elindulni. A régió több szempontból is nagyon fontos. A központját a tokaj-hegyaljai borvidék alkotja, amelynek köszönhetően a mezővárosok egyedülállóan sűrű hálózata alakult ki itt: a bortermelők körül szolgáltatásokra (pincészetre, hordó gyártásra, szállításra, kereskedelemre) és gabonatermelőkre specializálódtak helyezkedtek el. Ekkor lett ez a vidék Magyarország első számú bortermelő helye, s gazdasági virágzását ugyanazoknak a körülményeknek – a mezőgazdasági árak robbanásának – köszönheti, mint amelyek a Szakály Ferenc által elsősorban vizsgált marhatenyésztőket és -kereskedőket fellendítették.¹² Ugyanekkor ez a magyar reformáció egyik legfontosabb központja, a mezővárosok papjai és tanárai gyakran a külföldi egyetemeket is megjárták, s itt alakult ki az egyik meghatározó

⁸BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 38.

⁹SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és reformáció, 23), 9–32.

¹⁰PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejétől = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 11–17.

¹¹PÉTER Katalin, *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*, Budapesti Könyvszemle, 1997, 2. sz., 199–201.

¹²A régebbi gazdaságtörténeti irodalom a kérdésről: ZIMÁNYI Vera, *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*, Bp., Akadémiai, 1976, passim. *Jobbágylelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*, bev. MAKKAJ László, Bp., Akadémiai, 1966, 10, 110.

iskola, a sárospataki kollégium. A korai reformáció íróinak többsége itt született vagy itt működött, s a relatív túlsúly – ha csökkenő mértékben is – fennmaradt a század folyamán. Azt semmiképpen sem tarthatjuk véletlennek, hogy éppen itt született meg az első teljes nyomtatott magyar bibliafordítás, s hogy a vidék nyelvjárása lett az alapja a kialakulóban lévő magyar irodalmi és köznyelvnek.¹³ Ezeket az ismert tényeket azért kellett megismételniem, mert az irodalmi és nyelvi szempontokról az egymással vitázó történészek egy része hajlamos megfeledkezni.

Elsőként a kolostorokról és azok pusztulásáról, megszűnéséről szóló adatokat próbálom összegezni. Adataim szerint ezen a vidéken a háborús cselekmények és a két király közötti vákuumot kihasználó főnemesség pusztításai igen sok szerzetesi közösséget érintettek. Ugyanakkor az is látszik, hogy a középkori egyház válságának következtében sok kolostor szinte magától megszűnt, csak két szerzetesrend, a pálosok és a ferencesek bizonyultak igazán életképesnek. Azt már a régebbi protestáns egyháztörténeti irodalom is többször hangsúlyozta, hogy nem csak a protestáns főnemesség rabolta ki és pusztította el a rendházakat – ez a nemes tevékenység vallástól független volt.¹⁴ Erre utalnak az itteni események is: a homonnai Boldogságos Szűz Mária ferences kolostort Katzianer császári hadvezér katonái égették fel 1528-ban (vagy 1531-ben),¹⁵ a diósgyőri pálos rendházat pedig már 1526-ban (tehát még katolikus korszakában) földülta Serédi Gáspár, hogy aztán 1550-ben végül a törököknek essen végleg áldozatul.¹⁶ Szintén a törökök tüntették el Eger 1552-es ostroma alkalmával a felnémeti, Szent Mária Magdalénáról elnevezett pálos kolostort.¹⁷

Az itáliai egyetemeket végzett Serédi Gáspár, aki 1526 után a század egyik legnagyobb karrierjét futotta be, s a birtokába jutott a regéci és a tokaji uradalom, nem kegyelmezett a pálosoknak, s ez – úgy tűnik – független volt attól, hogy korán a protestantizmus hívévé és pártfogójává vált, inkább vagyonszerző mohóságával állt összefüggésben. 1536-ban vagy 1537-ben emberei kirabolták és lerombolták a tokaji Szent Anna pálos kolostort, a szerzeteseket pedig bebörtönözték.¹⁸ Ugyanakkor regéci

¹³SZABÓ András, *Abauj és Zemplén művelődési topográfiája a 16. század második felében* = Uő., *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus korából*, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 2), 36–44.

¹⁴ZOVÁNYI Jenő, i. m., 73.

¹⁵KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., 1922–1923, I, 387, II, 75.

¹⁶SZENDREI János, *Miskolc város története és egyetemes helyirata II: 1000–1800*, Miskolc, 1904, 135. – *Documenta artis Paulinorum: A magyar rendtartomány kolostorai*, 1. füzet, Bp., 1975, 68. (Ezentúl: DAP)

¹⁷DAP, 1. füzet, 77, 154.

¹⁸*Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 1898*, 231. – *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, IV, szerk. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, Bp., 1909, 556. (ezentúl EtE) – DAP, 3. füzet, 27. (Az eseményt 1536-ra teszi.)

várnagya, a krakkói egyetemen tanult Filpes Albert¹⁹ az ottani, Szent Fülöp és Jakab apostolokról elnevezett rendházzal bánt el hasonlóképpen, elfoglalva természetesen a birtokait is.²⁰ De Serédinek tulajdonítják annak a Gönc határában álló remeteháznak az elpusztítását is, amelynek festői romja mind a mai napig kedvelt kirándulóhely a Zempléni-hegység nyugati oldalán.²¹

A reformációhoz csatlakozott Bebek család nem csak a pálosokra specializálta magát: Bebek Imre és Ferenc 1532 elején embereikkel megrohanták a (miskolc-) tapolcai benedekrendi apátságot (Oláh Miklós birtokát), küzték a szerzeteseket és lerombolták az épületet.²² Bebek György 1556-ban Sajóvámosról üzte el a ferenceseket,²³ s 1558-ban elfoglalta a mislyei premontrei prépostságot, amely ez után már nem tudott magához térni, noha prépostjai még az 1560-as években is viselték hivatalukat.²⁴ A Perényiek hasonló cselekedeteit is megőrizte az emlékezet: Perényi Péter Töketeresről üzte el a pálosokat, s a kolostor köveit várépítésre használta²⁵ (ahogyan a sárospataki Vöröstoronyt is részben a helyi domonkos kolostor köveiből építette).²⁶ Az ő emberei támadták meg a Zemplén megyei Céke ferences rendházát is, s megölték az ellenálló gvárdiánt, Szántai Demetert – a ferencesek ezt követően távoztak el innen.²⁷ Perényi Péterről legutóbb Szűcs Jenő mondta el, hogy köztos álláspontot foglalt el a reformáció és a katolicizmus között.²⁸ A leleszi premontrei prépostságnak különösen sok jutott a jóból: 1543 novemberében Serédi István rabolta ki a templomot és a konventet, majd 1555-ben Bebek György és Perényi Gábor emberei ismételték meg ezt a jövedelmező akciót.²⁹

Egy másik dúsgazdag birtokos, Ecsedi Báthory György azt a varannói ferences kolostort pusztítja el, amelynek korábban tulajdon apja még nagy pártfogója volt,³⁰ s a

¹⁹SCHRAUF Károly, *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis: A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558)*, Bp., 1893, 22, 93.

²⁰EtE, IV, 557. – DAP, 2. füz., 309.

²¹A Boldogasszony pálos kolostor: DAP, 1. füz. 167.

²²EtE, II, 198–199, 234–235 – a támadók célja az apátsághoz tartozó jobbágyság és falvak birtoklása volt, az ürtüget a másik királyhoz való tartozás szolgáltatta.

²³KARÁCSONYI, *Szent Ferenc rendjének...*, i. m., II, 204.

²⁴ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., [1922], 240. 1557 és 1572 között Szerdahelyi Mátyás viselte a mislyei prépost címét: *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából*, 1914–1915, 36.

²⁵*Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 1896*, 311. – DAP, 3. füz. 2. Ennek ellenére 1542. február 7-én felbukkan egy Imre nevű terebesi generális prior: EtE, IV, 4–5.

²⁶DÉTSZY Mihály, *Sárospatak vára és urai 1526–1616*, Sárospatak, Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 1989, 27.

²⁷KARÁCSONYI, *Szent Ferenc rendjének...*, i. m., 400, 408, 410.

²⁸SZÜCS Jenő, *Sárospatak reformációjának kezdetei*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2(1982), 37–38.

²⁹EtE, IV, 310, 327. – *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 1896*, 68–69.

³⁰KARÁCSONYI, *Szent Ferenc...*, i. m., I, 104.

főnemeseknek esett áldozatul a dédesi Szentlélek pálos rendház is.³¹ Érdekes a hős egri várvédő, Dobó István esete, aki a nevezetes 1552-es ostrom idején még katolikus volt, hisz várkapitányi tevékenységét azzal kezdte, hogy elfogatta az elődje alatt itt működött három protestáns prédikátort.³² Vallása azonban nem tiltotta, hogy testvérével, Domokossal együtt 1543 előtt el ne foglalja az Ung vármegyei villyei pálos kolostor birtokait,³³ s 1548 elején el ne rabolja a gerényi plébániatemplom 2000 forint értékű kincseit és berendezését.³⁴ A család egy másik tagja pedig az ungvári pálosok egyes birtokaira tette rá a kezét.³⁵

A felidézett erőszakos cselekmények után most fordítsuk a figyelmünket egyedül a ferences rendre. A hagyomány úgy tartja, hogy számos korábbi ferences szerzetes lett reformátorrá, s Szűcs Jenő kutatásai óta tudjuk, hogy nagy szerepük volt a Dózsa-féle parasztfelkelés ideológiai előkészítésében, valamint hogy eszméik – a chiliizmus, a prófétai öntudat, s a szociális érzékenység – sokban rokonították őket a reformáció képviselőivel.³⁶ Arra már kevesebb figyelmet fordítottunk az utóbbi időben, hogy a szigorú ferencesek próbáltak egyedül szembeszállni a reformáció térhódításával, többek között úgy, hogy a veszélyeztetett helyekre prédikátorokat küldtek. Mivel a többi rendhez képest szegények voltak, a nép nyelvén prédikáltak, s hasonló dolgokat is hirdettek mint a protestánsok, ők lettek az egyetlen olyan középkori szerzetesrend, amely bizonyos helyeken (például Gyöngyösön, Szegeden, Csíksomlyón) túlélte a reformációt. Északkelet-Magyarországon ez nem sikerült nekik, ez az elmondott pusztítási katalógusból is kitűnik. Külön figyelmet érdemel az abújszántói kolostor esete, mivel ebben a tokaji borvidék szívéhez tartozó mezővárosban szó sem volt főnemesi erőszakról. A város Mohács után Serédi Gáspár birtoka lett, s 1530 körül bukkant fel itt az első reformátor, Gálszécsi István, aki talán ekkor már protestáns, de a wittenbergi tanulmányai előtt állt még.³⁷ Ha így történt, akkor tizenkét esztendeig éltek itt együtt a ferencesek a protestánsokkal, s nem bántotta őket a protestáns földbirtokos sem. 1540-től a korai reformáció egy másik nevezetes alakja, Szántai István látta el a protestáns lelkészi és tanítói hivatalt, ő azonban 1541 legelején meghalt, s a két felekezet közötti óriási feszültségeket mutatja, hogy Dévai Mátyás a szerzeteseket gyanúsította a lelkész megölésével.³⁸ 1542 őszére a város lakosságának túlnyomó többsége

³¹DAP, 1. füz., 64.

³²SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története*, II, Eger, 1890, 109–110.

³³DAP, 3. füz., 221.

³⁴EtE, V, 28–29.

³⁵EtE, IV, 437, 448.

³⁶SZÜCS Jenő, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, ItK, 78(1974), 409–435.

³⁷Új magyar irodalmi lexikon, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, 650–651. (Ezentúl: ÚMIL).

³⁸ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Református Zsinati Sajtóosztály, 1977³, 568. – EtE, III. 522.

csatlakozott a hitújításhoz, a polgárok ennek következtében kiűzték a rend tagjait, s értékeiket lefoglalták.³⁹

Vajon mi a helyzet a ferencesekből lett reformátorokkal? Szűcs Jenő a már idézett, s a sárospataki iskola kezdeteiről szóló vitacikkében ízekre szedte és végképp a mesék világába sorolta azt a romantikus történetet, amely szerint Kopácsi István a sárospataki ferences rendház utolsó rendfőnöke lett volna, s 1531-ben rendtársával, Sztárai Mihállyal együtt csatlakozott volna a reformációhoz, áttérítve Perényi Pétert és megalapítva a pataki kollégiumot. Ugyanakkor teljesen logikátlanul elfogadta azt a „hagyománymagot”, hogy Kopácsi és talán Sztárai is korábban ferences volt.⁴⁰ Az igazság az, hogy egyetlen korabeli, szavahihető adat sincs erre. A hagyomány bencédi Székely Istvánt is a volt ferencesek közé sorolta, s még a hiperkritikus Zoványi Jenő is azt írta, hogy „mint a ferencrend tagja iratkozott be a krakkói egyetemre”,⁴¹ állításának bizonyítékát azonban sehol sem találni, noha ezt az életrajzi elemet még az *Új magyar irodalmi lexikon* is átvette.⁴² Ugyanez a lexikon Szkhárosi Horvát Andrást is határozottan ebbe a társaságba sorolja,⁴³ ismét csak feltételezés áll azonban a dolog mögött és nem bizonyosság. Összefoglalóan az a tanulság vonható le a dologból (amit már más témával kapcsolatban is bizonyítottam), hogy a 16. század egyház- és irodalomtörténete tele van későbbi keletkezésű és sokszor szinte kiirthatatlan legendákkal, amelyek menetrendszerűen belopóznak az összefoglaló művekbe is – ezek közé kell sorolnunk (ha csak valaki valamilyen ellenkező bizonyítékot nem talál) a ferencesekből lett reformátorok történetét is.

Abaujszántó mellett még fontosabb tanulságokat hordoz Miskolc esete, ahol már 1537-től hitújítók ellen kirendelt ferences prédikátor működött,⁴⁴ ami azt jelentette, hogy a városban legkésőbb ettől az időponttól kezdve számolni kell a reformáció hatásával. A város birtokosa 1540-től Balassa Zsigmond és buzgó katolikus felesége, Fánchy Borbála volt. A ferences prédikátor (1542-től 1563-ig bizonyos Váraljai János töltötte be ezt a hivatalt) 1543-ban sikerrel akadályozta meg, hogy Dévai Máttyás elfoglalhassa lelkészi állását,⁴⁵ azonban – úgy látszik – hosszabb távon nem tudta meggátolni azt, hogy a város polgárai protestánsokká legyenek. Takáts Sándor hosszan meséli el az özvegy Fánchy és a földesúri függésből szabadulni akaró miskolci polgárok háborúját az 1560-as évek elején, más forrásból azonban az is tudható, hogy

³⁹KARÁCSONYI, *Szent Ferenc...*, i. m., I, 400; II, 160.

⁴⁰SZÜCS, *Sárospatak...*, i. m., 16–20, 22.

⁴¹ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, i. m., 586.

⁴²ÚMIL, 1931. (Ugyanígy megismételve a második kiadás CD-ROM és hagyományos változatában is.) – Az adat forrását szintén nem találta: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Székely István: Zsoltárkönyv, Krakkó 1548.* (hasonmás kiadás kísérőtanulmánya), Bp., Argumentum–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 26), 8.

⁴³ÚMIL, 2007.

⁴⁴KARÁCSONYI, i. m., I, 398. – EtE, II, 483–489.

⁴⁵EtE, IV, 277.

a harcnak vallási vonatkozása is volt, a miskolciak úrnőjük halála után arra panaszkodtak, hogy az a lutheránusságuk miatt is üldözte őket.⁴⁶ Mondanom sem kell, hogy ekkortól a ferences prédikátornak és a katolicizmusnak nyoma sincs a városban. A történetet akárhogy forgatom, sehogy sem tudom megtalálni benne a „cuius regio, eius religio” elvét vagy valami hasonló törvényszerűséget.

Hasonló események játszódtak le akkor is, amikor néhány évvel később a vidéken szervezetileg kettévált a lutheránus és a helvét irányt követő egyház. Két tekintélyes földbirtokos, Alaghy János, a regéci uradalom birtokosa és Perényi Gábor, Sárospatak, Füzér és Terebes ura – teológiai műveltséggel is felvértezve – megpróbálták a birtokaikat megtartani a lutheri tanok mellett. A mezővárosok viszont a helvét irányhoz álltak, mire a főurak megkísérelték német módon, erőszakkal keresztülvinni az akaratukat: az engedetlen papokat és tanítókat elbocsájtották, és megbízhatókat hoztak a helyükre. A kísérlet abban a pillanatban összeomlott, amikor Perényi és Alaghy 1567-ben meghalt, pedig Sárospatak nem református földesúr kezébe került, hanem visszaszállt a királyra. A lutheránus Sztárai Mihály aztán búcsú nélkül, szökve távozott a Bodrog-parti városból.⁴⁷

Az evangélikus németek által vezetett Kassa szintén próbálkozott a helvét irány erőszakos megállításával, a birtokában lévő Forrón azonban ez bizonyosan nem sikerült, a jobbágyok 1565-ben azt jelentették, hogy nem találnak olyan papot, aki az úrvacsorát ostyával osztaná.⁴⁸ Még saját falaikon belül sem jártak sikerrel a derék bűrgerek: hiába bocsájtották el sorozatosan a magyar prédikátorokat és tanárokat, azok bizony állhatatosan a helvét irányhoz húztak, s híveik csaknem száz esztendőn át küzdöttek azért, hogy megalapíthassák saját egyházközségüket.⁴⁹

Hatvan-hetven év alatt a reformáció és annak helvét iránya teljesen összefonódott a hegyaljai mezővárosok életével. Szép példái ennek Tarcál, Bodrogkeresztúr és Tokaj törvényei, amelyeket a tizenöt éves háború után, 1606-ban, 1607-ben és 1610-ben jegyeztek le újra. Mindegyik tartalmaz egy történeti bevezetést, átítatva a reformáció történelemszemléletével, s mindegyik az egyháziak jövedelmével kezdődik (beleértve a bodrogkeresztúri toronyóra kezelőjét és a tokaji diákokat is), s csak azután tér

⁴⁶TAKÁTS Sándor, *Fánchy Borbála* = Uő., *Régi magyar asszonyok*, Bp., [1914], 144–162. BOROVSKY Samu, *Borsod vármegye története*, Bp., 1909, 97.

⁴⁷A történet részletesebb kifejtését l.: SZABÓ András, *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 209–221. SZABÓ András, *Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében* = Uő., *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi, 1999, 27–35.

⁴⁸Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából, 1913, 152.

⁴⁹RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért*, Bp., 1894.

rá a főbíróra és a többi városi tisztségviselőre.⁵⁰ Mindhárom mezőváros a tokaji uradalom részeként királyi birtok volt, tehát semmilyen földesúri akarat nem kényszerítette erre őket, s noha a szöveget többnyire a helybeli tanítók és prédikátorok foglalták írásba, a polgárok beleegyezése nélkül nemigen alakíthatták önkényesen a szöveget.

A példák töredékesek, de mégis beszédesek. S bár korábban én magam is sokat írtam a főnemeseeknek a reformáció terjedésében, a reformáció irodalmának pártolásában betöltött szerepéről, az elmondottak inkább Szakály Ferenc „is-is” álláspontját látszanak alátámasztani, aki így foglalta össze véleményét: „Úgy véljük, [...] a magyar reformáció kibontakozása az egymásba át- meg áttűnő »főúri« és »mezővárosi« reformáció közös eredménye volt.⁵¹ Ha már mindenáron különbséget kell tenni, érzsünk szerint az előbbi a teret és a lehetőséget, az utóbbi pedig részben a reformátorokat, részben pedig a tömegnyomást biztosította.”

Ha valaki ennek az ellenkezőjéről akar meggyőzni, várom a véleményét igazoló adatokat és forrásokat.

⁵⁰NÉMETH Gábor, *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII–XVIII. századból*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1990.

⁵¹SZAKÁLY, i. m., 30.

AMEDEO DI FRANCESCO

GONDOLATOK A 16. SZÁZADI MAGYAR ZSOLTÁRPARAFRÁZISOK ÉS BIBLIAI HISTÓRIÁK ÚJ ÉRTELMEZÉSÉHEZ*

1. A magyar elbeszélő irodalom nem csak a szentéletű emberekről szóló igen nagy terjedelmű nyugat-európai és a helyi irodalom összetalálkozásából jött létre. A magyar irodalom a Szentírás ismételt átírásaiból is, és elsősorban ebből született meg – ahogyan azt egy kiváló könyv mostanában felhívta rá a figyelmemet, bár megállapításai elsősorban az angolszász irodalomra vonatkoznak.¹ Egy ilyen vállalkozás nemcsak módszertani szempontból hasznos, sőt mondhatnám, hogy szükséges, hanem a 16. századi magyar elbeszélő irodalom félénknek egyáltalán nem mondható első lépéseinek teljesebb feltárása érdekében is fontos. Valójában azt szeretném mondani, hogy többé már nem elégséges egyfajta történelmi-irodalmi látásmód, amely – meglehetősen redukálva a különböző bibliai történetek magyar átírását – egyedül csak a reformáció hitbéli és propagandisztikus elvárásaira vezet vissza. Ez mára már csak történelmi vagy talán jobban mondva enciklopédikus adat, tény, amelyen a stilisztikai-irodalmi feltárásnak, kutatásnak megfelelő eszközökkel kell dolgoznia. Azt vehetjük észre, hogy az ezekben a verses művekben meglevő történelmi-társadalmi gyökerek és a művészi elvárások nem mindig és nem csak kizárólagosan a vallás igényeihez kapcsolódnak abban az esetben, ha a szerzőket, az alkotás megrendelőjét és a közönséget, az olvasót magával ragadó művészi érdekekről van szó. Gyakran fordul elő, hogy a Biblia igen sok újraírt története a teológiai viták, a hitviták zárt világából kilép, azért, hogy a *sermo humilis* és a *lectio divina* egymásba fonódása iránt érdeklődő udvari életnek olyan szórakozásként ajánlkozzanak, amelyre egy meggyőzőbb moralitást

*Ez az írás egy tanulmány vázlata. Észrevételeim nagy része azon jelentős eszmecsere során született meg, amelyek 2000-ben a Szentív alkalmából „To the Eternal from Time. Literary and linguistic discussions and critical paths followed from the through the third millennium” címmel szervezett nemzetközi konferencia kapcsán jöttek létre (Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore, 2000. szeptember 4–8.). A tanácskozás III. szekciójában (Biblical Memories and Literature) vettem részt *La Bibbia e la nascita della letteratura ungherese* című előadásommal. Jelen munkámban csak az általam felhasznált szakirodalmat jelölöm meg.

¹Piero BOITANI, *Ri-Scritture*, Bologna, 1997.

lehet újra elhelyezni. És talán ezeknek az átírásoknak a szerzői megértették a bibliai szövegek szerepének igazi értelmét, amikor az Isten szava az emberiséggel párbeszédben kíván maradni. Nem túlzás azt gondolni, hogy ebből a felismerésből született meg a modern magyar irodalom, hogy a hitviták során adódott az a lehetőség, amely Nyugat-Európában már régen ismert volt, és nyilvánvalóan Magyarországon teljesen új, hogy gyönyörködtetve is lehet tanítani, és minden valószínűséggel, tanítva is lehet gyönyörködtetni. Így aztán nem csodálkozunk azon, hogy ugyanebből a kulturális légkörből kiindulva, egy időben és gyakran ugyanannak a szerzőnek a tollából születnek meg a *Gesta Romanorum*, Boccaccio és Bandello² átírásai, az igen gazdag, még bizánci ihletettségű középkori elbeszélések feldolgozásai is. Nem kell sokáig gondolkodnunk azon, hogyan lehet az, hogy ebben a kontextusban Boccaccio és Petrarca *Griseldis*-ét Magyarországon „figura Mariae”-ként és/vagy a „Christus patiens” figurájaként³ fogadják be, mint ahogy, remélem, hogy nem tévedek, amikor azt gondolom, hogy a *Decameron* szerelmet és halált leíró történeteiben ugyanaz a közösség lelte örömet, amelyik érdeklődést mutatott a Szentírás tanító történetei iránt is.

Ebből a szempontból, még ha későn is, de pontosan ebben a korszakban a magyar népnyelv a Bibliával való találkozás után ugyanazokat a jeleket mutatja, mint amelyeket a nyugati nyelvek beszéltek, vulgáris változatai esetében is észlelni. A bibliai frazeológia, szókincs, a mondatszerkezetek, a toposz-repertórium olyan mélységben épült be a nyelvbe, hogy semmiképpen sem vitatható az, hogy a szent szövegek a régi magyar irodalomban nyelvészeti szempontból is nagy fontosságúak. Vagyis ez azt jelenti, hogy a bibliai repertórium ismerete nélkül a régi magyar nyelv szemantikai értéke érthetetlen lenne a számunkra.⁴

Ismeretlen szerzők⁵ jeremiádokat írtak az ún. *Magyarország siralmaival* egyidejűleg, ezzel a 16. és 17. század közötti elterjedt, már önálló irodalmi műfajt jelentő művészi alkotással együtt. Jeremiás próféta talán a magyar nemzet történetének legmeghatározóbb megszemélyesítője; a jelenleg minket érdeklő szempontok szerint az ő alakja körül kialakult és a Biblia olvasása következtében átvitt motívumok a magyar

²Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 174–232.

³Vö. Vittore BRANCA, *Boccaccio medievale e nuovi studi sul Decameron*, Firenze, 1981⁵, 17–18, 96–97; Raffaele MORABITO, *Per un repertorio della diffusione europea della storia di Griselda = La circolazione dei temi e degli intrecci narrativi: il caso Griselda*, szerk. Uő., L'Aquila, 1988, 7–18. [12–13.]; Gabriella ALBANESE, *De insigni obedientia et fide uxoria: La novella di Griselda = Francesco PETRARCA, De insigni obedientia et fide uxoria: Il Codice Riccardiano 991*, s. a. r. G. ALBANESE, Alessandria, 1998, 26.

⁴Vö. RÉVAY Valéria, *Az ősi magyar szókincs a Biblia nyelvében = A magyar művelődés és a kereszténység – La civiltà ungherese e il cristianesimo*, I–III, Bp.–Szeged, 1998, II, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, 1164–1170; KERÉKJÁRTÓ Ágnes, *Bibliai és pogány eredetű kifejezések a magyarban = Uo.*, 1093–1105.

⁵*Régi Magyar Költők Tára* (a továbbiakban RMKT), XVI, 6, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 82–88.

történelmi valóság megértéséhez kulcsot jelentenek. Ha – mint ahogyan azt Gianfranco Ravasi⁶ helyesen felismerte – „gyűlölet vette körül” (Jer 15, 17; 16,1–2), átkozott (20, 10), megvert és megkínzott (20, 1–2) volt, merényletek félelmében élt (18, 18), kóborolt (36, 26), az ellenséggel való együttműködéssel vádolták (17, 16), arra ítélték, hogy utolsó napjait Egyiptomi száműzetésben élje le (40–44. rész)” – akkor sorsában a magyar fordítók helyesen ismerték fel az akkori Magyarország állapotának életfontosságú és spirituális szituációit, amelyekre Mohács tragédiája kitörölhetetlenül rányomta a bélyegét. Így válnak a gondolat és az irodalom magyar toposzáivá a bekerítettetés, az Isten átka, az erkölcsi és anyagi veszteségek és még más elképzelhető csapások ideái. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az „elment kóborolni”-motívum – amelyet bujdosó-témaként ismertünk meg – igazi irodalmi anyaggá alakult, és a magyarok létének lényeges feltételévé lesz egészen napjainkig; tragikus módon még jelenleg is aktuális, és ezt hatásosan alkalmazza az emigráció magyar irodalma.

„Jeremiás a hívő embernek a »keskeny ösvényt« javasolja”:⁷ ő annak a küldetésnek a megszemélyesítője, amelyet a magyaroknak kell beteljesíteniük a 16. és a 17. század között, egy olyan etikai koncepció alapján, amelyik az irodalomelméletet is alakítja, amikor a Magyarországra a klasszikus, nyugati epikus kánon bevezetése egy építő funkcióban elgondolt barokk⁸ stílusmegoldásait érvényesíti. Ebből a szempontból és más megközelítési módszerrel akkor újraolvashatjuk Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmét* is.

2. Természetesen külön tárgyalásra vár a *Zsoltárok* könyvének új interpretációja, amely „Izrael történetének költői és imádságos lélegzetvételéből”⁹ magyar körülmények között elsősorban a személyes hányattatások kifejeződése lett. De álljunk meg egy pillanatra: hagyomány volt, hogy azt énekelték meg, amit a megbízó rendelt meg, és nem pedig azt, ami a verselőt megihlette.¹⁰ Csak a 16. század vége felé, Balassival érkezünk el a zsoltároknak mint imádságnak az értelmezéséig, amikor az ének az Isten és a költő közötti lírai és drámai párbeszéd szerepét tölti be. Vegyük például a 148. zsoltár Balassi-féle szövegét. Ez nem más, mint egy himnusz, amelyben a párhuzamos felépítés mellett a formuláris stílus lehetőséget ad arra, hogy olyan stilisztikai és kompozíciós könnyedséget hozzon létre, amelyre aztán évszázadokon át a magyar nyelv irodalmi értékei épülnek rá. A Bibliával való találkozás soha nem használt toposzok és

⁶Gianfranco RAVASI, *Il racconto del cielo: La storia, le idee, i personaggi dell'Antico Testamento*, Milano, 1997, 89.

⁷Uo.

⁸Vö.: Guido ARBIZZONI, *Un' ipotesi secentesca di poesia eroica: La Fiorenza difesa di Nicola Villani (A hősköltészet XVII. századi elképzelése: Nicola Villani Fiorenza védelme c. műve)*, Urbino, 1977.

⁹Gianfranco RAVASI, *Antico Testamento, Introduzione*, Milano, 1993, 232.

¹⁰Vö.: VARIAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 278–285.

trópások létrehozását sugallja, és ezek adnak teret, a maga idején, az ún. „hallatlan szónak”.¹¹ Balassi a bibliai szövegből metamorf szavak együttesét hozza létre, és ezeken keresztül sikerül birtokba vennie a fizikai és szellemi valóság szerkezetét. Nem lehet véletlen, hogy különleges, majdhogynem megszállott figyelmet szentel a megfelelőbbnek tartott jelzők kiválasztására, hogy az Isten ígéje minél jobban jelen tudjon lenni az ember valóságában. Balassi istenes verseit a költőnek talán pontosan abban a folyamatos próbálkozásában lehet igazán megérteni, amikor az Ige újbóli megtestesülése részesének és átvivőjének érezheti magát. A költészet ilyen küldetést is betölthet, a költészet összekötheti az emberi problémák horizontális dimenzióit a tapasztalat, az élmény vertikálissá tételének kívánásával. Az eredeti szöveg dicsőítő jellege majdnem késő gótikus színezetű, de ez nem a hamis látszat nárcisztikus ízlése miatt van, hanem sokkal inkább a Szent Szó egyszerűségét kifejezni, bemutatni, újra bemutatni kívánó akarat okán. Ami ez utóbbival kapcsolatban elhangzott, annak a magyar költői változat elemzését kell elősegítenie. „A jegyzékbe vevésnek és a katalogizálás kedvelésének, amely a régi keleti tudós irodalomra jellemző, nem csupán elbeszélő, hanem »filozofikus« célja van. A valós dolgok katalogizálásával a lényegükbe kívánunk behatolni.”¹² Valóban, Balassi a teremtés ilyen metafizikus látásának a nyomán halad, és tizennégy olyan tercinával ajándékoz meg bennünket, amelyekben ünnepi hangulatú és merész alliterációkat és szóképeket alkalmaz, amelyek a magyar hagyományos tizenkét szótagos verssorban tovább gyarapodnak és egymásra épülnek. Balassi olyan tercinákkal ajándékoz meg bennünket, amelyek részleteikben kifinomult ízlésről árulkodnak, és ez a katalogizálás technikáját is nagymértékben kitágítja. A kozmológia Balassinál éltető hangulattá, láttató képességgé, a ragyogó élet fonográfiájává, hangjává válik: a szolipszizmusra való hajlam a kozmosz iránti szolidáris magatartással egyenlítődik ki, a rész együtt él az egésszel, a költő ebből a fenomenológiai együttélést jeleníti meg és fejezi ki.

Egyáltalán nem meglepő, hogy Balassi Esztergomban bekövetkezett halála előtt néhány héttel újraírta a *Miserere* forró lelkületű invokációját. Ennek a ténynek nemcsak valamiféle kiegészítő, tartozék jellege van, mert költőnk többször tudomásunkra hozta, hogy lelki kapcsolatban áll Dávid történetével.¹³ Akkor is, ha nem is kívánnánk vagy éppen nem is tudnánk az életrajzi adataik hasonlóságának feltételezésével alátámasztani, érvényesnek tűnik Balassinak a bűn érzetére és a rossz tudására helyezett szövegértelmezése. A magyar irodalom itt is a népnyelv, a beszélt nyelv szókincsének titanikus erőfeszítésével fogja fel és teszi magáévá Isten szavát. Joggal állapíthatjuk meg azt, hogy Balassi – az ember vétke és az isteni jószág dialektikája előtt – az Isten végtelen könyörülete dicséretére akarta megadni a maga *incipitjét*.

3. Ennek az elsajátított, megszerzett tudásnak a történelmi értéke azonban nemcsak egy nyelvi jelenség láttatására készítet bennünket, hanem erre az elsajátított tu-

¹¹Vö.: Ernesto GRASSI, *La parola inaudita*, s. a. r. Massimo MARASSI, Palermo, 1990.

¹²*I Salmi*, s. a. r. Gianfranco RAVASI, Milano, 1986, 427.

¹³Vö.: BARLAY Ö. Szabolcs, *Balassi Bálint, az istenkereső*, Bp., 1992, 86–87.

dásra különböző művészi-irodalmi folyamatok épülnek rá, és ezek között, úgy gondoljuk, hogy meg kell említenünk a mitizációt.¹⁴ A bibliai szöveg – Magyarország civil és kulturális történelmének ebben a sajátos idejében – növeli és fenntartja az ún. „királytükör” műfajhoz kötött számos alkotás példaértékűségét. A hatalom legitimizálásának folyamatai – Magyarország részekre szakadását követően természetesen csak az erdélyi területre vonatkoztatva – a francia politikai elvek követésének és a bibliai példák idézésének igen érdekes egyidejűségében zajlanak. Az Erdélyi Fejedelemséget, ahogyan arról az igen gazdag, prózában vagy versben létrejött emlékiratirodalomban olvashatunk, azok szerint a kommunikatív technikák szerint értékeli, amelyek Dávid és Saul, Gedeon és Józua történeteikhez kapcsolódnak. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy nem valamiféle elszigetelt vagy jól körülhatárolt jelenségről van itt szó, hanem egy olyan kompozíciós és ideológiai folyamatról, amely az egész 17. századi magyar irodalom figyelmét Zrínyi Miklós elbeszélő műveire és politikai-katonai írásaira irányítja, még ha csak egy, a görög és a római klasszicitás példáját hatásosan visszaállító szinkretikus mozgalommal is. Érdekes lehet annak a megjegyzése, hogy mindez nem csak egy nyelvi, költői és a protestantizmus keretén belüli politikai programra vonatkozik. Valóban, a 17. században mindezzel a katolicizmuson belül is találkozhatunk, sőt, még azt is mondhatnám, hogy ott eggyel több jellemzője van. Arról van ugyanis szó, hogy keverednek egymással a reformáció által igényelt, a nép nyelvéen írt irodalom elvárásai; de arról is szó van, hogy hogyan lehet a latin nyelven kidolgozott irodalmi műfajokat, a retorikai és irodalmi szabályokat a népi nyelven írt művekbe átvinni. Ennek következtében az igen nagy jelentőséggel bíró feladatok és eredmények egymást kiegészítő állapota jön létre: protestáns oldalon a bibliai történeteken alapuló fogalmi allegóriákkal dolgozó tendencia alakul ki, a katolikus oldal a latin nyelv autoritása következtében a láttató bemutatást kedveli. Zrínyi elbeszélő költészetében ez a kulturális szinkretizmus nem marad csak nyelvi és poétikai eszköz, hanem a költő etikai és politikai javaslatában formálódik át. Innen ered tehát az idealizálás folyamata, amely hatással van a szerzőre és arra az irodalmi műfajra is, amelyet ő vezetett be Magyarországon. A magyar mitográfia, egészen napjainkig, az irodalmi termés legkülönbözőbb formáiban ezekből az elemekből táplálkozik. Nem szabad csodálkozni azon, hogy időbeli eltérés van a nyugat-európai hagyományhoz képest; nem kell azon sem csodálkoznunk, hogy – bár a magyar irodalom késői megszületéséről beszélünk, de – annak közös európai ihletettsége van. A magyar irodalmi nyelv és az irodalmi műfajok a 17. század végéig egyfajta *work in progress*-en mentek keresztül, és így az összehasonlító módszereket alkalmazóknak nemcsak a magyar irodalomnak a nyugati klasszikus irodalmi kánonokhoz való kapcsolatát kell vizsgálniuk, hanem a magyar művészi gondolkodás és a bibliai emlékezet viszonyát is.

4. A magyar reneszánsz vallásos irodalmáról – úgy gondolom – mindeddig nem készült teológiai szempontú olvasat és értelmezés. Hozzászólásom címe talán hival-

¹⁴Vö.: HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben = A magyar művelődés és a kereszténység...*, i. m., 731–742.

kodónak tűnhet, s nem is gondolom, hogy teológiai értelmezést tudnék nyújtani, beható teológiai tudással egyébként sem rendelkezem. Mindazonáltal úgy gondolom, valamilyen formában hozzájárulhatok eme irodalmi tradíció teljesebb újraolvasásához, ha azt a feltevést kockáztatom meg, hogy e 16. századi vallásos irodalomban a Szó beteljesülése történik meg a betű meghaladásán keresztül. Ez a fő tétel, a kiindulópont, ismétlem: eme irodalomnak beavató jellegét érdemes hangsúlyozni az ismeret, a gnosis jelleggel szemben. Másképpen szólva: ha eddig a Szentírásnak szinte kizárólag történelmi-kulturális szöveggént volt szerepe, most hasznos és talán szükséges is kiemelni a vallási misztériumokba való beavatás folyamatát, vagyis azon pillanatot, amikor a Szentírás betűje Isten megtapasztalásává lesz. A bibliai történet nemcsak elbeszélő szöveg, de személyes találkozás Istennel.¹⁵ Izrael története Magyarországon történetévé lesz, nemcsak ideológiai és történelmi szempontból, de elsősorban az egyén személyes története szempontjából. A bibliai történet imává válik, és így fény derül a bibliai históriák és a psalmusok parafrázisai közti összefüggésre. Ez a kapcsolat három fázison keresztül jön létre. A. A megismerés, B. Az aszketika, C. A misztika.

A.) A megismerésről nem szükséges sokat szólni, sőt nehéz is hozzáfűzni bármit ahhoz, amit Horváth János, Klaniczay Tibor és mások mondtak ezzel kapcsolatban.¹⁶ Talán hasznos megemlíteni, hogy a 16. század különböző magyar szövegeit olyan kategóriákkal lehet rendszerezni, amelyek egyszerre történelmi és teológiai fogalmak. Most csak utalni tudok néhányra e kategóriák közül, mivel kutatásaim jelenleg is folynak. Emlékeztetek például arra, hogy a Batizi-féle *Gedeonról szóló széphistória*¹⁷ az ún. *Izrael–Magyarország megmentői* kategóriába tartozik; hogy a *Jónás prófétának históriája* különböző újraírásai az emberi történelemben való Isten-jelenlét problematikus attitűdjét fejezik ki; hogy a *Szent Illyés és Akhab király históriájának* fordításai a történelemfilozóféához és teológiához tartoznak¹⁸ (így kell értelmezni a Sztárai Mihály által használt alcímet: *melyek ez mostani időbéli dolgokhoz igen hasonlatosok*);¹⁹ hogy a Dávid és Betsabé történetének fordításai nem játszhatták csak a pikáns elbeszélés szerepét, melyet egy szűk udvari kultúra fogadott kedvezően, vagy egy olyan hívő közösség, melyet a szöveg kétértelműsége vonzott: a *Zsuzsanna históriája* ugyanis arról nevezetes, hogy egyúttal a református egyház allegóriája is.²⁰ Végül

¹⁵Itt és a továbbiakban Gianfranco RAVASINAK *Il Dio vicino: La preghiera biblica tra storia e fede* (Milano, 1997) című könyvében kifejtett téziseit és terminológiáját követem.

¹⁶HORVÁTH, *A reformáció jegyében...*, i. m.; KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma*, ItK, 1957, 12–47; KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974; *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987; SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., 1995.

¹⁷RMKT, XVI, 2, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1880, 74–80.

¹⁸Vö.: J. Alberto SOGGIN, *Introduzione all'Antico Testamento*, Brescia, 1987⁴, 262.

¹⁹RMKT, XVI, 4, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1886, 114–135.

²⁰BOITANI, *Ri-Scritture*, i. m., 83–85.

megemlíti a *Sámson történetének* sikerét, mint a nap és az éj dialektikájának szimbólumát,²¹ olyan dialektikát, amely apokaliptikus küzdelemmé válik az isteni szellem és az idegen bálvány között. És így tovább.

B) Az aszketika. De nemcsak a megismerés során fedezzük fel az Istennel való találkozás két arcát. Isten ugyanis nemcsak a megismerés tárgya, de egyszerre rettenetes találkozásról való tapasztalat: „Ő ugyanis ijesztő és lenyűgöző, távol van és közel, transzcendens, de egyúttal bele is van szöve a nemzetek és egyének történetének szövédékebe”.²² Isten tehát ezzel kollektív és személyes tapasztalattá lesz, de mindenesetre olyan tapasztalat, amely az aszketikán és misztikán, vagyis a megtisztuláson és az intimitáson át vezet. Az aszketika, mint ismert, bűnbánó könyörgés a bűnbocsánatért. Ez a jellege élénken érződött protestáns környezetben, éppen mert ez az aszketika a magyar nemzet feltételezett bűnére vonatkozhatott és ezzel egy időben az egyén bűnére. A reformáció leleplezi a nagy emberi illúziót, vagyis hogy az embert a kiszámíthatatlan Isten vezeti, sőt, a reformáció szerint ez lenne a legfőbb bűn. Ilyen alapon lehet újraértelmezni Jeremiás próféta panaszainak magyar újraírásait is. A betű megint Szóvá lesz, a lefordított szöveg új ima lehetőségévé válik. E megszenvedett imán keresztül lehet eljutni a megtisztuláshoz.

C) „A megtisztulás után szükségessé válik az intimitás, vagyis szükséges a misztika. A megismerés pusztasága, az imát mondó magányának pusztasága után az ember közelebb jut, megérkezik az ígért földjére.”²³ Istent nemcsak megismerni kell, Isten nemcsak a bűn hiánya, Isten elsősorban tapasztalat. Ez a végső pont: a misztika, mint a végtelennel való kommunikáció. Ez pedig csak az imán keresztül valósulhat meg. Amikor ezt mondom, a psalmusok különböző magyar parafrázisaira hivatkozom. Ezek a parafrázisok nemcsak nyelvi-irodalmi gyakorlatok, nemcsak a mindaddig ismeretlen tudás lexikonjellegű terjesztését jelentik. Maga a fordítás, mint eszköz, új nyelvet teremt, de ez a nyelv szellemi természetű. A psalmusok költészete nemcsak a tudás lexikona. A bennük összegyűjtött szimbolika nemcsak stílusgazdagodást eredményez a régi magyar nyelvben, nemcsak gyakorlati és tudományos szintje van a hit nyelvében, de legfőképpen szellemi szintje, amely a metafizika személyes tapasztalatához vezet. Az egyház, legyen az protestáns vagy katolikus, már nemcsak a Biblia népét jelenti, de immár Krisztus népét. Ez az új valóság, azaz Krisztus felfedezése igényel az emberi lélektől más Isten-tapasztalatot. Következésképp az alábbi séma valósul meg: „bűn › isteni harag › büntetés › megtérés › gyónás › megbocsátás › felszabadulás”.²⁴ Mint ahogy a maga idejében Eszter, Judit és Tóbiás könyvei, a psalmusok is (legalábbis azok, amelyeket leggyakrabban fordítottak magyarra) a gyász és magárahagyatottság élményét közvetítik. A könyörgések erős teológiai jelentést kapnak, mert bennük az imádkozó különleges lelki magatartása mutatkozik meg. Az Istennel folyta-

²¹Vö.: RAVASI, *Il Dio vicino...*, i. m., 99–101.

²²Uo., 68.

²³Uo., 71.

²⁴Uo., 124.

tott dialógus nem rideg vagy felületes, és maga a Biblia újraolvasása a 16. századi Magyarországon teológiai érvényű lesz. Azt lehetne mondani, hogy a himnuszok, a Biblia történetei Magyarországon a 16. században nem az Isten, hanem az ember nézőpontjából kerülnek ismét előtérbe. A magyar bibliai históriák, a psalmusok az ember válaszáként foghatók fel arra a jelenségre, ahogy Isten betör az életbe és a történelembe. A szent szöveg az emberhez intézett Szó; és hogy tökéletesen megértés, meg kell haladniuk a betű fontos, de felületes szintjét.

OLÁH SZABOLCS

A HÍVŐ EMBER KÉPE ÉS A LELKIPÁSZTORI FELÜGYELET NYELVE MELIUS PÉTER IGEHIRDETÉSÉBEN

„Miért hogy Krisztus kútfeje, tárháza, teljessége, oka üdvösségünknek: az Atya Isten minden részeit, rendit és okait üdvösségünknek Krisztusban végezé el. Krisztusban választ, hív, igazít, üdvözít. [...] Krisztus hivatalosi vagyunk.”

Melius Péter, *Magiar praedikatioc, kit postillanac nevezne*, 1563, C2a.

Elnyomatás és üldöztetés idején a világ közeli végének várása és reménye szenvedélyesen fellángol. A váltságot Krisztus már elvégezte, de még csak ezután, a világ végén fogja beteljesíteni. Az egyetemes üdvesemény rendjének szerves részeként tekintették a reformátorok a második eljövételt, de időpontját a bizonytalan jövőbe tolták ki. A mindennapokban a keresztények legalább annyira polgári életformát élnek, mint amennyire keresztényit. A túlvilági hatalmak, amelyek majdan a világ végét hozzák, a jelenben is kifejtik hatásukat, és pedig a *szentségekben*, amelyek fölött az egyház felügyel.¹ Pál apostolnak a kolossébeliekhez írt levelében (1, 13–14) már a keresztség szentségére vonatkozóan hangzik el Istenről, hogy ő az, „ki megszabadított az sötétségnek hatalmasságából, és az ő szerelmes Fiának országába által vitt. Kiben vagyunk váltságunk az ő vére által, azaz bűneinknek botsánattya”.² Az Úr alakja jelen van az istentisztelet közösség kultuszában, és jelenlétét az istentisztelet során előforduló pneumatikus jelenségekben mutatja be. Ám ha a hívek sokféle nyomorúságot szenvednek, s úgy érzik, a legutolsó időket élik, akkor mit tanácsolhat nekik a szentség egyházában az egyházszervező és a lelkipásztor? Hagyják el a bűneiket, és viseljék el

¹Ez az átalakulás akkor ment végbe, amikor a fiatal keresztény közösség szétaradt a hellénizmus környezetében, és eközben *eszkatologikus közösségből* mindinkább *kultikus, istentisztelet közösséggé* vált, s az a mai napig. Rudolf BULTMANN, *Történelem és eszkatológia*, Bp., 1994, 63–68.

²*Szent Biblia, az az Istennel O es Wy testamentvmanac prophétac es apostoloc által megiratott szent könyvei*, Vizsoly, 1590, RMNy, 652, II, 180b.

a bűneikért rájuk küldött zsarnok, az Antikrisztus ezerféleképpen megnyilvánuló könyörtelenségeit. S noha az apokaliptikus hagyományok szerint Isten nem kínál cselekvő társadalmi vagy politikai szerepet az ember számára akkor, amikor a korszak erővel a végéhez közeledik, a kultusz és a szentségek intézményeit fölöttébb szükséges kiépíteni, hogy ezekben a Szentlélek munkája újjá teremthesse, üdvössé tehesse a megrettent ember szívében a hívő lelketet megalapozó indulatokat.

Annak érdekében, hogy az ünneplő közösségben megvalósulhasson Krisztus jelenvalósága, ami a szakramentális eseményben Krisztus domináns jelentése, a végső időkben az egyetlen kínálkozó, de sürgető tevőleges magatartás *a szigorúan szabályozott közösségi élet kiépítése*.³ Melius Péter Debrecenben „a magyarországi kereskedő és áros népeknek” címezi a közbenjáró Krisztusról szóló 1561-es tanításait, az előljáró beszédet az eszkatológikus várakozás jegyében kezdi: „Mikoron a Sátán az ő csalárd-ságának tévelygésével mind ez világot elhitette volna és a rettenetes bálvány imáadás-ban porázon viselné, könyörüle rajtunk a felséges Atya mindenható Isten és az Ő szent Fia által kijelentett akaratját a szent Evangéliomnak világosságát feltámasztá, mely világosság a hamar eljövő ítélet napjának előljáró jele.”⁴ A prédikációk azt állít-ják és bizonyítják, hogy Krisztus nemcsak embersége, hanem – főként és elsősorban – istensége szerint közbenjáró és üdvözítő; a megváltás munkájában embersége eszköz, mint a vitéz kezében a fegyver, az ács kezében a fejsze. Ennek hangsúlyozását a szá-zad legizgágabb teológusának, a nálunk is megfordult olasz Stancaro és híveinek ellenkező tanítása tette időszerűvé.⁵ A hét prédikációban vitatkozás alig van; inkább a

³A Debrecenben egyházszerző és lelkipásztori munkát végző Mélius Péter igehirdető tevékenysége kapcsán ezt a beállítást sugallja Györi L. János legutóbbi megjelent, Izrael és a magyar nép történetének párhuzamát vizsgáló dolgozata. GYÖRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, 200, 41.

⁴MELIUS Péter, *A Christus közbe iarasarol valo predicacioc, melyeket Melius Peter a döbrötzöni lelki pasztor irt*, Döbrötzönbe MDLXI [Huszár Gál], RMNy, 169. Melius nyomtatványának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött teljes példánya gyakorlatilag unikummá vált. A könyvészet által nyilvántartott másik ép példány, a kolozsvári még kevésbé hozzáférhető. Az 1948-ban Incze Gábor gondozásában megjelent modernizált helyesírású, átir-t változat is könyvritkasággá vált eredendően kis példányszáma következtében. Az Alföldi Nyomda munkatársai az intézmény fennállásának 430. évfordulójára két másik munkáscsákkal együtt 1991-ben újra kiadták az eredeti és az átirított szövegváltozatot. A *Debrecen dicsérte* című jubileumi reprintkiadvány szerkesztője Dankó Imre volt.

⁵Debrecen lelki válságáról írva Révész Imre lényegében válaszlépésként fogja fel a prédikációs könyvet „a végletekig elvont és kihegyezett, műkedvelő teológiai fejtegetésekkel” szemben. RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága*, Bp., 1936, 13. Francesco Stancaro olasz teológus, krakkói, königsbergi, majd oderafrankfurti professzor. „Új nostoriánus” tanítása, hogy Krisztus közbenjáró tisztét kizárólag emberi természetéből vezette le, a megérdemelnél jóval nagyobb port vert fel Kelet-Európában. L. Szikszói Lukács levelét Bullingerhez, Wittenberg,

maga álláspontját fejtegeti Melius, mintsem a másét cáfolja, s ha cáfol, azt erőteljesen ugyan, de nem heveskedve teszi. Higgadt gondolatmenete minden lépésénél a Szentírásra és az egyházatyákra utal; szillogizmusokkal halad előre, érvei rendszerezettek, de tételesek, s így jól követhetők. Körültekintően fogalmaz, minden szavának dogmatikai súlya van, fogalmazása zsúfolt, viszont kényes árnyalatokat is éber különbségtevő tudattal tart számon. A könyvet az ajánlás szerint azok neve alatt adja ki, akik vették, hallották, dicsérték és beszélték „*az Istennek kegyelméről való tudománt*”.⁶ A megcélzott olvasókról Melius tehát maga mondja, hogy a Krisztusban nyújtott üdvözítő tett, a megváltás révén már elindultak a megszentelődés útján.⁷ Láthatólag azt is feltételezi közönségéről, hogy eléggé felkészült, sőt hajlandó olyan magyarázatok figyelmes követésére, melyek a dialektika részekre bontó, meghatározó, rendszerező és értelmező eljárásain alapulnak. A fejtegetéseket irányító kérdések a tárgy, a forma, a hatás, a cél okaira vonatkoznak: „Ki lött indítója az Istennel való megbékéltetésnek?”⁸ *Indító oka*: Isten irgalmassága; *érdemlő oka*: a Krisztus áldozata.⁹ Mi a békéltetés *szerző oka*?¹⁰

Krisztus istensége szerint is közbenjáró: a megváltásban embersége csak eszköz, mint a vitéz kezében a fegyver, az ácsében a fejsze. E tétel belátásához a debreceni közönségnek képesnek kellett lennie az olyan bonyolult gondolati lépés követésére, mint amilyen a *jelentések síkjáról a hatékonyságára átvitt analógia*. A teremtményhez

1562. augusztus 24. Vö. *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1973 (Studia et acta ecclesiastica, 3), 959–963.

⁶„Mert a szélllyel való járásban ti vöttétek és hallottátok előbb egyebeknél és ti dicsértétek s beszéllettétek egyebeknek az istennek kegyelméről való tudománt.” Az idézet a továbbiakban is Incze Gábor 1948-as kiadásának helyesírása és lapszámozása szerint.

⁷A debreceni tanácsnak 1561. május 1-i kelettel ajánlott másik prédikációs könyv, *A Szent Pal apastal levelenec, melyet a colossabelieknek irt, predicacio szerent valo magyarázattya* (RMNy, 171) megcélzott közönségét ugyanez a lelemény jelöli ki. Az igehirdető az előszóban a már megigazultak és megszenteltek gyülekezetéhez beszél. Buzdítja és vigasztalja őket: „mely vigasztalásból Isten kegyelme és jó volta mutatattik mind az Anyaszentegyházhoz s mind afféle főnépekhez, akik ótalmi és tápláló dajkái az Istenhez hallgató népnek és annak lelkipásztorinak”. Modern kiadása RÉVÉSZ Imre tanulmányával, Bp., 1937 (A reformáció és ellenreformáció evangéliumi keresztyén egyházi írói, 7).

⁸„A Közbenjárásnak indítója a Szentháromságnak egyaránt való szerelme, jó akaratja, kegyelme, tanácsa; ezt még a bűnbeesés előtt elvégezte: bukásunkra az orvosságot előre megadta.” INCZE, 4. *jegyzetben i. m.*, 3–4. S ennek „Minemő okai legyenek?” Válasz: a csodálatos csere: „Az örök halál és kárhozat Krisztusra szállana, az örök élet a Krisztusban hívőkre.” *Uo.*, 4.

⁹„Ienne közbejáró, engesztelő, Pap, Király, ki a bűnt halálával és áldozatjával elrontaná, az igazságot pedig feltámadásával meghozná” *Uo.*, 5.

¹⁰„Krisztus Főképpen Istensége szerint oka a megbékéltetésnek. [...] Továbbá a váltság ára fizetésében a halálban, vérontásban, könyörgésben itt e földön kiáltással, testi nyomorúsággal, az emberség természeti forgolódott, az szaggatott és szenvedett, de az Istenség erejével és hatalmával szenvedhetette el a test az örök halált, kint.” *Uo.*, 7.

illő cselekvés, Krisztus földi születése, kinszenvedése, könyörgése *hatásában közös a lételvel és az okkal*, azaz Isten transzcendens létével (*esse*), ami titokzatos módon a természete (léte, jó, igaz). Vagyis a magyarázó képes beszédben az analógia a másodlagos hasonlítottak együttesétől (Krisztus és a fegyver, Krisztus és az ácsfejsze analógiája) az elsődleges hasonlítottakon át (a szemléltető cselekvésekben foglalt kauzalitás) a fő hasonlított (Krisztus istensége) felé halad.¹¹ „Az Írás úgy szól, hogy aki Isten Ábrázatja, aki által minden lett, az vére és teste áldozatja által békéltet és idvőzejt. Itt az Istenség a fő ok és erőadó az idvösségben. Noha a vitéz a fegyver által öli meg az ellenséget, az álcs fejszével csinál házat, de a vitéz ereje oka, Isten után, a győzésnek, az álcs ereje oka a háznak, nem a fejsze. Azonképpen a Krisztusban az Istenség fő cselekedő.”¹² A vitéz vagy az ács példájában a cselekvés oka és hatása körülírja és kimeríti az utalt dolgot. Viszont a közbenjáró istenségéről szóló analóg állításban az okot és a hatást magában egyesítő alapjelentés Isten volt. Az analóg értelemben állított tulajdonság – emberi ésszel fel sem igen fogható módon – nem volt más, mint Isten lényege, hatalma, léte. Itt az analógia semmit nem ír körül tehát, hanem „kimeríthetetlen jelentéstágulás” tanúi vagyunk, a *res significata* túltesz a *nominis signification*: ugyanaz jelenti ki magát, aki egyúttal el is rejti önmagát. Ez a jelentéshatás, a mondandó mozgósító ereje Melius ígehirdetésében a spekulatív megnyilatkozás megvilágító képességét keresztezi a könyörgő megnyilatkozás hitvalló pátoszával. Az elméleti beszédmód predikatív műveletei azon a ponton adják át a helyüket a *hitvallásnak*, ahol az ígehirdető megtapasztalja, hogy Isten véghetetlenül fölötte áll az emberi gondolkodásnak és beszédnek. Az állítható dolgok és tulajdonságok rendjét követő bizonyítás Melius prédikációjában kinyilatkoztató beszédmódba vált át: „Dicsőíts meg

¹¹Az elemzés alapjául a *sanum* predikátum híres példája szolgál. Az analógiát illető megfontolások Averroës *Metafizika*-kommentárjából származtak át a középkori keresztény logikába. A *sanum* predikátum analógiásan mondható az alanyról (az ember), a jelről (a vizelet), az eszkről (orvosság), olyan alapjelentésnek megfelelően, amely ez esetben a cél (az egészség). A *medicus* állítható dolog példájában az alapjelentés a hatóok: ez a dolog a cselekvőről (orvos) állítható, azután pedig kiterjesztve a hatásokról és eszkről. Az analóg értelemben állított nevek témájáról Szent Tamás azt mondja, hogy „állíthatjuk sokféleképpen a létezőt (*ens*), ám mégis, minden létezőt ilyenként valamely elsőhöz viszonyítva állítunk” (*per respectum ad unum primum*). AQUINÓI Szent Tamás, *A teológia foglaltatja*, Első rész, XIII. kérdés, 6. szakasz.

¹²Uo., 40. Az isteni kauzalitás teológiai kérdésének és a Szentírásban nagyon elterjedt *képes beszédnek* az illeszthetősége a középkori logika egyik kiemelt témája volt. Mást jelent a jelentésátvitel a csak az istenségről állítható transzcendens tulajdonságok esetében, és megint mást azoknak a jelentéseknek a predikabilitása esetében, mely jelentések magukon hordozzák anyagi tartalmukat. A hatás és annak oka között létező *proportio creaturae* értelméről, ennek az értelemnek a véges és végtelen aránytalanságával való összeegyeztethetőségéről Aquinói Szent Tamás logikai munkásságán végigtekintve adott ismertetést Ricoeur híres metaforaelméleti munkájában. Vö. PAUL RICOEUR: *Metafora és filozófiai megnyilatkozás* = Uo., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999, 189–204.

azzal a dicsőséggel, aki énnékem volt nálad, azaz az én Istenségemnek veled való méltóságáért és egyenlőségéért tedd foganatossá az én könyörgésemet.”¹³

E prédikációk a *Deus gloriosus* és a *Deus crucifixus* Krisztusban kinyilatkozó paradox egységét kommunikálják. Nehéz az „áros” embernek mindennapi iparkodásai közepette a dicsőséges Istenhez viszonyulnia: a megdicsőült láthatatlan, és olyan metafizikai tulajdonságokkal van felruházva, mint a mindentudás, mindenhatóság, a legfőbb jó. A dicsőséges Istennek a tiszta szellemi létbe emelkedésével nehezen egyeztethető össze az emberi ész számára az, ahogy Isten a kereszten rejtőzködik: megaláztatásban, megfeszítve. A látható világba, a testbe, a történelemben leköltözöttben, a szenvedőben könnyen magára ismer az ember, de ez a ráismerés megrettent. A földi életben elérhetetlen tökéletesség megdöbbeníti az értelmet, a megfeszített Isten rejtőzködése megrettent a szívet: ezen a ponton a hívő ember bölcsessége véget ér, rászorul a lekipásztor útmutatásaira. Ennek a kettőségnek a pulzálása, hullámlása érdekfeszítővé teszi a hét prédikációból összeálló sorozat egészét. A transzcendencia közelre hozásának roppant terhét újra és újra föl vállalja a hitvalló beszéd, megjelenítve az ember számára is átélhető kétségbeesés, félelem és nyomorúság szenvedélyét. „A könyörgés itt e földön való járásban vagyon. Ez kiáltással, sírással és jajgatással volt a testnek napjaiban, míg a test e földön fizetett, mennybe nem ment. De noha a test sírva, szenvedve kiáltott és könyörgött, azért az Istenség itt e földön is itt volt, az Istenség a testben könyörgött. Atyám dicsőíts meg engem a dicsőséggel, aki nekem tenálad volt.”¹⁴

Nehéz megmondani, hogy Melius *valódi* olvasói, ezek az iskolai tanultságú kereskedő emberek, tőzsérek, kiknek a neve mellett gyakran ott van a deák kitétel, mennyire voltak képesek megfelelni a könyv által *megcélzott* és az igehirdetés bonyolult beszédműveletei által *megkövetelt* olvasói szerepnek. Bizonyos viszont, hogy a debreceni iparos-kereskedő emberek hívő közösségé formálása sajátos kommunikációs forma kialakítását követelte meg a hitszónoktól. Igihirdető gyakorlatában Melius egy aligha megoldható nehézséggel küszködött. Miként biztosítható az üdvözülés szempontjából egyedül érvényesnek tekintett tanítás *minden cselekvést megelőző tekintélye*, ha az igehirdetést – ahogyan az már lenni szokott – a hétköznapi ügyekben elmerülő emberek hallgatják? A reformátorok sorában általános volt az a nézet, hogy az erényekről szóló tanítást azért kell szorgalmasan tanulmányozni, hogy az emberek *ismeretre* tegyenek szert Isten véghetetlen jóságáról. Ám hogyan lesz az ilyen sokszorosan összetett tanítás *társadalmilag hatékony*? A hitújítók fölöttébb bonyolult vallás-erkölcsi, dogmatikai, bölcséleti, politikaelméleti jogi és társadalomszervezési kérdéseket fejtegettek teológiai értekezéseikben, vitáiraikban, dialektikai és retorikai tankönyveikben. Ezek az összetett tanítások a kifejtettség különböző fokain, vagy egy többé-kevésbé követhető utalásrendszer háttereként megjelentek az igehirdetésben is.

¹³Ezt a hitvalló imádságot veszi körbe az elemzett analógiás bizonyítási művelet. INCZE, *i. m.*, 40.

¹⁴Uo., 9.

Meglehetősen nagy horderejű, mert a városi közösség mindennapi életét alapjaiban meghatározó kérdés volt, hogy kell-e engedelmeskedni valamennyi ránk vonatkozó törvénynek, vagy elegendő megadni mindenkinek az őt megillető jogot. Ezt az egyszerű bölcséleti és pragmatikai dilemmát a hitújítás korának legnagyobb hatású dialektikai tankönyvében Philipp Melanchthon nem habozott még bonyolultabb szövegkörnyezetbe helyezni. Az *Erotemata Dialectices* (1547) az egyetemes igazság és a részleges igazság közötti szóban forgó különbségtételt összekapcsolta azzal a bonyolult valláserkölcsei tanítással, hogy a világi erkölcsi jó és a rossz megkülönböztethetősége voltaképpen Isten létét bizonyítja.¹⁵ A reformáció megerősödésének évtizedeiben a hitelvi kérdések tisztántartása súlyos feszültséggel terhelte meg az egyházszervezői és lelkipásztori felügyelet nyelvét. A felügyelet általánosan érvényes, pragmatikai megfontolásoktól mentes viszonyainak képviselője és a pragmatikai nézőpontból látható teendők között ellentét húzódott.

A német reformáció kezdeti szakaszában a városok polgárai gyakran folyamodtak a *közös haszon*, a *felebaráti szeretet* és az *Istentől közénk adott jog* fogalmához, annak érdekében, hogy az evangélium sajátos értelmezését keresztül vigyék társadalmi és politikai érdekeiknek megfelelően. De vajon kell-e, szabad-e a hitigazságon a gondolkodásmód társadalmi követelményekhez igazodó célszerűségét, hasznosságát is érteni? A hitelvek pragmatizmusát a hitújítók számos felügyeleti elosztó rendszerrel határok között tartották. A szentírási helyek egymás mellé állításának rendjét Luther, Brenz, Melanchthon a *loci communes* és a *diallage* jellegű műfajokban szabályozta az evangélium önkényes értelmezésének megakadályozása érdekében. E „felügyeleti” műfajok háttérében ott áll a dialektika, a helyesen kiválasztott érvek helyes összeillesztési módjának tana.¹⁶ A *Krisztus közbenjárásáról való prédikációk* olyan kiadvány, amely leginkább a wittenbergi reformátori krisztológia alaptételeinek *loci communes* jellegű foglalataira emlékeztet. Törekszik az önkényes okoskodástól mentes olvasásra és értelmezésre, és közben int arra, hogy az üdvérdekű isteni szó megértéséhez hinnünk kell az Istentől kapott kegyelemben: „Meg kell azért a Keresztyén embernek az okosságot fogni, áldozni kell véle, és fogva kell őtet az igazság értelmére vinni. Meg

¹⁵Az Isten mibenlétéről adott *filozófiai meghatározások* címszó alatt találjuk azt a fejtegetést, hogy az erények ismerete megmutatja, milyen Isten, és segít elkülönítenünk őt az értelemmel nem rendelkező és elsilányított dolgoktól. (Virtutum intellectus monet, qualis sit Deus, et discernit eum a rebus non intellinetibus et depravatis.) Az idézet és a *Philosophicea definitiones* lelőhelye: *Erotemata Dialectices* (1547) = *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia*, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, 1846 (Corpus Reformatorum, 13), 539–540.

¹⁶Frédéric HARTWEG, „Angesehen das vns Christus all mit seynem kostparlichen Plut vergussen, erlöst vnnd erkaufft hat...”: *Christliches Naturrecht, göttliches Recht und die Absage an die „fleischliche” Deutung des Evangeliums* = Wolfgang HARMS, Jean-Marie VALENTIN, *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit*, Amsterdam, 1993, 59–95.

sem kell vetni, vagy ellenezni az Úrnak szavát az emberi okosságért.”¹⁷ Tömörségével, a színlelt ellenvetések és a tételes ellentmondások sorozatos megcáfolásával (hetedik prédikáció) a könyv azt jelzi, hogy Melius a hitvallás általánosan érvényes, azaz pragmatikai megfontolásoktól mentes viszonyainak képviselőjét kívánta ellátni.

Csak hogy az egyes társadalmi rétegek, sőt azokon belül egyes csoportok, s egyének protestantizmus iránti érdeklődése nem egységes.¹⁸ A hitújítás bibliai szemlélete nem jelenti az emberek eredendő egyenlőségének propagálását, azaz nem vész el az a képesség sem, hogy az egyes rétegek és azon belül az egyének különbséget tegyenek a vallási és a gazdasági szempontok között. A „társadalmi erők” fogalma tág és bizonytalan: utalhat a tapasztalatszerzés körülményeire, olyan eseményekre, amelyek az embereknek a családjukhoz, vagyonukhoz fűződő viszonyát formálják. De utalhat azokra a sajátos célokra is, amelyeket az emberek a foglalkozásukkal vagy feljebbvalóikkal kapcsolatban tudatosan maguk elé tűznek, sőt lépéseikre is, amelyekkel céljaik felé haladnak. Vajon kellő körültekintéssel tájékozódott-e Melius Péter a nagyon is rétegzett társadalmi konvenciókról, elvárásokról? Ezek ismerete nélkül a tanító bajosan képes újra és újra fenntartani a kommunikációt a hallgatósággal, aligha tud társadalmilag érvényes válasz jellegű cselekvéseket kiváltani. A debreceni prédikátor hit-szónoklataiban a saját látószögből érvényesnek hitt dogmatikai kérdések kérlelhetetlen tisztántartása a cél; ez azt jelzi, hogy Melius a pragmatikai összetevők nélküli igazságra összpontosított. Pál apostol rómaiakhoz írt leveléhez prédikációkba foglalt magyarázatot adott ki 1563-ban; ez a munka azt jelzi, hogy szerzője lekipásztorként az Igével találkozó *bűnös* és *megigazult* ember között tett különbséget.¹⁹ Értelmezte ugyan a társadalmi helyzet, a vezetői rátermettség, a közérdekű felkészültség, a szellemi képesség és anyagi tehetség alapján megvonható *előljáró* és *alávetett* ellentétpárt is, de ezt a *különbségtevést feloldotta morálteológiai síkon*. A bűneiből ki nem térő

¹⁷INCZE, i. m. 2.

¹⁸Ezt mutatja a kora újkori Franciaország példája – egy 1975-ös, a csoportos viselkedésre, a nyomtatott könyvekre, néhány száz kiadóra és az egyéni életpályákra kiterjedő vizsgálat alapján. Vö. Natalie ZEMON DAVIS, *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*, Bp., 2001, 20.

¹⁹Ehhez képest például Bornemisza Péter feltűnően szélesre terjeszti ki a megcélzott befogadói kört. Az evangélikus szuperintendenst patrónusa, Balassi István olyan könyv kibocsátására ösztönözte, „kiből sok ideig a mi nemzetünk közül sok faluk, Városok, Várak, mostani és jövőendő Fejedelmek, Urak, Nemések, Kösségek, némely Prédikátorokis, nagyok és kicsinyek, el tévelyettek és jó útba indultak, közel és messze valók, minden Vasárnapi Prédikációra össze gyűlvén lelkeknek épületire és örök éltetésére valót tanulhatnának”. A Szentháromság-nap utáni 5. vasárnap a *Péternek lelki testi halászásáról s az Apostolságra való hivataláról* szóló prédikáció negyedik tanulsága azt jelzi, hogy ezeket a szerepeket az igemagyarázat során Bornemisza valóban el is különíti egymástól. A helyes magaviseletet és a megszívlelendő olvasmányokat *eltérően jelöli ki a társadalom eltérő szociális csoportjai számára*. BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol*, Detrekő-Rárbok, 1584 = RMNy, 541, Bp., Balassi, 2000, 441b.

ember társadalmi körülményeitől függetlenül hamisan cselekszik; a prédikátor tiszte – Krisztust követve – az elhívó, építő és megigazító bizonyágtétel, ennek intézményes kultusza a Szentírás kijelentésein alapszik.²⁰

„Én Pál akarok minden népek között hasznot tenni az Úrnak. Mert erre lelke veszte alatt adós, köteles vagyok hivatalom szerint, hogy mindennek praedikáljak. Jaj, ha nem prédikálok, nem sáfárok, mert Krisztus képében tanítok. A görögön érti az népnek eleit, frissét, bölcsét. Mert a Görögök nagy bölcsességet tulajdonítanak vala magoknak 1Cor 1. 2. Az barbaruson érti az népnek seprőjét, tudatlan és ostoba népet, kiket ez világ elvetőttnek tartott. Mint most a cigán, Oláh, Rác, Orosz. Somma: prédikálok mindazoknak, kik ez világon urak, királyok, bölcsek, fő emberek, mind akik bolondok, tudatlanok. Hát miként mind kicsin s mind nagy vétkezett, elesett, Isten előtt bűn és bolond. Így, vagy úr, vagy király, de szűkölködik az Isten szava hallása nélkül, és az idvőség nélkül. Valamely urak, királyok, bölcsek, az Isten szavát nem hallgatták, Istent megve-tötték, Isten elvesztötte ezeket, még az pereputytyokat is. Psal 2. 88. 24. Dániel 6. 3. Regum 11. 12. Hát mi Praedicatorok ne utáljuk meg a szegény ostoba hallgatókat, hanem tanítsuk, mint Krisztus.”

A *Magiar praedikatioc, kit postillanac nevezne*c a megcélzott olvasó közönségét az egyház fogságáról szóló, szinte már toposzá állandósult helyzetértékelés alapján azokban a nyomorult sorsúakban jelöli meg, akik a szorongatások idején elszakadtak a kultuszt még életben tartó közösségektől. Könyvével Melius a képzett igemagyarázókat és igehirdetőket nélkülözők panaszára válaszol; ezek körében már feledésnek indult a kijelentett tan. Esetükben nem az a legsürgetőbb feladat, hogy az alapvető keresztyeni tanításokról az eltérő szociális csoportok igényeit figyelembe véve adjon tájékoztatást a prédikátor. Az egyetlen és fő kérdés a lelki fogság közepette az, hogy a közösségi együttlétet mellőzni kényszerülők képessé tehetők-e arra, hogy a jelen kínálta világértelmező és cselekvési minták sűrűjében kizárólag olyanokhoz kapcsolódjanak, amelyek szilárdan megmaradnak az isteni kinyilatkoztatás talapzatán. Főként most, hogy igen nagy a csábítás. Hiszen a régi egyház hamis tanításain kívül 1561-től kezdve Melius szerint az igaz keresztyéneknek a megváltásról és az emberről szóló tanítások olyan fenyegető változataival is szembesülniük kellett, amelyekben Krisztus váltságahalálának *nincs középponti helye*.²¹ Az 1563-as prédikációs kötet feladata tehát

²⁰MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magiar praedikatioc, kit postillanac nevezne*c, a prophetac es apostoloc irasabol, a regi doctoroknac, Origenes, Chrisostomus, Theophilactus, S. Ambrus, S. Hieronymus, S. Agoston es a mastani bölcz doctoroc magiarazassoc szerint, Döbröcözömbe MDLXIII (Töröc) = RMNy, 194. Az idézet helye: D4a–b.

²¹Melius megnyilatkozásai telítve vannak *vitatkozó felhangokkal*, melyek a híres Camillo Renato műveiből ollózó Arany Tamás munkáját cáfolják. „Sok keresztyén atyafiak kívánnák, hogy az Úrnak szolgálaitól hallanák az Úr szavát szép, igaz értelemmel és magyarázással, de nem lehet sok okokért. Azért szükség az híveket ez féle, Úrnak juhait írásokkal építeni. Noha magyarul az Biblia, de sokan hamisan értik és magyarázzák, mint a Sátántul felfűtt edények, mint Aran Tamás, az ő dögös tanítványi” (*Magiar praedikatioc*, A3b). Arany írása Meliust arra

az, hogy követendő útmutatást kínáljon az igemagyarázat helyes módjáról az „együgyű paraszt tanétók” számára, akik majd a *fogalomhasználati* és *gondolatfűzési* mintát szigorúan követve a hit alapköveivel megismertetik az istentisztelet intézményes formáit nélkülöző híveket.²²

„Látom a tanítóknak nagy szükségét és fogyatkozását, kiváltképpen ott az Antichristus katonái birtokába, kik miatt az Úrnak szolgálai kergettetnek. Láttam azt is, hogy sok Urak, nemesek, özvegyek árvák, foglyok vannak, sok szegén együgyű paraszt tanétók, kiknek sem nyelveknek értelmét, sem a magyarázását nem atta. Hogy ezeknek szolgálhassak az Úrnak tisztességére, azért mielttem, mert sok felől nagy sokszor kérték mind ezek, akikről szólok, hogy önekik magyar Postillát csináljak, mert prédikátorokat nem kaphatnak” (A3a)

Az igemagyarázathoz szükséges szent nyelveket nem ismerők számára készített magyarázatminta a célkitűzésből eredően nem jár a fegyelmezett szakszókincs fellazításával, így feltűnő gondolati egyszerűsítéssel sem. A Pál apostol rómaiakhoz írt leveléből az első részt magyarázó első prédikáció harmadik tagjában Melius a „Krisztusnak két természetiről” tanít; a meghatározást a hatásból vett ok alapján adja meg („Ez Isten Fia két természetű isten és ember. Az üdvözítésnek és a békéltetésnek okáért lett két természete”).²³ A dialektikus gondolatfejtés közben a szerényebb készültségű tanítók számára *utasítás* következik a megnyilatkozás fogalmi tisztántartása érdekében („nem mondjuk ezt: az Krisztus, vagy az Istenség, teremtőt állat, hanem így, Krisztus

kényszerítette, hogy saját gyakorlatában szembesüljön az észak-olasz spiritualisták humanista eredetű, lényegében neoplatonikus írásmagyarázati módszerével.

²²Az egyház fogságáról szóló helyzetelemzés Batizi Andrást is a *bibliai kinyilatkoztatás talaján álló tanítás kiadására* sarkallta. Kátéja előszavában szentség egyházától kényszerűen elszakadtakat arra inti, hogy emlékezzenek azoknak a teteire és viselkedésére, akik egykor Isten múltbeli nevében cselekedtek. A zsidó–magyar párhuzam, ami a hazai reformátori önértelmezés jellegzetes ideológiai rendszere, ezen az emlékeztetésen (*admonitio*) keresztül épül be a szövegbe, és irányítja a mű teremtette olvasót. „Ez eloszlásban, miért hogy tudos embereket és predicatorokat nem találhatunc igen félelmes, hogy az Istentől el ne szakadgyunc, es az keresztyen hit bennünc meg ne alogyéc: de hogy ez ne törtennyéc, szükseg effele könyveket velünc viselnünc, es az keresztyenségnec első fundamentomijt iol meg tanolnunc, hogy még az Poganoc közöttis az igaz hitben meg maradhassunc es az Istent segítségül hiuhassunc, hogy minket el ne hadgyon sem fogsagunkban sem nyomorusagonkban. Mint régenten az sido népeket el nem hagyta, mikort az baluany Isten imadasert őket foglya ada eggyszer Assiriaba, maszszor Babiloniaba.” BATIZI András, *Catechismvs Az az a' Keresztyeni tvdomannac reuידeden valo tanusaga*, Kolozsvár, 1555³, A5, RMNy, 125; 1542–43, RMNy, 57; 1550², RMNy, 88a.

²³*Magiar praedikatioc*, B3b–B4a. Az első prédikáció tagolása: *Summaia az első prédikációnak ez*: 1. Előszőr, szól Pál Apostalságáról, és tisztiről. 2. Másodsor azt mondja meg, hogy micsoda Euangeliomot tanít. 3. Szól az Krisztusnak két természetiről, mely Krisztusról szól az Evangélium. 4. Negyed, hogy miért tütte őtet Isten az Evangéliom szolgájává. 5. Ötödször, Istenről minden jót kíván az Római keresztyéneknek” (B2a).

test szerint ember, teremtetött”). A *tanítás* meglepő módon ezen a ponton *hitvallásba* fordul át: a kettőstermészet tanáról szóló prédikáció lehetőséget nyújt arra, hogy Krisztus és Isten egylényegűségéről szólva az igehirdető megjelenítse a tan valóságos jelentőségét az Isten-ember viszonyra nézve: „Azért az Krisztus ember, hogy minket embereket Istenessé, Isten fiaivá tehessön, az testbe megfizethesse zsoldját bűneinek, engesztelő, és közbejáró lehessön, mi velünk cseréljen, s minket Istenhez küldhessön”.²⁴ A gondolati elvonatkoztatás és a logikai formák szerinti nyelvi redukció Melius igehirdető nyelvében nem zárja ki az élenken alakuló kapcsolatot a *docere* és a *movere szövegfunkciók* között.

Hogyan ábrázolódik a követendő hívó ember képe *Magiar praedikatioc* lapjain? Az utolsó idők eljövételét váró közösség kultikus, istentiszteletű közösségként mutatkozik be. Az istentisztelethez hozzátartozik a prédikálás, az igazság szava (Kol 1, 5) és a megváltás evangéliuma (Ef 1, 13), mely felfedi Isten misztériumát, s tudást, bölcsességet, megértést ad a közösségnek: „az Evangelium az ígéreteknek csatornája, és az ígéreteknek megmagyarázó és hirdető eszköze” (C1b). A prédikálásban jelenlévő Úr példa, törvényosztó, tanító; a bibliai kinyilatkoztatástól el nem hajló prédikátor közösségalapító és közösségmentő.²⁵ Az igehirdetői hivatal tekintélyét Melius nagy gonddal teremti meg az írásmagyarázó prédikációs könyv legelején. A hitellenfeleivel folytatott vita során számára alapvető fontosságú volt, hogy szavainak hihetőséget kölcsönözzön azzal, hogy pásztori és igehirdetői fellépését az ige *causa efficiens*ként való felfogásából magyarázza: mint Pál apostolt, őt is Isten indította szólásra.²⁶ Ez az érvelés közel áll ahhoz, ami az 1521-es *Theologica Institutio ... in Epistolam Pauli ad Romanos* 10. fejezetében olvasható. Eszerint a hit ösztönző oka az isteni szó, mellyel

²⁴Uo., B4a. A hivatkozott szentírási hely Pál apostolnak a kolossébeliekhez írt leveléből az első rész. Ugyanaz, amelyet a dolgozat elején idéztem Károlyi Gáspár fordításában: Isten „megszabadított az setsétségnek hatalmasságából, és az ő szerelmes Fiának országába által vitt. Kiben vagyunk váltásunk az ő vére által, azaz bűneinknek bocsánattya”.

²⁵„Míg Krisztus itt ez földön volt, itt prédikállotta Isten követségét, az ő érdemét. Most Krisztus mennybe ment, azért az mennyit Isten az Próféták, Pátriarkák által Krisztus felől izent, prédikállott, valamint Krisztus itt ez földön prédikállott, ugyan azont Krisztus helyett prédikáljuk.” *Magiar praedikatioc*, C1b.

²⁶PÁL apostolt *beszéltetve* állítja Melius: „Én nem toltam magam elő, sem nem koporítottam magamnak ez tisztet, hanem Istentől, Krisztus által vagyok hivatalos Apastal az tanításnak tisztire.” *Magiar praedikatioc*, B2b. Hasonlóan *Az Szent Ianosnac tött ielenesne igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint* című könyvben (RMNy, 259): „Hát ez írás az szent János által íratott szent írás: *Causa efficiens Deus, materialis. Deus, formalis Angelus. Instrumentum Ioannes*: Isten indította, Krisztusért, az Angyal által, jelentötte Jánosnak: A régi Doktorok is egy zajjal ezt János írásának mondják. Aminémű mély dolgok, jövendőmondások itt vannak, sem Angyal, semmi teremttött állat meg nem tudta volna jelenteni több Istennél: mint Esa 40. 41. 44. 48. Rom 1. Esa: 65. 1Cor: 1.2. Nagy kegyelmessége ez az Istennek, hogy az Jézus Krisztus, az Pátriarkák, Próféták, Apostolok és Prédikátorok által jelenti minékünk az ű szent akaratját” (I. cap. 1. concio, B1a).

Isten a szíveket a hit befogadására mozdította. Pál apostol a hit által történő megigazulást tartja az üdvösség egyedüli útjának. Az üdvösség közvetlen kapcsolatban áll az Úr nevének segítségül hívásával, de ennek szükségszerű előzményei vannak. A segítségül hívás feltétele a hit, ezé az, hogy hallják azt, akiben hinni kell. Ennek feltétele az, hogy legyen, aki hirdeti az ígét arról és annak nevében, akire hallgatni kell. Végül az igehirdetéshez küldetés kell – attól, akiről az egész *gradációs* (fokozó-következtető) láncolatban szó van: az Istentől.

Az ilyen igehirdető hiszi, hogy a történelem értelme megismerhető a benne rejlő isteni terv feltárása révén. A szerencsés vagy szerencsétlen történések isteni végzésből erednek, a birodalmak virágzásában vagy aláhanyatlásában, a világi előljárók felemelkedésében vagy elbukásában az embertől független isteni terv nyilvánul meg, s ennek elismerése már *hitvallás*.²⁷ A bizonyágtétel közösségalkotó végrehajtó művelet, s ehhez kiemelten szükséges, hogy legyen a keresztények közösségében olyan prédikátor, aki a kultusz helyes fenntartásával képes biztosítani az istenség jelenlétét, mert a végső időben ez vezet el a megváltatlanság félelmétől a szabadítás békéjéhez és öröméhez. A szétszórt keresztény közösségek cselekvésképtelen bénultságára Melius prédikációs könyve gyógyírt kínál azzal, hogy a közösségalapító személyi elhívás evangéliumban felkínált lehetőségét hangsúlyozza: „az Evangélium, Krisztus, az ígét, csak az hitbe engedőknek üdvösséges, élet, jó illat, azaz valakiket Isten vonson Krisztushoz, valakiket hívökké csinál, megújít, vonson lelkével, azaz belől szent lelkével tanít, világosít, megtérít” (C1b).

A bonyolult dogmatikai és erkölcsi kérdésekről szóló dialektikai magyarázat gyakran társul az ábrázolás körébe tartozó szóhasználattal a *Jelenések könyvéről* kiadott prédikációs kötetben is. A fejtegetés szintén a Szentháromság misztériumához kapcsolódik: Melius szerint oktalanság akidenciát érteni a Szentlélek szón, amikor Szent János a Lélek hétféle ajándékáról beszél (Jel 1, 4).²⁸ A Szentírás a Szentlelket

²⁷„Valami esik rajtunk fogság, háború, hirtelen halál, betegség, kísértés, lelki furdalás. Mind ezek Isten akarattya tanácsából az hívek javára lesznek, régen elvégezte volt Isten” (A2b). Melius e biblikus történelemszemlélet jegyében inti Mágócsy Gáspárt hálaadó emlékezésre, amiért Isten őt előző évben „mindenek reménsége ellen az oroszlanok szájából ki voná, mint Dávidot megveré, megveré Nabugodonozort, de az Isten esmég uraságba hozá”. 1563. május 25-én a *Magyar prédikációkat* Mágócsy Gáspárnak és feleségének, Massai Euláliának ajánlotta. 1562. a szerencsétlen hadi vállalkozások éve volt Mágócsy számára. Erről bővebben lásd SZABÓ András, *Mágócsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 263–281.

²⁸„Csak a Szentháromság istennek könyöröghetünk, nem az Angyaloknak. A szent Pál kegyelmöt, békességöt az Atyától, Fiútól, Szent Lélektől kér minden levelébe, az Angyal meg nem kegyelmezhet senkinek, hát bolondság itt érteni teremtetett állatot. Hanem érts itt a szent Lőlköt, akinek hét, azaz számtalan sok ajándéki vannak, mindenféle jót az emberökbe Isten ez szent Lélők által ad és szeröz. Lásd meg miképpen mindenféle jószágot a szent Lélek gyümölcének nevezi: *Metonymice, ab effectu et operibus vocat Spiritum sanctum*. Mint az *Istent a Szentírás gyakorta cselekedetirül nevezi: a Krisztust világosságnak, igazságnak,*

„gyakorta cselekedetiről nevezi” meg (*metonymice, ab effectu et operibus vocat Spiritum sanctum*). Ezen a helyen az Írás Istennek cselekedetét tulajdonít, vagy e cselekedet hatása alapján állítja az istenséget. Melanchthon segíthet megérteni ezt a magyarázatot azzal a példával, amely dialektikájában a képletes állítást (*figurata praedicatio*) szemlélteti. A példa szerint mindig igaz az olyasféle *szünekdoché*-ba foglalt állítás, hogy „az apostolok ajkán a Szentlélek tűz volt, vagyis ama bizonyos látható dologgal együtt volt jelen a Szentlélek”.²⁹

Az aggályok nélkül leegyszerűsítő megszólalás ekkoriban terjedő képességét Melius az ígehirdető kiadványaiban vállalt feladat jellegéből adódóan kerülte.³⁰ Ehhez jó látnunk utolsó prédikációs kötetének dogmatikai, egyházkerületi környezetét.³¹ Az 1566-os évben egyeztetési kísérleteket találunk az antitrinitarizmussal. Dávid Ferenc nyíltan fellépett új tanításával. Ennek első jelentkezési formája a *tritheizmus* volt abban az állapotban, ahogyan azt Egri Lukács 1565 nyarán Kolozsvárról Egerbe vitte. E felfogás elvetette a Szentháromság fogalmát s az ezzel kapcsolatos dogmatikai műszavakat (*essentia, substantia, persona*). Elismerte ugyan az Atya, Fiú és Szentlélek külön istenségét, mégis olyformán, hogy az utóbbi kettőről azt mondta, hogy kezdetük van, s ezért alárendelte őket az öröktől fogva való Atyának. A Háromság belső ökonómiájának ez a megbontása azután lehetővé tette a *servetiánus* szemlélet alkalmazását, mely szerint a Szentlélek önálló létezésétől megfosztva csak az Atya kisugárzó ereje, a Fiú pedig egyszerűen csak megistenült ember. Melius a gyulafehérvári első hitvitán még – eltolva a református egyház hitelvi egysége iránti érdektől – bizonyos mértékig engedékenynek mutatkozott, ám a szentháromságtan tartalmi mozzanataival

váltságnak. Hát a szent Lélek állat szerint Isten, mert szent János kegyelmöt békességet kér tőle, minden jót csinál bennünk újjá teremt, feltámaszt a bűnből.” *Az Szent Iánosnak tölt ielenesne*, I. cap. 1. concio, B2a.

²⁹„Alia sunt Synechdochae, ut flammae in ore Apostolorum erant Spiritus Sanctus, id est, cum illa re visibili vere aderat Spiritus sanctus”, CR 13. 525. A Melanchthon dialektikájára vonatkozó szempontot BUZOGÁNY Dezső professzor monumentális kéziratából vettem, mely a *trivium* kérdéseit vizsgálja a wittenbergi *praeceptor* életművében.

³⁰Sokatmondó, hogy Balázs Mihály éppen a *Nagyváradi disputa* körüli szövegghalmazban érte tetten a népszerű teológiai beszédmód kialakulását. Vö. BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25), 104–115.

³¹Raphael Hoffhalter 1566. szeptember 10-én korrektúra nélkül kinyomtatta ugyan MELIUS Péter *Az Szent Iánosnak tölt ielenesne igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint* című munkájának főszövegét, de a megjelentetésre már nem került sor, mert 1567 során felszerelésével együtt unitárius felfogású nyomtatványok előállítására Gyulafehérvárra távozott. Az így elkészült, forgalomba nem hozott főrészhez Melius ajánlást írt 1568. január 8-i keltezéssel, megjobbította a főszöveget – a kötet végén a sajtóhibáknak alapos és rendkívül kiadós jegyzékét találjuk –, s végül ezeket az új részeket ismeretlen nyomdászok kinyomtatták (RMNy, 259). BORSA Gedeon, *Magyar Könyvszemle*, 1970, 368–370. BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora*, Bp., 1991, 242–243.

kapcsolatban hajthatatlan maradt. A Dávid és Blandrata által alkalmazott essentia-essentiatum elméletét s az ennek alapján kieszelt „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” megkülönböztetéseket elutasította, hiszen ezek a nézetek az Atya örök istenségével szemben a Fiú született, tehát kezdettel bíró istenségére utaltak. Kitartott a Krisztus kettős természetéről és a Szentlélek tökéletes istenségéről szóló ősi keresztény tanítás mellett is.³²

*Az Szent Iánosnak tölt ielenesne*c magyarázata rejteget néhány izgalmas logikai levezetést. A háttérben ismét Melanchthon dialektikai tankönyveit találjuk, melyek Rudolf Agricola *De inventione dialectica* című műve nyomán érvényesítették az arisztotelianizmus tanításait a praedicamentumok rendszeréről és szerepéről.³³ Az I, 4 („Én János, a hét keresztényi gyülekezeteknek, akik Ázsiába vannak, ezt kívánom, hogy ű nékies kegyelem, és békesség legyen, attul, aki vagyon, aki volt, aki jövendő és leendő.”) magyarázata közben újra a Szentháromság kérdésébe botlik Melius: „mint ez igébe Iehova, három külömb betű és szózat vagyon, Ie, ho, va: de egy ige: így három személyhez illendő betű, azaz valóságos létel ű magába hypostasis: három szózat, az három külömbező tulajdonság: vagyon. Atyaság, fiúság, származó szent lélekség, Hát itt látod, hogy egy az Iehova: azaz essentia, substantia, az Istenség egy állat szerént való természeti, de három az hypostasis, azaz magába álló, levő, tulajdonságos személy” (B2a).

Arisztotelész felosztásait követve Melanchthon két csoportot állít fel: léteznek elsődleges szubsztanciák (substantia, individua) és másodlagos szubsztanciák (nemek és fajok). Szintén Arisztotelészre hivatkozva használja Melanchthon a görög *ouszia* elnevezést, amely lényegét jelent, és a latin *essentia* szó megfelelője. A *hüposztaszisz*

³²Dr. KATHONA Géza, *Méliusz Péter és életműve = A második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1967 (Studia et acta ecclesiastica, 2), 149–153.

³³Az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés után maga Luther azzal a feladattal bízta meg Melanchthont, hogy alakítsa ki a protestáns iskolarendszert. Röggvest fölvetődött a kérdés, hogy Arisztotelész milyen helyezési értéket kaphat, illetve kapjon. Luther a görög filozófust az ördöggel egy sorba helyezte és „a gyűlöletes skolasztika szellemi atyjának” („geistiger Vater der verhaßten Scholastik”) tartotta, de az átfogó elmarasztalás közben kivételt tett a logikával, a retorikával és a poétikával. Melanchthon a legkevésbé sem mellőzte a tudományok arisztotelészi rendszerét, és szerepet juttatott annak az iskolarendszerben. Az arisztotelészi örökségből a studiumok alapfokán a retorika és a dialektika, a középfokán a természetfilozófia, a matematika és az etika, a felsőfokán pedig a metafizika képezett kölcsönható tudományterületet a protestáns teológia vonatkozó részrendszereivel. E cél megvalósítása érdekében Melanchthon tankönyveket szerzett. Ezek között három dialektikai munka is van: *Compendaria dialectices ratio* (Lipce, Wittenberg, 1520), a bővített változatot 1528-tól fogva *Dialectices libri IV.* címmel találjuk, a végső forma pedig az *Erotemata dialectices*: ennek 1547-es wittenbergi megjelenése után a század végéig több mint ötven újrakiadása volt. Vö. François MULLER, *Das weiterleben der mittelalterlichen Logik bei Melanchthon und Jungius* = W. HARMS, J. M. VALENTIN, *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle... i. m.*, 95–111.

szó a latin *substantia* szónak felel meg, melynek a legalapvetőbb tulajdonsága, hogy nincs meg semmi másban. „Meg kell tanulniuk a diákoknak, hogy mikor kell ezeket a kifejezéseket használni az egyházban. Az *ouszia* szó értelme: lényeg (*essentia*). A *hüposztaszisz* oszthatatlan, értelmes, különálló személyt is jelent. Az istenségnek három hüposztaszisza, vagyis személye van.³⁴ Isten léte (*esse*) a természete. S ezért nem lényegben (*essentia*) való létező (*ens*); lényege semmi más, mint (léte), s ez ugyanígy vonatkozik más tulajdonságaira is. Istenről következképpen olyan rendkívüli állítás is tehető (*inusitata predicatio*), ami a dolgok egyetemes rendjében különben nem fordulhatna elő. Ez áll fenn a Szentháromság három személye (*hüposztaszisz*, *persona*) esetében. Ha Istenben három személyről (*persona*) beszélünk, akkor Melius szavaival szólva „három különbező tulajdonság” állítását engedjük meg. Melanchthon a *persona* fogalmát megfelelteti a *hüposztaszisz* fogalmával, s ezt a latin *substantia* szónak.

De vajon érthető-e az állítható tulajdonságok (*praedicamenta*) közül a személy (*persona*) alatt *substantia*? Hiszen a személy (*persona*) szó egy dolgot fed, s most három személy van meg egy létezőben, amelynek legalapvetőbb tulajdonsága az, hogy nincs meg másban (*substantia*).³⁵ Ám az egyházban Isten Fiáról szólva megengedett a rendkívüli, szokatlan állítás (*praedicatio inusitata*), hiszen az *Isten ember* vagy *Az ige testté lett* olyan állítások, melyek példa nélküliek a dolgok egyetemesében.³⁶ A szokatlan állítások ellentmondanak a törvényszerűségeknek, melyek a dolgok egymáshoz való természetes viszonyában szemlélhetőek. Victorinus Strigelius hasonló felfogásban tárgyalja az *inusitata praedicatio* kérdését, fölöttébb alkalmasnak mutatva az állításnak ezt a nemét az emberi értelem számára nehezen megközelíthető, paradox vallási tanítások megismertetésében.³⁷ *Dialectices libri II.* címmel iskolai használatra

³⁴„Discant autem iuniores, quando Ecclesia his vocabulis usa sit. Nomen ouszia utitur pro essentia, sicut hic quoque dicitur. Sed hypostasin et personam vocat individuum, intelligens, incommunicabile, ut cum dicit, tres esse hypostases seu personas divinitatis”. CR 13, 529.

³⁵Eszerint a *persona* az állítható tulajdonságok közül csak *qualitas* lehetne. Ez pedig nem egyezhetne a *hüposztaszisz* fogalmával, hiszen a *qualitas* kategóriája csak *accidens* (járulékos), mert a *qualitas* olyan állítható tulajdonságot jelöl, amely nem hiányozhat az illető alanyból (*subjectum*) anélkül, hogy az megszűnjön önmaga lenni.

³⁶„Tertius modus est inusitatus, videlicet, in propositionibus de filio Dei, quarum non sunt alia exempla in tota rerum universitate, ut: Deus est homo, Verbum caro factum est. Haec non congruunt ad regulares, ut alioqui non coniungimus species disparatas, ut Aper est cervus, Albedo est sonus.” CR, 13, 525.

³⁷Victorinus STRIGELIUS, *Dialectices libri II*, Lipsiae, 1564, 107. Quid est *inusitata praedicatio*? Est in propositionibus de filio Dei Domino nostro Iesu Christo. Quarum non sunt alia similia exempla in tota rerum natura. Vt *Verbum caro factum est*. Hic enim disparatum praedicatur de disparato et alioqui in natura nec est possibile, nec vsitatum. Disparata vocantur duae species diuersae, quae in vnam rem coalescere non possunt. Vt homo et leo, homo et lapis. Sic enim Deus condidit naturam, vt velit esse distinctionem specierum, vt sit illustre testimonium de prouidentia. Ac communi naturae ordine nunquam disparata species dici potest

alkalmas dialektika tankönyvet adott ki 1564-ben, Lipcsében. A debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában őrzött példány egy korabeli possessora szerint Melanchthon logikájának bő kommentárjáról van szó (*Logica Melanchthonis Comm. Strigeli.*). Az állítható dolgok (*praedicamenta*) közül a legbensőbb lényeg (*substantia*) definiálásakor Melanchthon egy kiegészítést lát szükségesnek. Az egyházban nem lehet megelégedni azzal a definícióval, hogy Isten test nélküli lényeg (*substantia*), értelmes, mérhetetlenül hatalmas, bölcs, jó, igaz, kegyes, szent, semmitől nem függ, az egész természetnek, rendnek és a természetben lévő jónak végső oka. A meghatározás kibővítését az indokolja, hogy úgy kell Istenről vélekedni, ahogyan ő magát a nyilvánvaló bizonyágtételekben kinyilatkoztatta. A lényeg (*substantia*) meghatározását még Isten személyének (*persona*) a leírásával kell teljessé tenni: Isten örök Atya, aki Fiát saját képére szülte, és Fiú, aki az Atya képmását hordozza, és Szentlélek, akiben az istenség felfedi magát, aki teremtette a mennyet és a földet és mindent, ami azokban van, s megköveteli az emberi nemzetségtől, hogy akarataival megegyezően cselekedjen, s megbünteti azt, aki azzal ellenkezőt tesz.³⁸

Melius exegetikai gondolkodása és pásztori igehirdetése az *antitrinitárius* gondolatokkal folytatott vitában keletkezett és formálódott, ez pedig óhatatlanul nyomot hagyott gondolatain, nyelvi kifejezésformáin. Megnyilatkozása telítve van megannyi *dialogikus felhanggal*, s ezek figyelmen kívül hagyása esetében a *megnyilatkozás stílusa* bajosan érthető meg.³⁹ Ebben a dolgozatban most csak azt vizsgáltam, hogy a deáktalan magyarázat miért nem jár gondolati egyszerűsítéssel, a fegyelmezett szakzókincs elhagyásával, a példákat halmozó, szemléltető beszéd eluralkodásával.⁴⁰

de disparata. Sed ab hac regula excipitur vnum exemplum videlicet copulatio duarum naturarum in Christo. Filius Dei est imago patris coaeterna et coessentialis, Et est verus homo natus ex Maria virgine. Ideo fides Christiana nos iubet, sic loqui. Deus est homo: et homo est Deus. Talis predicatio vocatur inusitata, sicut ipsa copulatio duarum naturarum in Christo est contra naturae ordinem, sicut docet insigne dictum Pauli 1. Tim. 3. *Sine controuersia magnum est mysterium*, quod Deus apparuit in carne, et iustificatus est a spiritu, et vivus est ab angelis, et praedicatus gentibus, et fides illi habita est in mundo, et assumtus est in gloria.

³⁸A teljes definíciót lásd CR, 13, 530–531. Itt csak a pótlólagos meghatározást közlöm: „Ideo in Ecclesia ad priora membra diserte adduntur personarum nomina: [...] et pater aeternus, qui genuit filium imaginem suam, et filius, qui est imago patris, et Spiritus Sanctus sicut patefecit se divinitas, qui condidit coelum et terram, et caeteras naturas in eis, et in genere humano sibi colligit aeternam Ecclesiam, et suam voluntatem illustribus testimoniis, ut resurrectione mortuorum, declaravit.” CR, 13, 531. Vö. BUZOGÁNY Dezső kéziratával (28. j.).

³⁹Vö.: Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai*, 1952; *A szó az életben és a költészetben: A szociológiai poétika alapkérdései*, 1926.

⁴⁰„Erről ez után többet szóljunk, lássad te barbár itt az Iehovát minek magyarázza: Aki vagy, aki volt, aki lesz. Hát valakihez Jehova nevét adja az írás, Isten az, nem teremtött állat, de a Krisztushoz adja. Ide alá Krisztus is ho, on, ho in, ho erchomenosnak az az Jehovának mondja. Hát az Istennek állat szerint való neve, tulajdon neve: szülő Atyja, Született Fiú, származott szent Lélek. Természet szerint való neve. kegyelmes szavú, könyörülő,

Mivel a kevésbé művelt közönségnek nehéz pontosan átadni bonyolult dogmákat, Melius nem mondott le a dialektika és a retorikai bemutató beszédnem kínálta felosztási lehetőségekről.

megkegyelmező, végzetetlen kegyelmű, foghatatlan jól tevő, ki soha ki nem fogy az jó téteményből, változhatatlan ígéretibe, késő az haragra, gyors az irgalmazásra, hatalmas, bölcs minden jónak kútfeje: Ps. 25. Exo. 33. 34. Psal. 51. 89. 103. 117. Tiszti szerént való neve ez, minden bűnnek megítélő, megmutató és büntető igaz bírója, ki semmi bűnt el nem enyész, Teremtő megtartó és idvözítő irgalmasságából”. *Az Szent Iánosnac tölt ielenesne*, B3a. Barbáre: Adv. Parasztul, Deáktalanul. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Bp., 1995, 72. Itt tehát Melius saját megítélése szerint a tanulatlanokhoz fordul. A közönségváltásból adódó távlatcsere retorikai és szakteológiai járulékos terheinek enyhítését Melius a részletező szerkezetekre épülő, de továbbra is a logikai műszavakon alapuló kifejtésre bízta.

KARÁDI PÁL SIMÁNDON

Bornemisza Péter folioposztilláinak egyike kimerítően foglalkozik azzal, hogy miért adják a szülők katonaságra, tiszttartásra, kalmárságra vagy prókátorságra inkább gyermekeiket, mint lelki pásztorságra. Az okok között nem utolsó helyen az is szerepel, hogy a Sátán elhiteti az emberekkel, „hogy ha ő követője lenne, és ha magát adná bujálkodó bordély életre, azzal magának kenyeret szerezhetne, avagy ha bájoló, álnok kolduló, mint az simándi koldusok, avagy ha tolvaj, kóborló, jobbágyának méltatlan nyüzője és egyéb csalárd élető lenne, úgy nem fogna szűkölködni”.¹ A szövegösszefüggés szerint tehát a simándi koldusok valójában képmutató népek, akik valamiféle bájoló álnoksággal tettek szert vagyonukra. Eszünkbe juthat erről, hogy a nem is mindig szellemtelenül átkozódó Melius Péter – a legutóbb töredékesen előkerült, a csíksomlyói gyűjtemény egyik darabjából kiáztatott, s minden valószínűség szerint 1570 őszén éppen a simándi hitvitára szánt – művében imígyen köszöntötte Basilius Istvánt vagy talán inkább a házigazda Karádi Pált: „Hát te dongó légy, fővényen épült nád, szeles tudományú Antikrisztus, ne tedd a Krisztust táskás koldussá, mert nem szegényebb Atyjánál, sem nem koldus módra kér magának, mint ti barát módra koldultok.”² Már ezekből az egészében vagy töredékesen ránk maradt szövegrészletekből is jól kivehető, hogy a 16. századi felekezeti küzdelmekben is felhasználták a „simándi koldusok”-at elmarasztaló közhelyet,³ s konkrétan helyet kapott abban a szenvedélyes összeecsapás-sorozatban is, amely az 1560-as évek végén és a 70-es évek elején szinte az egész Partiumot betöltötte, s amelyben távolról sem teoretikus igényű teológiai gondolatmenetek ütköztek össze csupán, hanem az is terítékre került, hogy ki-ki

¹*Predikatioc, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliomból*, iratot BORNEMISZA Péter által, Detrekő, 1583. CL. Faksimile kiadása OLÁH Szabolcs kísérelő tanulmányával, Bp., 2000.

²Közölve: BÁNFI Szilvia, *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen 16. századi debreceni nyomtatványok*, Magyar Könyvszemle, 2001, 421–422; és UÖ., *A Fiú is Jehovah: Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECSKI Lajos, Debrecen, 2000, 25.

³Korábbi előfordulásairól l. FODOR István, *Oláh Miklós Hungariája: Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai*, Bp., 1990 (Humanizmus és reformáció, 17), 47.

miképpen tud elszámolni díszes palotájával, vagy jut-e pénz feleségének aranyos fátyolra. Míg az Erdélyből érkezett szentháromságtagadók a református agyakat eltompító gazdagság leleplezésében jeleskedtek, emezek kedvelt eszköze a megjátszott szelidség és álszenteskedő szegénység megfelelő színekkel történő lefestése volt, s állhatatosan hirdették, hogy a szentháromságból kivetköztetett, csak emberi természetűnek tekintett szegény Krisztusról szóló szép szavak valójában aljas szándékok elleplezésére szolgálnak. Roppant beszédes, hogy ennek a polémianak egyes mozzanatait még a 17. század utolsó harmadában is fel lehetett idézni, hiszen Sárpataki Nagy Mihály 1681-ben Kolozsvárott megjelent *Noe bárkája, azaz az Atya, Fiú, Szent Lélek egy örökké való Istennek üdvességes isméreti* című művében a következőket olvashatjuk: „Hallyad mit mond hátad mögül Basilius, régi kolozsvári praedicator: *Valaki az egy Istent három személyre osztja és mindeniket külön Istennek mondgya, az három Istent vall, és három örökké való Urat, az Iras ellen. De a varadi praedicatorok (Azok ellen írta volt könyvét 1570-ben) az Athanásius püspökkel azt cselekszik, mikor az Istennek lelkét Sz. Léleknek nevezik, mind a simándi koldusok.*”⁴

Nincs mód most arra, hogy a két tábor teológiáját ebből az összefüggésből kiszakítva tárgyyszerűbben elemezzük, csupán arra figyelmeztetnénk, hogy az összecsapások egyik legfontosabb antitrinitárius személyiségéről, Karádi Pálról az utóbbi időben több új adat és megfontolás is felszínre került. Nem csupán Ritoókné Szalay Ágnesnek a Balassi-comoedia kiadását új összefüggésekbe állító tanulmányára gondolok,⁵ hanem a Bibliotheca Dissidentium munkálatai során előkerült újabb törmelékadatokra is.⁶ Így Basilius István egyik leveléből értesülhettünk arról, hogy a kiváló műveltségű, méltóságteljes és mértékletes természetű Karádi 1570 nyarán már bizonyosan Simándon volt lelkész, s a levél további kitételei alapján az is valószínűsíthetővé vált, hogy talán már a 70-es évek elején a partiumi szentháromságtagadók püspöke lett. Meg lehetett kockáztatni azt a feltételezést is, hogy az Abrudbányáról Simándra átkerült nyomdában kisebb terjedelmű antitrinitárius szellemű vitairatok vagy legalábbis vitatézisek is megjelentek,⁷ s bár a Bánfi Szilvia által azonosított csíksomlyói töredékek csak református szövegeket tartalmaznak, ezek áttételesen a Dörnyei Sándor,

⁴SÁRPATAKI NAGY Mihály, *Noe bárkája*, Kolozsvár, 1681, 489. Az információ nyomdászattörténeti tanulságairól l.: BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, *Karádi Pál nyomdája = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Bp., 2003, 215–228.

⁵RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A Balassi comoedia és Karádi Pál*, Keresztény Magvető, 86(1980), 34–44.

⁶HAAS Éva biobibliográfiai összeállítása in: *Bibliotheca Dissidentium*, T. XXIII, *Ungarländische Antitrinitarier*, III, Baden-Baden, 2004, 49–82.

⁷BALÁZS Mihály, *A Válaszúti komédia hátteréhez = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, Bp., 1994, 177–205. Uő, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998 (Humanizmus és reformáció, 25), 8, 9, 13, 20, 21, 36, 40, 44, 111, 112, 224.

Pirnát Antal⁸ vagy általunk leírtak megerősítésének is tekinthetők. E töredékek alapján ugyanis egészen nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy pártfogókat is maga mögött tudó Meliust semmiféle fejedelmi figyelmeztetés nem volt képes korlátozni, s hogy a sokak által tévesen cenzúrarendeletnek tekintett Csáki Mihály-féle levél (1570. február 15.) vétele után is folytatta Belzebub pókhálóinak szétszaggasztását, magyar nyelvű vitairatainak publikálását.⁹

Elég nehéz ugyanakkor elképzelnünk, hogy a simándi koldusok mindezt válasz nélkül hagyták, s hogy az 1572-ben még bizonyosan Karádi kezében lévő nyomdát nem használták fel méltó válaszként. Szentháromságtagadó nyomtatványok töredékei ugyanakkor nem kerültek elő, ám nem várt módon újabb részleteket tudtunk meg az alföldi szentek püspökének irodalmi tevékenységéről terjedelmes Apokalipszis-kommentárjának áttanulmányozásával.

Ennek az 1579–1580-ban írott szövegnek a kivételes eszmetörténeti fontosságát már többen hangsúlyozták, elmélyültebb tanulmányozására azonban senki sem vállalkozott. Ilyen munkálatokról most sem tudok számot adni, de arról igen, hogy a 17. század 40-es éveiben készült, egyetlen másolatban ránk maradt szövegnek már az első olvasata is igen sokrétű, s a hódoltsági antitrinitarizmus szorosabban vett kérdéskörét meghaladó művelődés- és irodalomtörténeti adatokat hozhat felszínre.¹⁰ Ez talán azzal is magyarázható, hogy a megírás idején már Temesvárott tevékenykedő Karádinak jó néhány – hódoltsági kolligátumhoz vagy prédikációs kötethez hasonló (szabadjon ebből a típusból csupán Foktői János prédikációs kötetére emlékeztetni)¹¹ – kicsit mindenek könyve volt, olyan hatalmas szövegkorpusza, amely megőrizte a korábban írott művek emlékét, illetőleg megőrkítette az életút néhány fontos eseményét is.

Mindez bizonyos műfaji heterogenitással is társul. A mű címe (*Apocalypsis Beati Ioanis Apostoli et Evangelistae, az János Apostolnak és Evangelistának Mennyei titkoknak latasarol való Könyvenek magiarazattia*) ugyan világosan egyetlen műfajt jelölt meg, ám a szövegben magában már bonyolultabb helyzetről tanúskodó reflexiók olvashatók. Több helyütt elmélkedik arról, hogy gondolatmenete „az olvasoknak

⁸DÖRNYEI Sándor, *A XVI. századi simándi nyomda*, Magyar Könyvszemle, 80(1964), 172–174; PIRNÁT Antal, *Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990 (Adattár, 10), 180–184.

⁹Ezzel a kérdéskörrel a 7. jegyzetben említett monográfián kívül külön tanulmányban is foglalkoztunk. BALÁZS Mihály, *János Zsigmond fejedelem és a cenzúra = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1996, 25–37.

¹⁰*Apocalypsis Beatj Joannis Apostoli et Evangelistae, az János Apostolnak és Evangelistanak Mennyei titkoknak latasarol való Könyvenek magiarazattia* Szekes Fejérvári KARADI Páltól 1580 eztendőben Az egy igaz Istennek esmeretiben, etetinek 57. eztendejeben. Az OSzK-ban őrzött 17. századi másolat jelzete: Fol. Hung. 199. Leírása: Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratának katalógusa, Bp, 1956, I, 36.

¹¹L. erről HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből: Foktői János prédikáció-gyűjteménye*, ItK, XC, 209–221.

haznal teobet, hogi nem az halgatoknak”. (85r) Másutt (a három jajról értekezve) a következőket olvashatjuk: „Ezt erteni haznos mind az olvasoknak, mind az halgatoknak. Az olvasoknak hogi tudgiak az jayt mellyk csapas ala rekeztetni. Az halgatoknak pedig hogi meg gondolliak Istennek boszuallasat, hogi az három Jayal három nagy ütközeti lezen az fene bestianak.”(175v) Itt egy tudósabb olvasót és egy épülésre vágyó hallgatót látszik Karádi elkülöníteni, valószínűleg ez utóbbinak szólnak az usus margináliákkal ellátott gyakori intelmek és tanulságok is. Mindez tehát a prédikáció műfaj latens jelentésére utalhat, ám a prédikáció műfaj-megjelölés nem fordul elő a szövegben. Megkönnyíthette azonban az ígehirdetésben való felhasználását a kézirat egészében érvényesülő szerkezet: a néhány verset felölelő, esetleg a szöveg tartalmára vonatkozó bibliai idézetet *Somma* címmel rendre egy tartalmi összefoglaló követ, majd ezután olvasható a sok esetben alcímekkel is tagolt magyarázat. Nem kizárt tehát, hogy Karádi az alföldi unitárius papok számára prédikációs mintakönyvnek, illetőleg nyersanyagnak is szánta művét.

Ez a szándék önmagában is forrásértékű, de nem kevésbé informatívak azok a részletek, amelyekből arról értesülünk, hogy miféle tévtanoktól próbálta megóvni az unitárius közösségeket profetikus hevülettől eltelt prédikátorunk. A Partiumban történtek ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a leghevesebben a Kálvin követőinek mondott reformátusokat támadja, akik minden rosszat eltanultak a római pápától. Karádi itt nem csupán a szentháromság tévtanának átvételére gondol, hanem arra is, hogy erőszakkal, tűzzel és vassal terjesztik a szentírás ellenében kigondolt dogmáikat, s ezek közül az unitárius prédikátor még a szentháromságnál is gyakrabban hozza elő a szolgálai akarát tanát, amely az embert Isten játékszerévé és tökévé teszi. Ezen kívül azt is eltanulták, hogy miképpen kell sikereket hazudni maguknak. Szerzőnk a *Jelenések könyve* 9. fejezetében a sáskák előzőnlését a földön a hamis tanítókra magyarázza, akiknek fején az aranyszabású korona éppen tudományuk hamis voltát szimbolizálja. *Disputatio Varadina* marginália alatt megkapjuk a bibliai hely egészen konkrét applikációját is, hiszen az olvassuk, hogy „ennek az tükörét ugyan szinten ez mostaniakban meglathatiuk, az kikkel mi is szemben disputaltunk, holot bizony semmit nem nyertek. De mégis mikor haza megiejekbe mentek, azzal diczekedtek, hogy eők nyertek. Ne tsudald pedig ezt, mert az eő attioktol tanoltak ebben az Romai dühös bűdös papától.” (144v)

Csupán ezekből a sorokból értesülünk egyébként arról, hogy Karádi ott volt 1569 októberében a híres váradi hitvitán, s úgy képzeljük, hogy az ezt követő antitrinitárius terjeszkedés során kerülhetett Simándra. Nem csupán a fentiekben már említett adatokból következtethetünk arra, hogy itt egy antitrinitárius gyülekezet jöhetett létre, hanem abból is, hogy a városka vezetői 1570 nyarán az ő oldalán látszanak lenni. Sőt ennél többet is olvashatunk Basilius említett levelében: a beszámoló szerint a város jóságos és kegyes polgárai közül öten, s közöttük volt maga a főbíró is, elkísérték őket a békési hitvitára. Úgy gondolom, ez igen figyelemre méltó adat, s talán túl is mutat az Aradtól északra, a Hódoltság legszélén, a fejedelemség közvetlen közelében fekvő

városka határain. Ismételt beszédes példa a magisztrátusok kivételesen fontos szerepéről a hitújítás folyamatában.

Karádiék persze nyilvánvalóan a magyar ajkú lakosság körében érthettek el első sorban sikereket, de az Apokalipszis-kommentárból áradó profetikus hevület ismeretében egyáltalán nem csodálkozunk azon, hogy az igaz tant nem tagadta meg a település ortodox hitet követő szerb és román lakosságától sem. Alighanem ez szabott véget simándi sikereinek. Ezt régóta tudjuk, hiszen régóta ismert a hazai szakirodalomban is az a Lessing által közölt levél, amelyet Adam Neuser írt 1574. április 7-én Konstantinápolyból Németországba.¹² Ebben a részletes beszámolóban azt olvashatjuk, hogy 1572 őszén Dávid Ferenc ajánlólevelével felszerelve indult el Kolozsvárról Simándra abból a célból, hogy német nyelvű védekező iratát Karádi Pál itteni nyomdájában megjelentesse. Mielőtt azonban a fejedelemség területét elhagyta volna, betért Lugosch városába, s már ott ráakadt Karádi Pálra. Ő, miután elolvasta Dávid Ferencnek Neuser érdekében hozzá intézett sorait, elmondta, hogy az oláh hitet vallók elüldözték Simándról. Ezek ugyanis ajándékaikkal és panaszaikkal elérték a pasánál (nyilvánvalóan a temesvári pasáról van szó), hogy az a város elhagyására kényszerítse. Neuser kalandos életét persze most nem követjük, csupán arra emlékeztetünk, hogy beszámolója szerint Karádi az ortodox lakosság panaszairól is említést tett. Ezt azért tartjuk említésre méltónak, mert Temesvár környékéről egyáltalán nincsenek adataink arról, hogy a török hatóságok beavatkoztak volna a keresztény alattvalók vallási vitáiba, sőt katolikus és protestáns források egyaránt az ellenkezőjéről tanúskodnak. Az előbbiekre példák a 80-as évek elejétől már sporadikusan ránk maradt jezsuita jelentések,¹³ az utóbbiakra pedig idézhetjük magát Karádit is. Az Apokalipszis-kommentárban a napba öltözött asszonyt elragadni akaró folyóvíz ellenében segítségül érkező föld, amely megnyitotta az ő száját és elnyelte a folyóvizet, a törökkel azonosítódik, s már-már Gyalui Torda Zsigmondnak Melanchthonhoz írott leveleit idéző lelkesültséggel beszél arról, hogy az igaz hit milyen támogatást kap a török hatóságoktól: „Nintzen a Romaiak keozul oly ember, ki iot akarion minekünk az egy igaz Istennek vallasert, es hogy az Papa tudomanianak avagy folio vizenek ellene mondtunk, hanem mindnajan gyűlölnek, szidnak, rutolnak, tsak hogy szinte meg nem eolnek. Vallion miért? Bizony azert, hogy az eo hatalmokot el nyelte az Teoreok Csaszarnak az eo szaja. Mert kiadatott sententia ez ő tölle, hogy senkit az ő hiteben vallasaban ne bantson senki. Megh mondotta vala ezt Magyar orzagghan sok iambor tanito az Papoknak, Uraknak, baratoknak, kik ellene tusakodnak vala az kereztyensegnek, melliet Isten tsak az egy Luter Marton által ki ielentet vala is, hogy

¹²Gotthold Ephraim LESSING, *Gesammelte Werke*, VII, Berlin, 1968, 591–605, ford. ZSIGMOND György, NEUSER Ádám, *Századok*, 45(1911), 782–784.

¹³Közölve: *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. LADISLAUS Lukács, II, Romae, 1970, 281–283, 631–632, 648–649. A korábbi szakirodalomról is számot adó friss színvonalas összefoglalás: MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I: 1572–1647*, Bp., 2002, 157–160.

noha mostan nem vennejek az magiari urak, urfiak, ersekek, püspökök, etc. lam inkab haborgatnajak, de az Mahumet szabljaja alat menne eleo az igassagh. Es ugy leon. Mert az Isten azokoet mind eggiglen ki giomlala magiar orzagbol, az kik az igassagnak ellene tusakodnak vala.” (198r–v)¹⁴ Itt tehát nincs felemlegetni valója a törökök ellenében, így valószínűnek tarthatjuk, hogy nem a temesvári török pasa zsarnokoskodása miatt kellett elhagyni Simándot, hanem talán éppen azért, mert az ortodox lakosság rámenős térítgetésével túlságosan is sietette az igazság győzelmét. Mindez persze másfelől csak fokozta a hamis tanok elleni indulatát, s bizonyára ezekkel az élményekkel is magyarázható, hogy a régi hiten levők közül nem csupán a pápa бүдös lábát csókolgató pápistákkal hadakozik, hanem a bálványimádó processziókban különösen kedvüket lelő, többnyire rácoknak nevezett ortodoxokat sem kíméli.

Az iménti idézetre visszatérve persze attól is óvnék, hogy ez alapján bárki felmelegítse az unitáriusok és a törökök különleges viszonyára, netán az unitarizmusnak a magyar nép lelkiségétől idegen törökös voltára vonatkozó elképzeléseket.¹⁵ Karádi szövege ezt semmiképpen nem engedi meg, hiszen az idézetet megelőzően a vizet elnyelő föld magyarázataképpen azt olvassuk, hogy „az Isten ollick által szoká megh szabadíttani az eo hiveit, az kik mereo földek és földiek, hitetlenek és egiebbeppen kegyetlenek is”. Ezután több bibliai példát is olvashatunk arról, hogy Isten a „gonoszoknak gonosz akarattioakat is” jóra szokta fordítani, semmi kétséget nem hagyva afelől, hogy lényegében a törököket isten ostoraként kezelő topikus elképzelés megfogalmazását kaptuk. Másfelől a Luther vagy Melanchthon környezetében is megszokott módon a török példája Karádinál is az ellentételezés retorikájában kerül elő, vagyis a szöveg első sorban azoknak szóló intés, akik keresztyén létükre nem buzgólkodnak az igazság terjesztésében, sőt visszatérnek a már egyszer elhagyott bálványimádáshoz, vagy legalábbis eltűrik azt. Bizonyára a partiumi és hódoltsági antitrinitarizmus visszaszorulásával, a simándihoz hasonló pozícióvesztésekkel is magyarázható, hogy az Apokalipszis-kommentárban többször visszatér erre a kérdéskörre. Így a pergamusi gyülekezet bálványimádását megfeddő sorok usus gyanánt a következő magyarázatot kapják: „Ebbol itt megh lathatod hagi valahul az Isten eclesiat akart maganak giutteni, de ott az hamissakis kezek voltak hagi ellenkezeo gjülest balvan imadast tamazzanak, melliel ellene allianak az igassagnak. Ezt az mi orzagunkbanis szemünkkel lattuk, hagi ahul imar az sok balvan imadastol, sok Istenektol meg szabadtak az varosok, megis nagj arczatlansagra az emberi talalmany nyuzoi valloi es oltalmazoi hamis tanitokot hoznak reank.” (47v)

¹⁴Az említett Gyalui Torda-levelek közölve: G. BAUSCH, *Adalékok a reformáció és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században*, Történelmi Társ., 1885, 526–528.

¹⁵Igen szuggesztíven fejti ezt ki: BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., 1985, 76–82. A kérdéskör tárgyszerű bemutatása: SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23).

Rendkívül érdekes a szöveg folytatása is: „Tovabba ebben az első panaszban az Isten hazában való fő nepeknek puspokoknak, tanítóknak tuniaságikot és nem illeó engedelmesseget feddi az Isten, az kik vagy megh tiltással megh tilthatnajak vagj Istennek igejével ellene állhatnanak az hamissaknak gjuleseknek, de nem állnak. De valamire való kepest lezen (Mert affele nagy engedelmessegnek sok fele tekinteti vagion, it cziak edgiet számlal eleo) de mind bűn az. (47v) [...] Tovaba fenyegeti azokot, az kik az eo városokban, birokokban megh tilthatnajak az hamissagot, balvan imadast, paraznasagot és minden istentelensegett vagj tanításokkal, mint az tanítók, vagj büntetésekként mint az fejedelmek, de nem akarják, mert eo neki nem adnak oztan comparatit, dezmat, quartat, io fizetést, etc. sem plebanossagot örökben. Avagj nem lenne sok iobagiok, el futnak alolla ha megh büntetneje.” (48v) A kép árnyalása végett idézzük még fel azt a helyet, ahol a 11. fejezetben a két próféta megöléséről írottakat a marginália szerint Báthori Kristóf fejedelemre alkalmazza a következőképpen: „azt tudgiak hogi ha vagj haborgat vagj iozagabol városabol falujabol orzagabol ki űzhet, mint az erdelj urak az dicztelen istentelen vajda czelekedik, hogi meg menekedtet az Istennek büntetéseitől, mert immar meg ölte az prophetakot, és ki űzte őket. Nem de nem tudgiae még vagion Istennek teob czapasais az kívül meg tudgia verni? Bizony szantalan.” (171v)

Részvétellel olvashatjuk ezeket a talán Dávid Ferenc halálára reflektáló elkeseredett próféciákat, ám ez sem feledtetheti velünk, hogy a kolozsvári püspök álláspontjától eltérően a lánglelkű alföldi prédikátor – és talán szintén püspök – felfogásában a hitet egyáltalán nem csupán az olvasott vagy elprédikált ige, illetve annak munkásai terjesztik. Láthatjuk, hogy egyáltalán nincs ellenére, hogy a megfelelő hatalommal rendelkező egyháziak ne csupán Isten igéjével harcoljanak a bálványimádás ellen, s ezt a legszélesebb értelemben vett fejedelmeknek, tehát a városi magisztrátusoknak is kötelességévé teszi. Az persze rettenetes tragédia, ha a fejedelmi hatalom olyan istentelenek kezébe kerül, mint amilyen Báthori Kristóf. Karádira tehát e tekintetben kévéssé hatottak Jacobo Aconcio vagy Sebastian Castellio gondolatai, mint Dávid Ferencre.¹⁶ Emlékeztetek arra, hogy lényegében ezzel a felfogással találkozunk a Balassi-comoedia 1569-ben írott ajánlásában is, amely az igaz hit és a nemzeti fejedelem találkozásának örvendezik, s amely a partiumi és magyarországi unitáriusok sorsában meghatározó szerepet tulajdonít a magyarországi uraknak.

Az antitrinitarizmus történetével csak kicsit is foglalkozók előtt jól ismert, hogy Karádi kommentárja rendkívül fontos dogmatikai szempontból is, és hogy ennek, valamint a körülötte kialakult vitának a mérlegelése nélkül lehetetlen megnyugtató képet alkotni az 1580-as évek fejleményeiről. Ezzel persze itt egyáltalán nem foglalkozhatunk, éppen ellenkezőleg, arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az 1580-ban írt munka igen gazdagon ontja az információkat az 1570-es évekről is. A fentebb már

¹⁶E két jelentékeny gondolkodó erdélyi recepciójáról l. BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, ItK, 97(1993), 167–196.

említett mindenese jelleggel is magyarázhatóan a Jelenések könyvét magyarázó unitárius prédikátor ugyanis gyakran tesz említést korábban írott műveiről, vitáiratairól. „Erről eleget írtam másutt”, „erről énnekem kiváltképpen való könyvecském vagyon”, „más könyvben eleget írtam” – olvashatjuk több helyütt az egyetlen ránk maradt kézíratos Karádi-munkában, s a Bibliotheca Dissidentium fentebb említett kötetében az ilyen megjegyzések alapján öt további Karádi-munkát tudtunk feltüntetni. Ezeknek a címét persze nem ismerjük, ám a tartalmukról esetenként nem is keveset tudunk, hiszen szerencsére prédikátorunkban nem kis tanító szándék munkált, s így a legtöbb esetben mégsem csupán utal a másik műre, hanem fel is idézi gondolatmenetét.

Két nem kifejezetten szentháromságtani témájúról tennék említést. Az egyik esetében kiindulópontunk az Apokalipszis-kommentár alábbi helye: „A boldogságnak körül való dolgairól, mikor és mi módon adatik meg az embernek, erről sokan sokat disputáltak eleitől fogva. Némellyek, hogy senkinek lelke addig nem boldogul, még nem purgatóriumba vetik, és ott annyira égetik, hogy olyan tiszta leszen, mint a hét-szer megtisztított arany, és úgy viszik osztán be a mennyországba. Ez a pápások értelme. Némellyek azt mondják, hogj mindjarast, hogy meghalnak, ottan a lelkek mennyországba vittetnek. De ezekkel en most nem disputálok, más könyvben erről eleget írtam.” Szerencsére több helyütt mégiscsak ír erről, s kifejti alaptézisét: „Nem úgy szol az írás az sem az emberről, sem az embereknek bodogh állapotiarol, hogy az lelke megh boldogulna az eo teste nélkül, avagy az megh holt test az lelek nélkül, hanem az egez emberről szól, az egez ember tamad fel, az egez ember aiandekoztatik meg. De megh ez testben elven is, aki kirallia lezen nem lelek szerint cziak, hanem mindenestől.” (20r) Az ötödik pecsét felbontásakor látottak („látám az oltár alatt azoknak lelkeit, akik megölettek az Istennek beszédéért”) magyarázása során aztán részletesebben is kitér arra, hogy miféle antropológia húzódik meg felfogása mögött. Itt megtudjuk, hogy „a lélek nem valami látható és fogható substantia, allat, mint iriak, valami kús baba modgira kezes, labas, etc, hanem az emberben valo eleo ver er” – olvassuk az *anima vegetativa*-meghatározást (113r), ám Karádi szövegében ez a definíció kiterjed az értő léleknek nevezett *anima rationalis*ra is, amely ugyancsak nem létezik a test nélkül. „Tevelieg hat itt valaki papista modra az lelkeket vagy valami allatnak, kinek tagjai vadnak mongia, vagy azokat a test nélkül valahova bizonios helyre akarna rekeszteni” – mondja másutt, s ez a megfogalmazás már jelzi a felfogás polemikus irányultságát is: a tisztítótűz papista találmányának kiiktatása a fő cél, a papisták mesterkedéseinek kizárása, akik a bujdosó lelkeket csak azért találták ki, hogy ezáltal meggazdagodjanak. A lélek tehát a testtel együtt mintegy aluszik a feltámadásig, amikor aztán a testtel együtt újra életre kel. Ez így történt azokkal, akik Krisztus feltámadása napján feltámadtak, s ez lesz a sorsa valamennyi embernek: „Teveliges hat az papistak hamissaga, hazugsaga, hogy az Isten orzagaba az lelkek cziak szengnek, mint az legyek avagi mehek, mikor az írás nyilván mondgia, hogi szólnak, mint az angyalok [...] mindenek, valakik ot vadnak, (szólok az emberekről) testestől lelkestől elevenen ot vadnak, mint a Cristus feltamadasa napján fel tamattak,

vagi az kik elevenen ele ragadtattanak, mint Enoch, Mózes és Illyés.” (259r) Bizonyosan ezt az anabaptisták között igen elterjedt elképzelést fogalmazta meg tehát Karádi ebben az elveszett munkájában, azokat a gondolatokat, amelyekről az anabaptisztikus elképzelések hatása alatt tevékenykedő lengyelországi antitrinitárius Grzegorz Paweł egy bőbeszédűségében is nagy hatású összegzést adott az 1568-ban nyomtatásban is megjelent művében.¹⁷ Mióta kiderült, hogy Dávid Ferenc egyik munkája nagymértékben támaszkodik az említett lengyel antitrinitárius nyomtatásban is megjelent művére, még nagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek a gondolatok a lengyelektől nem függetlenül jelentek meg az erdélyi és magyarországi szentháromságtagadók között.¹⁸ Dávid Ferenc egyébként elég visszafogottan alkalmazta ezt az érvrendszert polemikus irataiban, míg mások annál elszántabban érveltek mellett. Úgy látszik, a Partiumba kikerült antitrinitárius misszionáriusok ez utóbbiak közé tartoztak. Régóta jól ismert, hogy Károlyi Péter 1575-ben *A halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecskét* jelentetett meg az ilyen nézeteket valló „bolond és részeges emberek” számára, s bár ez a mű rendre egy Tóth Miklós nevű prédikátorral vitatkozik, úgy látszik, a fenti értelemben vett iszákosok csoportjába beletartozott Karádi Pál is. Abból, hogy Károlyi nem említi név szerint, talán inkább arra következtetnénk, hogy ezt a munkáját esetleg a református vitairatára való válaszként fogalmazta meg. Ez azonban természetesen csupán hipotézis, s az sem bizonyítható, hogy a vitairat eljutott a kinyomtatásig.¹⁹

Az Apokalipszis-kommentár egy másik utalása visszavezet bennünket a dolgozatunk elején említett Bornemisza Péterhez. Ezúttal a hetedik fejezet elején szereplő ártalmas angyalokról értekezvén jelenti ki a szerinte téves nézeteket vallókról, hogy „továbbá az minemű írásokból ezeket akarják bizonyítani, azokat én elő nem számlálom, *másutt eleget írtam róla*”. E mondat tehát egy olyan gondolatmenet kifejtése során hangzik el, amely azt kívánja cáfolni, hogy léteznek ártó angyalok. A másutt, esetleg egy önálló munkában leírtak az Apokalipszis-kommentár alapján a következő lehettek. Támadta azt a Luther által is igen kedvelt nézetet, hogy pártütő angyalok valaha is léteztek, akiket Isten aztán ördögökké változtatott, s akik Luciferrel együtt 40 napon és éjen át sebes eső gyanánt hullottak volna alá az égből. E nézet szerint eredetileg a Basilides, Valentinianus és Cerdo által képviselt dualisztikus eretnekség ellenében alakult ki, mégpedig oly módon, hogy az Istennel egyenrangú ösgonosz fogalmát alakították át lázadó, majd a mélybe levetett angyallá. Ennek azonban nincs szentírásbeli alapja, hiszen az angyalok természetük szerint csak jók lehetnek, hiszen az Isten udvarában gonoszok nem tartózkodhatnak, s csupán arról van szó, hogy bizonyos angyalok Isten büntető parancsait is teljesítik. E felfogás ellenében súlytalan

¹⁷*O prawdziwey æmierci: Zmartwychstaniu y żywocie wiecznym [...] A to przeciwko fa³esnemu zmyœleniu...*, Kraków, 1568?

¹⁸L. minderről BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 175–189.

¹⁹L. PIRNÁT, *Johann Sommer...*, i. m., 181–184.

ellenérv, hogy az Ótestamentumtól eltérően az Újtestamentumban igen gyakran szerepelnek ördögök, s hogy Krisztusnak is harca volt velük. Az Ótestamentumban ugyanis az ördög név más „jedzésben” szerepel, s ugyanez mondható el az Újtestamentumról is, ahol az Isten ugyanakkor szinte kizárólag büntető angyalai által sújtott le a bűnösökre, s elsősorban azokra, akik nem hitték el, hogy Jézus a Messiás. Mit értsünk tehát ördögön? Többször megfogalmazza, hogy a test és a világ kívánságait és a hamis bölcsességeket, amelyek szüntelenül harcra készítetik az embert. A műben elszórt démonológiai megjegyzéseknek ugyanakkor az a közös summája, hogy az ördögök nem mások, mint hamis tanításokat képviselő emberek, s ezt a *daemon* szó eredeti jelentése is alátámasztja, hiszen eredetileg mindentudót, bölcslet jelentett, negatív, rosszra utaló jelentése csak később alakult ki, miután az emberek nem tudtak helyesen élni a világi bölcsességgel. Így aztán a magyarok már nem is tudták másnak elnevezni, mint ördögnek, láthatatlan és foghatatlan gonosz léleknek. Ebből eredeztethető a pápista szerzetesek ostoba elképzelése is, akik kezes, lábas, füles, farkas, „tsolnok” orrú, „kalánfülű”, oroszán karmú és farkú ördögöket festettek. A Szentírásban előforduló egyéb kifejezések (sárkány, bestia stb.) végeredményben nem mások, mint kegyetlenségének képes beszéddel való kifejezései. Karádi ezek közül különös előszeretettel tér vissza a *serpens antiquus*, azaz a régi kígyó terminus magyarázatára. Pliniusra támaszkodva kifejti, hogy ez ugyanaz, mint a sárkány, hiszen köztudott, hogy a homoki sivatagokban élő több száz éves kígyókból lesznek a sárkányok. Tévednek tehát azok a doktorok, akik a régi kígyó kifejezést Ádám kígyójára magyarázzák, s úgy vélik, hogy ez az ördög volt. Egészen másképpen vagyon a dolog, mondja, de részletesebb elképzelést erről nem közöl.

A további részletek elmaradása ellenére is kikövetkeztethető persze, hogy Karádi elveszett értekezésében a bűnbeesés spirituális elképzelése körvonalazódhatott, vagyis arról lehetett szó, hogy az emberben lévő belső történéseket próbálják visszaadni a képes beszéd retorikai eszközeivel élő bibliai szövegek. Ilyen felfogások az 1540-es évektől rendre megfogalmazódtak az európai heterodoxia különböző csoportjaiban, a rossz angyalok létének tagadása például előkerül abban a jelentésben, amelyet az inquisitio a velencei spiritualisták és anabaptisták tévtanairól állított össze.²⁰ Hogy a kérdéskör valamilyen formában napirenden volt Erdélyben és Magyarországon is, arra az Arany Tamás ellenében írott Melius-munkából következtethetünk,²¹ de természetesen az e tárgyban született legterjedelmesebb szöveg Jacobo Aconcio *De stratagematibus Satanae* című művének Johann Sommer által készített átdolgozása, amely a kezes, lábas, füles, farkas ördögológia teljes mellőzésével értekezik a tárgyról. Mindez természetesen nem érdektelen a simándi koldusokról megvetően nyilatkozó Bornemi-

²⁰Közlve: Carlo GINZBURG, *I costituti di don Pietro Manelfi*, Florenz–Chicago, 1970.

²¹Közlve: MAKKAI László, *Méliusz és Arany Tamás: Első vita a szentháromságtagadással* = *Studia et Acta Ecclesiastica: Tanulmányok a református egyház XVI. századi történetéből*, III, 1973, 405–422. Magáról Arany Tamásról l. HELTAI János összeállítását a *Bibliotheca Dissidentium* XII. kötetében, Baden-Baden, 1990, 35–50.

szá szempontjából sem. Talán nem teljesen ízléstelen itt emlékezetbe idéznem, hogy 1959-cel kezdődően időről időre hatalmas példányszámban kerül a műveltnak mondott olvasóközönség asztalára az a szuggesztíven megfogalmazott Bornemisza-portré, amely a nagy evangélikus író a középkorias démonológiától mentes modern jelenségnek láttatja.²² E felfogás gyengéiről igen higgadtan és tárgyyszerűen írt egy recenzióban Imre Mihály,²³ s a fentiek alapján ezt a bírálatot újabb mozzanatokkal egészíthetjük ki. Szöveghelyek tucatjaival igazolható tehát, hogy Bornemisza fizikai valójukban is megragadható, füles és farkas jelenségeknek látta az ördögöket. Különösen szembeötlő ez a Karádival való összehasonlításban, ám ez az összehasonlítás a jelenségek összetettségét is kidomborítja. Karádi ugyanis bizonyosan racionalisztikusabb volt a szorosabban vett démonológia területén, ám ez egyben azt is jelentette, hogy eruditus gondolatmenetekben gazdag műve kevésbé volt képes a 16. századi ember megpróbáltatásainak életes konkrétumokban gazdag érzékletes lefestésére. A simándi antitrinitárius merész teoretikus meglátásokban oly gazdag életműve felől nézve tehát úgy tűnik, hogy az embert félelemmel eltöltő, „hagyigáló” ördögöket komolyan vevő tradicionálisabb hangoltság és az ezt a rettenetet megjeleníteni tudó írástudás egymást erősítő tendenciaként kapcsolódik össze Bornemisza Péter életművében.

²²Csak a legelső és legutóbbi megfogalmazás adatait tüntetem fel: NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Bp., 1959, 267–319; NEMESKÜRTY István, *Magyar Zsoltár: A magyar nyelvű irodalom születése* = N. I. *Összes művei*, III, Bp., 2001, 235–249.

²³IMRE Mihály, *Bornemisza Péter kísértései*, ItK, 90(1986), 183–189.

ÁCS PÁL

SÁSVÁR BÉG HISTÓRIÁJA*

Histora cladis Turcicae ad Naduduar, 1580

1580 májusában máig tisztázatlan körülmények között menesztették Budáról az 1578 szeptemberében kinevezett Kara Üvejsz pasát.¹ Vajon kinek állhatott útjában? Az idős, sokat próbált török politikus – Takáts Sándor szavaival szólva – „olyan volt, mint az útfélen vetett borsó. El-eltiporták, de megint csak erőre kapván a szálaival még az erős fatörzset is körülfonogatta [...] Tudta, hogy csak úgy palást alatt szabad szólnia, mert ha teli pofával kiáltja a valót, a maga nyakát szegi. Az ellenségeit egymással pusztítgatta, azaz ebet ebbel maratott” – mégis elcsapták.² Az Oszmán Birodalom főkincstárnokából lett budai beglerbég hirtelen bukását a „bécsi király” portai követé, Joachim Sinzendorf „konstantinápolyi cselszövésekkel” magyarázta.³ Idehaza, a török és magyar végeken másként tudták: a szóbeszéd szerint a hódoltságbeli bégek sikeres összeesküvése állt a gyors kegyvesztés mögött. Összeesküvés, cselszövés, elcsapás – ez persze egy logikusan felépülő történet láncolataként is elgondolható. Mi lehet az igazság?

Úgy tűnik, hogy a „háborús békeévek” (1568–1591)⁴ időszakának bizonyos eseményeit az irodalmi források örökítették ránk a legrészletesebben és legszemléletesebben, s a Takáts Sándor által óvatosan megkerült kérdésekre egy verses mű adhat feleletet. Az Üvejsz pasa bukása körüli bonyodalmakat most az 1580-as évet megörökítő *Historia cladis Turcicae ad Naduduar* című – vagyis a nádudvari török veszedé-

*Köszönettel tartozom Szilágyiné Horváth Annának és Pálffy Gézának, akik számos adattal segítették munkámat.

¹GÉVAI Antal, *A budai pasák*, Bécs, Strauss, 1841, 11–12.

²TAKÁTS Sándor, *Kara Ovejsz basa = Uő., A török hódoltság korából: Rajzok a török világból*, IV, Bp., Genius, é. n. [1928], 135–136.

³Joachim Sinzendorf Konstantinápolyból Ernő főhercegnek írt követjelentéseiben (1580. május 26. és június 8.); vö. TAKÁTS, *Kara Ovejsz basa...*, i. m., 149.

⁴A fogalomra l. PÁLFFY Géza, *A tizenhatodik század története*, Bp., Pannonica, 2000 (Magyar Századok, 6), 45–46.

lemről szóló – Tinódi modorában készült tudósító ének híradásai alapján vesszük szemügyre.⁵

1580 nyarának hódoltsági eseményeiről viszonylag kevés magyar nyelvű „török pasalevél” maradt fenn. Ennek többek között az az oka, hogy Kara Üvejsz távozása után a június 3-án kinevezett új helytartó, Kalajlikoz Ali pasa még jó ideig nem érkezett meg,⁶ és a budai kancellária az interregnum idején nem működött a megszokott intenzitással.⁷

1580. április 21-én az ónodi, a szatmári és az egri magyar és német vitézek – állítólag mintegy ötezren – nagyszabású rablóportyát szerveztek a török kézen levő Hatvan városa ellen.⁸ A meglepetésszerű támadás, melyben egyébként egri lovas hadnagyként Balassi Bálint is részt vett,⁹ számottevő keresztény sikert hozott. Említett

⁵XVI. századbeli magyar költők művei: *Az 1580-as évek költészete (1579–1588): Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád Dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedüs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Akadémiai–Orex, 1999 (Régi Magyar Költők Tára, 11) (a továbbiakban: RMKT, XVI, 11.), 157–172, 429–443. (9. sz.)

⁶Ali pasa 1580. június 3-án kapta meg beglerbégi kinevezését: DÁVID Géza, *Török közigazgatás Magyarországon*, doktori disszertáció, Bp., 1995, 213–215. – Ali életrajzára l. TAKÁTS Sándor, *Vezír Kalajkiloz [sic!] Ali basa = Uő., A török hódoltság korából...*, i. m., 153–179; FODOR Pál, SUDÁR Balázs, *Ali pasa házassági történeti háttér és török vonatkozásai = Amor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 325–358.

⁷A budai kancellária ez időbeli működésére: *A budai basák magyar nyelvű levelezése (1553–1589)*, kiad. TAKÁTS Sándor, ECKHART Ferenc, SZEKFÜ Gyula, Bp., MTA, 1915, 216. – A 186. és a 187. sz., azaz május 3. és december 1. között nincs levelezés. Mivel a korszakra vonatkozó bécsi levéltári források még nincsenek kellően feltárva, 1580 nyarának–őszének hadi eseményeit a történetírás ez ideig csupán Istvánffy Miklós krónikája és a Budán tartózkodó Friedrich Breuner Habsburg követ jelentései alapján rekonstruálta. SZALAY László, *Magyarország története*. Lipcse, Geibel, 1854. IV, 376; SALAMON Ferenc, *Magyarország a török hódítás korában*, Pest, Heckenast, 1864, 94; TAKÁTS Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Bp., Stádium, 1922, 163–164; Uő., *Rajzok a török világból*, Bp., MTA, 1915–1917, III, 169; NAGY József, *Eger története*, Bp., Gondolat, 1978, 105–108; CSORBA Csaba, *Várak a Hegyalján: Szikszó–Ónod–Szerencs*, Bp., Zrínyi, 1980, 84; KELENK József, *A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában: A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 104(1991), 31.

⁸Ez a török erősség őrizte a Felső-Magyarországról Pestre–Budára vezető utat. KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór, *Vác és Hatvan a hosszú török háború idejében*, Bp., 1936 (Klly. a Jászóvári Premontrei Kanonokrend gödöllői gimnáziumának 1935/36. évi Értesítőjéből), 5, 9.

⁹DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén (1505?–1556)*, Bp., Athenaeum, 1912 (Magyar Történelmi Életrajzok), 192; ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, é. n. [1941] (Magyar írók), 78–80; Uő., *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1943, 95; BITSKEY

énekszerzőnk szerint a támadók török kincsekkel gazdagon megrakodva, török nőket és „fő török foglyokat” rabláncra fűzve vonultak vissza, s Eger várában „kótyavetyét mindjárt hántak vala”. Üvejsz pasa egyik legutolsó, Budán kelt levelében elkeseredetten panaszkodott Ernő főhercegnek emiatt a „rötnetős” békesszöveg miatt, azt gyanítva, hogy az akció a bécsi hadvezetés jóváhagyásával történt.¹⁰

A hatvani török kudarc a budai helytartó bukásának a nyitánya. Az ének szerint Üvejsz pasa ekkor már-már a legrosszabbra gondolt – „fél, dolga hogy ne jusson fojtásra”¹¹ –, megemlékezve közvetlen elődjének, Szokollu Musztafa pasának szomorú sorsáról, akit a szultán 1578 őszén megfojtatott.¹² A hódoltságbeli bégek a pasát okolták a vereségért, s áprilisban azzal a szándékkal gyűltek tanácskozni össze, hogy megszabaduljanak tőle. A históriás ének szavaival szólva: „Alattomban bégek tanácskoznak, / Ő nagy romlásokról gondolkodának, / De egyebet benne nem találának, / Hanem szerencsétlenségét basának. // Azért mindjárt írának az császárnak, / Megjelenték veszedelmét hadának, / Igen vádlák szerencsését basának, / Okát mondák lenni az nagy romlásnak. // Császár azért mindjárt igen haragvék, / Basát hagyá, hogy Budából kivetnék, / És Konstancinápolyban beküldenék.”¹³

*

A budai pasa ellen szőtt összeesküvésről egyelőre csak a szóban forgó históriás ének-ből értesülhetünk – a vers állításait azonban alighanem igazolni lehet majd az oszmán központi adminisztráció forrásanyagából is.¹⁴ A história írója nem mondja ki, csupán sejteti, hogy ki volt az Üvejsz pasát bevádoló levél értelmi szerzője: nem lehetett ez más, úgymond, mint a história főszereplője, a hódoltságbeli törökök „erős embere”, a kegyetlenségéről hírhedt szolnoki parancsnok, Sásvár bég. Más források nem említik, de az ének úgy tudja, hogy ekkor „immár basa senki nem vala, [...] csak képében

István, *Balassi Bálint egri éveiről*, Agria, Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 33(1997), 630; Uő., „Eger, vitézeknek ékes oskolája”: *Balassi Egerben* = Uő., *Virtus és religió*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 106.

¹⁰A budai basák magyar nyelvű levelezése..., i. m., 215, (185. sz.). Szamosközy is feljegyzésre méltónak ítélte az egriek gazdag prédálását Hatvan külső várában: „Praeda ingens asportata pecudumque ingens numerus. In his XXV camelis”: *Szamosközy István történeti maradványai*, I, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1876 (*Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores, 28), 210.

¹¹RMKT, XVI, 11., 162. (196. sor)

¹²GÉVAL, *A budai pasák...*, i. m., 11; TAKÁTS Sándor, *Vezír Szokolli Musztafa basa („A nagy Musztafa”)* = Uő., *A török hódoltság korából...*, i. m., 118; KÁLDY-NAGY Gyula, *Harács-szedők és ráják: Török világ a 16. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1970 (Körösi Csoma Kiskönyvtár, 9), 99; FODOR, SUDÁR, *Ali pasa házassági históriájának...*, i. m., 345.

¹³RMKT, XVI, 11., 163. (205–215. sor)

¹⁴Az e téren való kutatási lehetőségekre l. DÁVID, *Török közigazgatás...*, i. m.

Sásvár bég vala”.¹⁵ Tehát az erőszakos szolnoki bég az új pasa (Ali) megérkeztéig budai ügyvivőként (kajmakámként) működött. A versszerző talán arra is céloz, hogy Sásvár, aki „hasznát már magához nem vél vala”, maga akart a helytartói székbe ülni, s nem is téved: kétségtelenül egész életében ez a cél lebegett Sásvár szemei előtt.

De tulajdonképpen ki is volt ő?

Décsi Lajos vetette fel, hogy a nádudvari veszedelemről szóló verset akár „Sásvár bég történetének lehetne nevezni”, mivel valójában ő a mű főhőse.¹⁶ Sásvár – a korszak egyik hódoltsági kulcsfigurája – valóban a török megszállók leggyűlöltebb vezetője volt az 1580-as évek „békekorszakában”. Életrajza megíratlan, személye jószerével ismeretlen.¹⁷ Valódi török neve Sehszüvár volt, de ez a név az egykorú magyar forrásokban – népetimológiával – rendre Sásvárra vagy Sasvárra torzult.¹⁸ Saját magyar nyelvű levelezésében is ezt a névalakot használta.¹⁹ Csak a török nyelvben járatosabbak – például Balassi Bálint – írták helyesen (Saszuvár) a rettegett török parancsnok nevét.²⁰

Sásvárt nem távoli tájakról vezényelték az Oszmán Birodalom legnyugatibb végvidékének számító magyar hódoltságba – ő itt, az Alföldön cseperedett fel. Szolnokon nevelkedett, Istvánffy Miklós szerint a híres-nevezetes Mahmud szandzsákbégnek, Szegedi Kis István fogva tartójának keze alatt.²¹ Sásvár a Duna–Tisza közi végeken

¹⁵RMKT, XVI, 11., 163. (221–222. sor)

¹⁶Décsi, *Tinódi...*, i. m., 194.

¹⁷Csupán élete utolsó korszakát tárgyalja Dávid Géza újonnan feltárt forrásokon alapuló tanulmánya: DÁVID Géza, *Szigetvár 16. századi bégjei = Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből: A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*, szerk. SZITA László, Pécs, Baranya Megyei Levéltár – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1993, 159–191.

¹⁸KAKUK Zsuzsa, *A török kor emléke a magyar szókincsben*, Bp., Akadémiai, 1996 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 23), 334. 124. j. A Sásvár bég históriájának rímei a Sásvár névalak mellett tanúskodnak: „Ezek között mind híresebb az Sásvár, / Kit csak azért szeret vala a császár”, RMKT, XVI, 11., 158. (49–50. sor)

¹⁹Takáts, *Vezír Kalajkiloz Ali basa...*, i. m., 179.

²⁰BALASSI Bálint *Összes művei*, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 368.

²¹Istvánffy többször is említi, hogy Sásvár Mahmud bég „alumnusa”, neveltje volt. Nicolaus ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Köln, Hieratus, 1622, 416, 489–490, 526. A Skaricza Máté Szegedi Kis István-életrajzából is jól ismert Aranid Mahmud bégről l. FÖLDVÁRY László, *Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja*, Bp., Hornyánszky, 1894, 175–188; KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és reformáció, 4), passim; BELITZKY János, *Adatok hídépítő Mahmud bég életéhez*, Jászkunság 12(1966), 3, 132–138; SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995, (Humanizmus és reformáció, 23), passim. Mahmud származásáról és katonai állomáshelyeiről l. DÁVID Géza, *Mohács–Pécs 16. századi bégjei = Pécs a törökkorban*, szerk. SZAKÁLY Ferenc, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999 (Tanulmányok Pécs történetéből, 7), 73–75. Mahmud 1562-ben Pécsről került Szolnokra, és 1564-ig töltötte be ott a parancsnoki tiszteletet.

töltötte gyermek- és ifjúkorát – folytonos hadakozásban. Öccsével, a szolnoki Baba Hasszánnal együtt az Eger környéki bajviadalok hőseként emlegették.²² Eddigi ismereteink szerint legelőször 1562-ben tüntette ki magát, a török kézen lévő Szécsény védelmében – Balassi János bányavárosi főkapitány (1555–1562) ellenfeleként, aki a csúfos kudarcba bele is bukott.²³ Később a Debrecen „lelki válságba” juttató – fegyver nélkül, egyedül Isten erejével harcoló – Karácsony György ellenében vitézkedett. Sásvár volt az, aki 1569-ben Balaszentmiklósnál (vagyis Törökszentmiklósnál) szétugrasztotta a rajongó Fekete Ember hadait.²⁴

Sásvár ezután egy időre eltűnik szemünk elől, de a róla szóló históriás ének szerint kiváló helyismeretének köszönhetően, hogy 1580-ban szandzsákbégként térhetett vissza Szolnokra: A „császár előtt ilyen szókkal kérkedett: / Adjad nekem a szolnoki bégséget, / Néked adom, császár, Magyarországot. // Egyik lábommal kapuját Tokajnak, / Az másikkal betésem az Kállónak, / Dandárommal megállatom Ecsednek / Népét, mind meghódítatom az földnek”.²⁵

A budai pasák levelezésében se szeri, se száma a Sásvár bég elleni panaszoknak. Alig tudunk olyan, ekkortájt megesezt török portyáról, lesvetésről, vásárütésről, rablásról, gyűjtogatásról, amelyben Sásvár bég ne vett volna részt. A magyarok kegyetlen fosztogatóként, békességszegőként, „frigytörőként” ismerték, oszmán politikai körök-

²²A budai pasák magyar nyelvű levelezése..., i. m., 193. (173. sz.)

²³Sásvár Mahmud bég helyetteseként 1562-ben sikerrel védelmezte Szécsény várát a királyi végváriakkal szemben. 1566-ban még mindig Mahmud bég mellett szolgált, aki ekkor már Székesfehérvár parancsnoka volt. ISTHVANFI, i. m., 416–417, 489–490; vö. BARTFAI SZABÓ László, *Ghymes Forgách Ferenc (1535–1577)*, Bp., Athenaeum, 1904 (Magyar Történelmi Életrajzok), 68, 102.

²⁴ISTHVANFI, i. m., 526; DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, ed. Friedrich LAMPE, Utrecht, J. van Poolsius, 1728, 280; RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága, 1561–1571*, Századok, 70(1936), 194.

²⁵RMKT, XVI, 11., 159. (54–60. sor) – Szolnok vára a Tisza és a Zagyva találkozásánál fekvő fontos török erősség és átkelőhely volt, melyet még 1550-ben a keresztények építettek az egyre erősödő török betörések és előrenyomulás feltartóztatására. ILLÉSY János, *Adatok a szolnoki vár építéséhez és első ostromához*, Hadtörténelmi Közlemények, 6(1893), 635–666; SZÁNTÓ Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon: Az 1551–52. évi várháborúk*, Bp., Akadémiai, 1985, 184. A vár építéséről l. Bernardo de ALDANA, *Magyarországi hadjárata [1548–1552]*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, ford. SCHOLZ László, Bp., Európa, 1986 (Bibliotheca Historica), 54, 116–128. – Szolnokon át stratégiai jelentőségű hadi út – egyszersmind az oszmán adószedők útvonala – vezetett. L. ÁGOSTON Gábor, *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi adóösszeírása*, I–II, Zounuk, A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, 3(1988), 221–296; 4(1989), 191–288. Szolnok vára a szolnoki szandzsák központja is volt, a hadszíntérré váló tiszántúli hódolt területek tehát a szolnoki bég fennhatósága alá tartoztak. A debreceni náhijében, mely szultáni ház birtok volt, szintén ő szedte be az adót, s küldte be Budára. *Debrecen története*, I, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, 1984, 137.

ben pedig hatalomvágyó karrieristaként tartották számon. A vonzaskörébe, kíséretébe tartozó végbeli török katonaság viszont odaadón szerette Sásvárt: „Adták vala néki helyül Szólnakot, / Gyűjtött vala mellé nagy sok törököt, / Kik szeretik mint atyjokat az béget” – mondja az ének.²⁶ A személyétől függő, szolgálatába szegődött hadi népek köszönhette sikereit.²⁷ Sokkal többet kedvezhetett ő a helybeli vitézségnek, mint például Üvejsz, a fő-fő adószedőből lett budai pasa, aki a szokásos gyakorlattal szemben nem „megfejni”, hanem feltölteni igyekezett a szultán kincstárát.²⁸ Nemcsak a magyar katonák keseregtek az elmaradt pénz és posztó miatt, hanem a törökök is. Az itteni oszmán hadak lázadásai majdnem mindig azért törtek ki, mert feletteseik úgymond „megették a pénzüket”.²⁹ Sásvár bég ellen efféle kifogást nem emelt senki. Ő a helybeli katonaság védőpajzsa volt, emberei a pokolba is követték volna. Nekik köszönhette üstökösszerű pályafutását.³⁰

Sásvár 1583-ban – részben Kovácsóczy Farkas erdélyi kancellár támogatásával – a temesvári beglerbégiségre tört, sikertelenül, míg végre 1585-ben valóban pasává lett: elnyerte a boszniai helytartóságot. Bár ezt a tiszteletet csak nyolc hónapig viselhette, ettől fogva előszeretettel nevezte és nevezette magát Sásvár pasának.³¹

Valahányszor üresedés történt a budai helytartó székében, Sásvár mindig ott volt a jelöltek és még inkább az önjelöltek között, fennen hirdetve elhivatottságát. Ali pasa halála után már meg is előlegezte magának a beglerbégiséget – egyik levelét ekkor így szignálta: „Sásvár pasa, az hatalmas Istennek jó akaratjából török császárnak főhely-

²⁶RMKT, XVI, 11., 159. (62–64. sor)

²⁷A pasák és bégek udvara óriási vonzerőt jelentett az oszmán hadseregben szolgáló önkéntesek számára, mivel a főtisztviselők biztos megélhetést kínáltak hű alattvalóiknak, esetenként javadalmakat is adományozhattak. A helyi katonai elit és kísérete között szoros függőségi viszony létesült. FODOR Pál, *Önkéntesek a 16. századi oszmán hadseregben: Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai* = Uő., *A szultán és az aranyalma: Tanulmányok az oszmán-török történelemről*, Bp., Balassi, 2001, 260–262.

²⁸A szigorú monetáris politikájáról és megszorító intézkedéseiről hírhedt Kara Üvejsz háromszor viselte az Oszmán Birodalom főkincstárnokának tisztét. Budai pasaként hasonló adópolitikát folytatott. TAKÁTS, *A török hódoltság korából...*, i. m., 141–142; FODOR Pál, *Egy antiszemita nagyvezír?: Együttműködés és válság a 15–17. századi oszmán–zsidó kapcsolatokban* = Uő., *A szultán és az aranyalma...*, i. m., 137.

²⁹FEKETE Lajos, *Budapest a törökkorban*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1944 (Budapest története, 3), 136.

³⁰Vö. VELICS Antal, KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek 1543–1699*, Pest, Athenaeum, 1886–1890, I, 144, 357, 350–351, 356, 369–370; II, 561, 563, 565–566, 573.

³¹Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval, 1581–1585, kiad. VERESS Endre, Bp., MTA, 1948 (Monumenta Hungariae historica, I, Okmánytárak, 42), 105–106, 114, 177, 189, 201, 206, 239, 281; *A budai basák magyar nyelvű levelezése...*, i. m., 326, (295. sz.) Oszmán források szerint Sásvár, azaz Sehszüvár 1585 márciusától októberéig volt boszniai pasa. DÁVID, *Szigetvár 16. századi bégei*, i. m., 186, 89. j.

tartója Budán és gondviselője Magyarországnak.”³² Vágyai azonban nem váltak valórra, be kellett érnie a szigetvári bégséggel.³³

Sásvár mindig is a magyarok izzó gyűlöletének tüzeiben élt. Ungnád Dávid szerint „Sásvárt, minden gonoszbeli dolognak elkezdőjét és fejét” keményen meg kell büntetni, a bégnek a szultán „kötelén kelletik fojtva meghalnia, melyet ő régen megérdemelt volna”.³⁴ Jóllehet dúló, fosztogató törökből láttak rajta kívül is eleget a magyarok, a Sásvár személye körüli indulatok mégsem csillapodtak még évekkel a bég

³²Az 1587. március 7-én Rudolf császárnak írt levelet idézi: TAKÁTS, *Vezír Kalajkiloz...*, i. m., 179.

³³A boszniai vilájet éléről az ellene békebontásért emelt kifogások miatt mozdították el. A kapott alacsonyabb értékű földbirtokkal s a rangvesztéssel sehogy sem tudott megbékélni; budai pasa kívánt lenni, csaknem sikerrel. Sásvár 1585-ben is az adót megtagadó hódolt falvak kirablásával hívta fel magára a figyelmet. *A budai basák magyar nyelvű levelezése...*, i. m., 362, (326. sz.), 364 (328. sz.). 1586-ban a Szinán Frenk Juszuft távozása és Ali pasa érkezése közti interregnum idején újra ő vitte Budán az ügyeket, s mindent megtett, hogy maga kerüljön Ali rövidesen megüresedő székébe. Ezúttal is meg kellett hátrálnia, s be kellett érnie a szigetvári bégséggel. GÉVAI, *A budai pasák...*, i. m., 13; TAKÁTS, *Vezír Kalajkiloz...*, i. m., 174, 178; DÁVID, *Szigetvár 16. századi bégjei*, i. m., 186, 90. j; VASS Előd, *Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán–Török Birodalomban, 1565–1689 = Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*, i. m., 203. Szigetvárról is folyvást bujtogatta a szomszéd bégeket a „frigy ellen”. Eladdig, míg 1587. augusztus 9-én Kanizsa mellett, a kacorlaki éjjeli csatában Zrínyi György, Batthyány Boldizsár és Nádasdy Ferenc egyesült erői végleg le nem győzték. A békeidőszak egyik legnevezetesebb „csatája” volt ez, a résztvevő négy szandzsákbég közül kettőt elfogtak (egyikük, a pécsi, a szultán veje volt), egy pedig elesett. Sásvárnak azonban a közeli sárkányszigeti mocsárból is sikerült kimenekülnie. A szultán parancsára letartóztatták, vagyonának feláldozása árán mégis sikerült kegyelmet nyernie. A vereségért állítólag a budai pasára próbálta hárítani a felelősséget. Szelániki török történetíró szerint viszont éppen Juszuft pasának köszönhette megmenekülését. ISTHVANFI, i. m., 576–580; SALAMON, *Magyarország a török...*, i. m., 100; *A budai basák magyar nyelvű levelezése...*, i. m., 401–402 (358. sz.), 406 (360. sz.), 413 (367. sz.), 457 (398. sz.); TAKÁTS, *Rajzok a török világból...*, i. m., II, 153; III, 147, 171; ÜÖ., *Szeinán Frenk Juszuft* = ÜÖ., *A török hódoltság korából...*, i. m., 202–204; Neue Zeitung ugyanerről: *Régi Magyarországi Nyomtatványok, I (1473–1600)*, kiad. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos, Bp., Akadémiai, 1971, 599. sz.; DÁVID, *Szigetvár 16. századi bégjei*, i. m., 171. A kacorlaki ütközetre vonatkozóan egy egész csomónyi feltáratlan anyag maradt fenn Bécsben: Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Hungarica, Allgemeine Akten Fasc. 119–120. PÁLFFY Géza, *Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A Budróci Budor család a 15–18. században*, Hadtörténelmi Közlemények, 115(2002), 946–947, további irodalommal. – Sásvár bég nem sokkal ezután máig tisztázatlan körülmények közt meghalt. Az eseményről Kapy Sándornak beszámoló Balassi Bálint szerint „mondják, jóllehet nem bizonynal, hogy megétették [azaz megmérgezték] volna”. BALASSI *Összes művei*, i. m., 368.

³⁴*A budai basák magyar nyelvű levelezése*, i. m., 406 (360. sz.).

halála után sem: „Az Sásvári basának egyetlenegy fia volt, annak is a feje az főállókapuban vagyon” – írja 1592-ben Prépostvári Bálint.³⁵ Sásvár bég fiát tehát az 1592. évi szikszói csata idején ölték meg a keresztények, s fejét igen értékes trófeaként tartották számon. Vajon mi korbácsolta fel ennyire a Sásvár körül tajtékzó indulatokat? A nádudvari veszedelem című ének sok szempontból erre is választ adhat.

A hírhedt török bég nem mindig viselte a Sehszüvár nevet – valamikor magyar fül számára ismerősebben csengő névre hallgatott. Egyszerű sorsú keresztény családban született, s nyilvánvalóan fiatal gyermekként tették „törökké”, azaz muszlimmá.³⁶

A magyar énekszerzők általában igen jól ismerték az oszmán „belügyeket”. Mi csak a róla szóló históriás énekből értesülhetünk arról, amit a korabeli Magyarországon alighanem mindenki tudott, vagyis hogy Sásvár bég a gyakran „pribékeknek” is nevezett híres renegátok közül való volt. „Paraszt nemzetségből Sásvár származott, / Keresztényből kegyetlen pogánnyá lött, / Rajtunk való dühösségért úrrá lött, / Mert különben nem nyerheté bégségöt”.³⁷ Vajon mit értsünk azon, hogy különben nem nyerhette volna el a szolnoki tisztet?

Sásvár bég magyarul beszélt, és egyértelműen utal az ének arra is, hogy Sásvár nemcsak hogy keresztény, de egyenesen magyar származású volt. Pályafutása egyáltalán nem mondható szokványosnak: az Oszmán Birodalomban egyébként is ritkaságszámba menő magyar renegátok elvétve juthattak kinevezéshez a magyarországi hódoltságban.³⁸ A Szolnokon és más török végházakban nevelkedett, magyar születésű Sásvár bég tehát csak különlegesen kimagasló érdemeinek elismeréseként nyerhette el éppen a szolnoki bégséget: „Tisztöl néki adattaték Szolnok vár, / Hogy ez földön inkább félne az magyar”.³⁹ A magyarságát ingerülten megtagadó Sásvár a históriás énekekben a „vér” kötelékével állítja szembe az iszlám hit mindenek felett való voltát – s éppen ezáltal tesz tanúságot igazi származásáról: „Ha magyar vér csak egy csepp bennem volna, / Kimetszeném, mondom az nagy Allahra, / Nem akarnám, hogy ez hitből kivonna.”⁴⁰

*

³⁵TAKÁTS Sándor, *Balázsdeák István* = Uő., *Bajvivó magyarok*, Bp., Móra, 1979, 116.

³⁶Vö. ÁCS Pál, *Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád* = Uő., *„Az idő ósága”*: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 249 – további irodalommal.

³⁷RMKT, XVI, 11., 157. (13–16. sor) – Arra, hogy Sásvár bég keresztény származású, feltételezhetően magyar renegát volt, ez az egyetlen adat. A történettudomány nem ismeri, noha Dézsi Lajos már régen részletesen kitért rá. DÉZSI, *Tinódi...*, i. m., 191.

³⁸SZAKÁLY Ferenc, *Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban* = *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatűrűi (1570)*, kísérő tanulmány, Bp., Európa, 1983 (Bibliotheca Historica), 45–46.

³⁹RMKT, XVI, 11., 158. (51–52. sor)

⁴⁰Uő., 26–28. sor

Ez az epizód elmozdítja a tudósító éneket a tényyszerű történetmondás talajáról, s át-
emeli a protestáns vallásosság moralizáló propagandával átszőtt szférájába. Nemrégiben,
a Régi Magyar Költők Tára jegyzetelése során derült fény arra, hogy – miként az
1580-as, 1590-es évek csaknem valamennyi históriás énekét – ezt is egy protestáns
lelkész írta. A vers akrosztichonja – SEEPESI – nagy valószínűséggel Szepesi György
mezőtúri prédikátor nevére utal.⁴¹ Érthető, hogy a zsidó–magyar sorspárhuzam s az
abban megnyilatkozó isteni előrelátás ott rejlik a história majd’ minden eseményében.
Deus ex machinaként újra meg újra Isten indítja föl a törökökre támadó kereszténye-
ket, ő jár előttük, úgy cselekszik a magyarokkal, mint egykor választott népével, Izra-
ellel. A „gonosz” és „kegyetlen” Sásvár bég is egy protestáns bibliai példázat fősze-
replője. A Makkabeus-lázadás renegát zsidó áruló⁴² kelnek életre benne, akik a po-
gány ellenségénél is „nagyobb kárt tettek az zsidókban”.

Az érem egyik – keresztény – oldalán valóságos, reális epizódok sorakoznak, a
másik – török – oldalán bibliai parabolákkal alátámasztott fiktív motívumok rajzolód-
nak ki. Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon a mű vallásos értékrendje és nagyfokú
ideologizáltsága nem válik-e a történeti hitelesség kárára. Igen is, nem is – felelhet-
nénk diplomatikusan, mégis szerencsésebb azt mondani, hogy a protestáns példázattá
formált krónikás énekekben a legszárazabb tények is allegorikus jelentést öltenek ma-
gukra, egyszersmind a leginkább célzatos, már-már hihetetlennek ható momentumok-
nak is van némi közük a valósághoz.

Hihetőnek látszik, hogy – a keresztények hatvani rablását megtorlandó – Sásvár
bég katonái feldűlják a hódoltsági területen fekvő Maklárt, elfogják és levágják a
helybéli református papot a tanítóval együtt.⁴³ Ám az eset híradásból azonmód példa-
beszéddé alakul. A versszerző arra buzdítja a hódolt magyar falvak lakóit, hogy ne
fizessenek adót a töröknek. Az adófizetés megtagadására persze a gyakorlatban aligha
kerülhetett sor, sűrűn előfordult viszont, hogy a hódoltságban portyázó magyar kato-
nák láttán a „falvak félrevonták a harangokat, s a törökök segítségére menvén a ma-
gyar vitézeket támadták”.⁴⁴

Valóságos az is, hogy a tűrhetetlenné váló török portyázások összefogásra kész-
tették a keresztényeket. Először a felső-magyarországi német lovas lövészek verték
vissza Sásvárt a rakamazi sáncoknál.⁴⁵ Ezután Geszthy Ferenc diósgyőri várkapitány
is csatlakozott a bég ellen felvonuló erőkhöz – ezt Istvánffy Miklós krónikája is emlí-

⁴¹A vers szerzőségének kérdéséről l. bővebben RMKT, XVI, 11., 429–430. Szepesi
György életrajzát összeállította SZABÓ András, *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*,
Szeged, JATE, 1989 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), 163.

⁴²Vö. RMKT, XVI, 11., 434.

⁴³Uo., 163–164. (232–268. sor)

⁴⁴TAKÁTS, *Kara Ovejsz basa...*, i. m., 146.

⁴⁵RMKT, XVI, 11., 166167. (337–348. sor), 439–440.

ti.⁴⁶ Alig hihető viszont, hogy az egyesült erők „mint egy angyalt” vagy mint egykor a zsidók Mózeszt, úgy várták, s „Isten után magunkat alád adjuk” kiáltással menten vezérrüké választották Geszthyt. A históriás ének jócskán eltúlozza a diósgyőri kapitány hadi érdemeit – a nádudvari ütközetéről beszámoló német tudósító ének még a nevét sem említi.⁴⁷ Istvánffy Miklós szerint a csatát a német vértések puskatúze döntötte el.⁴⁸ A verset író mezőtúri pap Geszthy Ferencnek a kedvében kívánt járni, Geszthy ugyanis ekkor Mezőtúr földesura volt. A mezőtúriak egyébként többször panaszkodtak a budai pasánál a „kettős adóztatás” gyakorlatát követő, nyúzó-fosztó diósgyőri kapitányra.⁴⁹ Szepesi György Homerus Achilleséhez hasonló eposzi hőssé magasztatja patrónusát, Geszthyt, saját költői hivatását pedig Vergilius Octavianushoz való viszonyához emeli.⁵⁰ Két emberfeletti hős ütközetére kerül sor tehát Nádudvarnál, az angyali és az ördögi erők csapnak össze („Nem különben Isten az Sásvár béggel / Cselekedék, mint a Szennáheribbel, / Levágatá hadát csak kevés néppel, / Miként annak régenten egy angyallal”).⁵¹ A bég Geszthy első öklelésétől megfutamodik, hadait szétverik, ő maga pedig egy szál lovon, „nagy sírással” vergődik haza Szolnokra a Sárrét hínáros tocsogóin keresztül.

⁴⁶Geszthy Ferenc életrajzát l. *Uo.*, 430–431. – Katonai pályafutását illetően l. PÁLFFY Géza, *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század) = Veszprém a török korban*, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum, 1998 (Veszprémi múzeumi konferenciák, 9), 140.

⁴⁷A magyar históriával egykorú, Prágában nyomtatott német tudósító ének, mely „a Hortobágy és a Tisza közt” 1580. július 16–17-én lezajlott csata, vagyis a nádudvari ütközet története (*Ein news liedt dem Scharmützel und Niderlag, so fast einer Schlacht zuvergleichen, wider den Blutdürstigen Türcken geschehen in Ober Hungern den 16. und 17. Tag Julii*, Prag, Michael Peterle, 1580). Kolofonja szerint Caspar Bsclagngaul (neve annyit tesz: 'Patkolt Ló') szerezte Egerben. A feltehetőleg tirolai származású versszerzőről l. BITSKEY, *Balassi Bálint egri éveiről*, i. m. A magyar és német versek történeti összehasonlítását l. RMKT, XVI, 11., 433–443.

⁴⁸ISTHVANFI, i. m., 555.

⁴⁹Tudjuk, hogy 1575-ben a Dercsényi család mezőtúri birtokrészét csomori Kövér Ferenc diósgyőri várnagy (egyszersmind egri udvarbíró: vö. SZABÓ János Győző, *Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza*, Az Egri Vár Híradója, 17[1982], 10) szerezte meg. BODOKI FODOR Zoltán, BODOKI FODOR Zsigmond, *Mezőtúr város története*, I, (896–1944), Mezőtúr, Magyar Hirdető, 1978, 14. A túriak ismételten panaszkodtak Musztafa budai pasánál a nyúzó-fosztó diósgyőri kapitányra. TAKÁTS, *Rajzok a török világból...*, i. m., I, 133–134; *A budai basák magyar nyelvű levelezése...*, i. m., 146, (139. sz.). Nem kétséges, hogy Kövér Ferenc ebbéli gyakorlatát utóda, a vár katonai irányítója, Geszthy is folytatta. Vö. *Diósgyőr vára és uradalma a 16. században: Források*, szerk. BESSENYEI József, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1997 (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez, 2).

⁵⁰Nevezetesen a históriás ének élén olvasható Geszthy Ferencet dicsőítő latin disztichonban: RMKT, XVI, 11., 157.

⁵¹*Uo.*, 171. (505–508. sor)

A „kegyetlen, pogány” Sásvár béget egyszerűen csak „gonosz Sátán”-nak nevezi a versszerző⁵² – ez a jellemzés megfelel a históriás énekekben megszokott, meglehetősen differenciálatlan török-ábrázolásoknak.⁵³ Ám a realitás ezúttal egybeesni látszik a fikcióval. A magyar parasztból török pasává lett Sásvár mintha tényleg hasonlított – hasonlítani akart – volna ehhez a valóságtól ugyancsak távoli török-képhez. Különös nyughatatlanságát renegát volta és egykori hazájában vállalt szolgálata teszi érthetővé. A magyarok részéről kettős gyűlölet, a törökök felől dupla bizalmatlanság övezte. Ez késztette arra, hogy folyton bizonyítson: a magyarok ellen erőt, a törökök felé rátermettséget mutasson. Istvánffy Miklós találó szavaival élve „életét – a keresztények iránti kegyetlen gyűlöletből – kegyetlen háborúban töltötte, úgyszólván, noha a végzet még életében elátkozta fegyverét, mindig makacsul újra felvette azt, de mindig legyőzve s visszaverve, végül vadságának méltó jutalmát nyerte”.⁵⁴

A hódoltsági fák mégsem nőhettek az égis: egy „idegen szívű” magyar renegátból, akármennyire igyekezett is megfelelni a Magyarország megszállására törekvő oszmán nagyhatalom érdekeinek, magyar földön, saját hazájában soha nem válhatott valódi török hatalmasság.

⁵²Uo., 172. (538. sor)

⁵³József JANKOVICS, *The Image of Turks in Hungarian Renaissance Literature = Europa und die Türken in der Renaissance*, hrsg. von Wilhelm KÜHLMANN, Bodo GUTHMÜLLER, Tübingen, 2000 (Frühe Neuzeit, 54), 267–273.

⁵⁴ISTHVANFI, i. m., 580; magyar fordítását I. ISTVÁNYFY Miklós, *Magyarország története, 1490–1606*, ford., szerk. VIDOVIČ György, Debrecen, Csáthy Károly, 1867–1871, I, 646.

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

**EGY HAJDANVOLT MEZŐVÁROSI POLGÁRCSALÁD,
A MEZŐSZEGEDI SZEGEDI CSALÁD
HÁZASSÁGI-TÁRSADALMI KAPCSOLATAI
A 16–17. SZÁZADBAN**

Közismert az 1543. évi török veszedelem után Szegedről elmenekült mezőszegedi Szegedi – akkor még Kalmár nevű és foglalkozású – család hosszas peregrinációja Makón s Beregszászon át Kecskemétre, majd Nagyszombatban és Kassán telepedtek meg, ahol a reformációt támogatták áldásos tevékenységükkel, s eljutottak – a helvét irányzatot előnyben részesítve és a komoly anyagi támogatást sem sajnálva – az áldozatos mecénatúráig.¹ A család tagjai alkotják jószerivel a 16. század végén és a 17. század első évtizedeiben a két nagy kereskedővárosban, Nagyszombatban és Kassán működő polgári mecénási kört, de rokonaik részben a környező mezővárosok református közösségét erősítik odatelepedésük által, vagy éppen fordítva: a házastársak egy része a szomszédos mezővárosok protestáns közegéből verbuválódik. Jelen munkámban ehhez szeretnék újabb adalékokkal szolgálni; a család házassági-társadalmi kapcsolatait ismertetem, de csak röviden, hiszen e több generáción át virágzó és népes család nagyszámú rokonságának minden tagját lehetetlen itt részletesen bemutatni.

*

A kassai Ambrus polgár leányai korán árvaságra jutottak, s őket rokonuk, Bornemisza János tartotta, majd az egykori kereskedőtárs, a Pestről elmenekült Vas István nagyvált-

¹Vö.: BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp., Akadémiai, 1975, 100–105. SZAKÁLY Ferenc, *Török megszállás alatt (1543–1686) = Szeged története, 1: A kezdetektől 1686-ig*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1983, 553. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa: A mezőszegedi Szegedi család = Óra, szablya, nyoszolya: Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*, szerk. ZIMÁNYI Vera, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 33–85. Ebben a tanulmányban a Szegedi család történetével részletesen foglalkozom.

radi házában éltek.² Szegedi Kalmár János az egyik leányt, Annát innét vitte el feleségnek, akitől feltehetőleg sok gyermeke született, hiszen öt felnőttkort megért utódokról tudunk. Ambrus polgár másik lányát Pajzsgyártó Márton vette nőül, és vagy ennek, vagy Ambrus harmadik (?) lányának volt a férje Zákány Imre, akinek rokonát, Zákány István szegedi főbíró a budai pasa 1543-ban kivégeztette.³

A szegedi Kalmár családnak, ha nem akart török uralom alatt élni és elszenvedni a különféle atrocitásokat, netán Zákány István sorsára jutni, végleg el kellett hagynia Szegedet. A család gyermekeivel együtt Beregszászba menekült, majd onnét a város zsúfoltsága miatt hamarosan Kecskemétre költözött, ahol Kalmár János – immáron eredeti lakóhelyéről vett néven, *Szegediként* – „az ecclesianak egy főoszlopa”, a városnak „főgondviselője, főbírája és főtámasza” lett.⁴ Gyermekei, Ilona és Anna a szintén Szegedről Kecskemétre átköltözött polgár-kereskedők felesége, míg János Dobó Ferenc familiárisa lett.⁵ A két jeles Szegedi-ivadék, I. Márton és I. András kereskedőként 1585-ben Nagyszombatba, majd onnét, nem utolsó sorban a helvét hitük üldöztetése, valamint a kereskedelmi kapcsolataikban bekövetkezett változások miatt Kassára költözött.

Márton, miközben öccsével együtt 1579-ben nemességújító oklevelet szerzett, egyaránt folytatta nagy volumenű posztókereskedését, s gyűjtögette, vásárolgatta a nemesi birtokokat: rész- vagy akár egész falvak, puszták is a kezére kerültek.⁶ Első felesége, az „Ő felségének főnemesi” apától származó Palicskó Zsófia révén már szép birtokhoz jutott, de a második hitvese, a magas kort megért, eredetileg a szintén Szegedről elmenekült nemesi családból származó Thuri Kalmár Anna sem volt szegény.⁷ Márton Nagyszombatban nemcsak gazdag kereskedőként – amikor testvérével megosztottak az üzleten, csak készpénze több volt 35 000 Ft-nál,⁸ és ha hihetünk a vagyonán osztozkodó-pereskedő gyermekeinek, akkor halálakor 85 000 Ft-os vagyont hagyott hátra⁹ – és a város irányításában résztvevő patríciusként írta be nevét a város történetébe, hanem – miként már apja Kecskeméten, úgy ő is – a helvét hit egyik fő

²SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 196–197. Kassa Város Levéltára, Archivum Secretum (a továbbiakban: KVL Arc. Sec.), S-Szegedi, 1–2. sz.

³Uo.

⁴Vö.: REISZIG Ede, *A mezőszegedi Szegedi család ősei*, Turul, 36(1918–21), 22–23, vö. SZAKÁLY, i. m., 197–198.

⁵REISZIG, i. m., 22–23.

⁶Uo., 22–23; SZAKÁLY, i. m., 199; J. ÚJVÁRY, i. m., 33.

⁷Thury Kalmár Anna, a nagyszombati Somogyi András, majd Szegedi Márton özvegye „kedvetlen vénségre” jutott állapotában 1624. július 20-án írja meg végrendeletét. Kassa, 1624. július 20. KVL Arc. Sec. S-Szegedi, 44. sz.

⁸Szegedi András végrendelete, Kassa, 1609. október 18. KVL Arc. Sec. S-Szegedi, 12. sz. Vö. J. ÚJVÁRY, i. m., 33–34.

⁹Szegedi Márton végrendelete, Kassa, 1609. február 1., 1612. febr. 12. MOL Táblai perek 4–1402., 52., 55. melléklet. Vö.: J. ÚJVÁRY, i. m., 36–37.

gondnokaként: a város protestánsainak egyik vezéralakja lett, aki 1598-ban többed-magával – köztük lehetett Gáspár is – szót emelt városukban a szabad vallásgyakorlat érdekében. Habsburg Miksa főherceg is felfigyelt tevékenységére, s elrendelte a lázadásért történő perbefogását, mielőtt bizonyítékokat szereznek arról, hogy lázít a katolikusok ellen Pozsony és Nyitra megyében is.¹⁰ Talán ezért és második házassága miatt, Kutassy János érseki helynök nyomására volt kénytelen végleg távozni Nagyszombatból, de helyébe fia, Gáspár lépett az ecclesia fő patrónusaként.

Közismert, hogy Szenci Molnár Albert *Postilla Scultetica* című művét (Oppenheim, 1617.) „Az Nagy Szombati ecclesianac, hiv keresztyenec gyülekezetinec: es ennec Isten után, főfő Patronusinac, Gondviselőinec”, elsőként Szegedi Márton ottmaradt fiának, Szegedi Gáspárnak ajánlotta.¹¹ Rajta kívül Szenci Molnár még tizenegy ember nevét említi, akik – az utolsót leszámítva – nemcsak hogy e nagyszombati kör tagjai, s mind jómódú kereskedők, patricius-polgárok, hanem egymásnak rokonai is voltak: Asztalos András és három veje, Ványai Illés, Pathay János és Paxy János, a megboldogult Szegedi Márton, Szegedi Mihály, Szegedi György és Gáspár neje, Échi Orsik, Krausz János, Bédi István és Böldre Mihály.¹²

Asztalos András vagy – ahogy a családnév a kassai iratokban szerepel – Aszalós gönci származású, s a nemességet egy aranyos griffes címerképpel együtt 1603-ban kapta. Abaúj megyében Alsó-Csécsén, Gönc-Ruszkán, Szurdok-Bényén, Radványban és Szemerén voltak birtokai.¹³ Ugyan Szenci Molnár Pathayt, Ványait és Paxyt Asztalos András vejeinek nevezi, a genealógiai adatokból én inkább unokavőknek tartom őket, hiszen András fiának, Istvánnak lányai, Zsuzsanna, Zsófia és Judit volt a fentebbi három jeles férfiú felesége. Mindenesetre gönci Aszalós András másik unokája, Anna előbb Thuri Kalmár János felesége lett, majd Nagymihályi Lászlóé. Tehát megvan az első családi kapocs: Thuri Kalmár Anna volt Szegedi Márton második felesége. Van azonban még több érintkezési pont is: a fentebbi három asszony férjét Szenci Molnár „tiszteletes” uraknak nevezi, akik „nagy hívséggel szeretettel gazdalkottanac nékem, és az enyimeknec Nagy Szombatban létükben”,¹⁴ de a lányok másik testvére volt az az Aszalós II. István, akinek özvegye, Nagymihályi Anna Szegedi I. Márton

¹⁰ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., Akadémiai, 1977, 296.

¹¹Vö. HELTAI János, *Egy művészetpártoló kör a XVII. század elején*, Magyar Könyvszemle, 108(1982), 113.

¹²Uo., 114.

¹³CSOMA József, *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*, Kassa, 1897, reprint, Miskolc, 1992, 61. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Polgár vagy nemes?: A kassai patricius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században = Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*, szerk. Uő., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001, 395–425, 404. Az Aszalós-család genealógiai táblázatát is ebből a tanulmányból vettem át, l. l. tábla, e tanulmányom végén.

¹⁴HELTAI, i. m., 114.

öccse, I. András fiának, Istvánnak lesz a felesége.¹⁵ Ezt az Istvánt pedig Andrással együtt Szepsi Csombor Márton nevezi fő jótevőjének, hiszen Kassán Szegedi I. András házában nevelkedett, majd annak költségén a késmárki iskolapadot koptatta Istvánnal együtt.¹⁶ Nem véletlenül ajánlotta a szerző az *Europica Varietas* Angliáról szóló fejezetét Szegedi Istvánnak, Monachi (Monoki) Sebestyénnek és Thuri Kalmár Jánosnak.¹⁷

Tény, hogy Asztalos András legalább annyit vagy még többet tett a nagyszombati egyház és iskola érdekében, mint korábban Szegedi Márton, illetőleg harcos kálvinizmus párhuzamba állítható Szegedi Andráséval: Asztalosnak és körének az 1605. évi korponai országgyűlés alapján sikerült Nagyszombatba ismét protestáns prédikátort bevennie, Szegedi András pedig városi társaival együtt – gyakorlatilag és képletesen is – Kassa kapuit nyitotta ki Bocskai és a református hit előtt.

Feltehetőleg az Aszalós-lányok sem adták fel református hitüket: Aszalós Kata Szegedi György halála után chernelházi Chernel III. Györggyel kötött házasságot, aki Rákóczi Györgynek volt tisztartója és kedves híve, részt vett Bethlen Gábor kassai bevonulásában és a város I. Rákóczi Györgynek történő átadásában is. Gyermekekük, Mária Petneházy Dávid Szabolcs megyei birtokos, később Thököly Imre lovasezredésének lett a felesége.¹⁸

A Szegedi család története, gazdagsága is már többé-kevésbé ismert, így itt csak utalok a már fentebb említett I. Márton vagyonára, amelyből rendkívül nagyvonalúan juttatott nemcsak Szenci Molnár és más prédikátorok támogatására, hanem a városra és az eklézsiára is. Protestáns ifjak külföldi taníttatására szokatlanul magas összeget, kerekén 1000 Ft-ot rendelt.¹⁹

Visszatérve a Szenci Molnár-féle listához, a sorban Szegedi Mihály és György következik: ők I. Márton fiai voltak. De míg Gáspár nevű testvérük Nagyszombatban maradt feleségével, majtényi Échi Orsolyával, addig a két fiú Kassára költözött. Mihály és György elsősorban posztókereskedéssel foglalkozott, s továbbra is Bécsbe jártak áruért. Mihály egy 1600-ból fennmaradt testimoniális levél szerint már kecskeméti polgárként is „fi tanács” volt. Kereskedőtársa édesanyja rokona, a szintén harcos

¹⁵J. ÚJVÁRY, *Polgár vagy nemes...*, i. m., 404. Vö. a Szegedi család genealógiai tábláját, amelyet szintén a *Polgár vagy nemes?* c. tanulmányomból emeltem át, l. 2. tábla, e tanulmányom végén.

¹⁶SZAKÁLY, i. m., 213.

¹⁷Szepsi munkájában sok jeles kassai polgár szerepel, sőt, munkáik is megjelennek: Velechi (Veleki) István kassai magyar pap üdvözlő epigrammája, Bocatius János üdvözlő verse, Gönci Aszalós Mihály és Gönci Szabó Zsigmond, valamint Wolphius János csejtei lelkész, a kassai iskola széniorának egy-egy verse. SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica Varietas*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Szépirodalmi, 1979, 93–98, 180.

¹⁸J. ÚJVÁRY, *Polgár vagy nemes...*, i. m., 406.

¹⁹Szegedi Márton végrendelete. Kassa, 1609. február 1. MOL Táblai perek 4–1402. (52. sz.) Vö. SZAKÁLY, i. m., 214.

református Thuri Kalmár János volt.²⁰ Mihály mintegy 45 000 Ft értékű vagyonán öt élő gyermeke osztozott.²¹ A hagyatékában szereplő hét könyv is jelzi Mihály szilárd kálvinista hitét: vizsolyi nyomtatott Biblia (10 fl), Molnár aranyas Biblia (8 fl)²² – ezt talán magától Szenci Molnártól kapta –, Bornemisza Péter *Postillája* magyarul (1 fl. 5 d.), Dereczkey Ambrus prédikációs könyve (1 fl. 20 d.), Bejthe István prédikációs könyve (80 d.), Félegyházy Tamás könyve (75 d.) s végül egy Theocritius presbiter neve alatti könyv (75 d.).²³ Így Mihály nem hiába iratkozott be a heidelbergi egyetemre ifjú korában.²⁴ Gyermekei is református családokkal házasodtak össze: V. Anna Kassa egyik legnagyobb adófizetője, a gazdag borkereskedő nemes Váradi Pál felesége lett, bár második férje, Hartvány András kamarai tanácsosként nem biztos, hogy református volt vagy maradt. III. Zsófia és Judit a szintén kassai kereskedő és nemes Vass család férfitagjaihoz ment nőül, illetve Zsófia második férje Bakay Benedek lett, aki nemcsak gazdag kereskedő volt Kassán, hanem rokona is lehetett annak a Gregorius vagy Georgius Bakainak, aki 1616-ban a heidelbergi egyetem anyakönyvében szerepel, majd később Sárospatakon papként működik.²⁵ IV. Márton, a legkisebb fiú, akit az 1644. évi városbeli vallási és katonai zavargások idején talán éppen kálvinista hite miatt öltek meg, Bedy (vagy Bédi) Zsuzsannát vette feleségül, aki viszont a Szenci Molnár által hálával említett Bédi István uramnak lehetett a rokona.²⁶

A „szerető Krausz János Uram” nemcsak a hálás Szenci-kötetbeli felsorolásból²⁷ nem maradhatott ki „az kegyelmed dicziretes nevévelis”, hanem a Szegedi család rokonságából sem. Mihály testvére, II. Anna (1579–1624) első férje id. Békésy János volt, aki Szenci *Napló*-bejegyzése szerint 1600. február 4-én Siderius János kommen-dálására 100 magyar forintot adott neki. Szenci a *Psalterium Ungaricum* előszavában másfélszáz forintot említ, továbbá azt a tényt, miszerint 1600-ban Békésy magyar könyvet kért volna tőle. Noha kérésének akkor nem tudott eleget tenni, a biztatás nem ment feledésbe. A Szegedi családdal rokon Békésy kérése mintegy megerősítette a reformátort abbéli elhatározásában, hogy magyar nyelvű könyvet kell megjelentetnie. Most „akartam hálaadó vóltomat megmutatni” – írta a hálás zsoltárfordító, amikor

²⁰REISZIG, i. m., 25, 31; SZAKÁLY, i. m., 201. Testimoniales Natalitiae Michaelis Szegedi, Kassa, 1600. július 7. KVL Arc. Sec. S-Szegedi, 7.sz.

²¹Szegedi Mihály javainak inventárium, Kassa, 1632. december. 8. KVL Arc. Sec. No. 60. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A polgári életforma változása a XVI–XVII. századi Magyarországon: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa*, PhD-disszertáció (Kézirat), Bp., 1997, Függelék, 93–130.

²²E felsorolásból nem dönthető el, hogy a Szenci Molnár-féle 1608. évi Hanauban avagy az 1612-ben Oppenheimben nyomtatott Bibliáról van-e szó. Vö. HELTAI, i. m., 115.

²³Szegedi Mihály javainak inventárium, l. a 21. j.

²⁴BÁLINT, i. m., 102.

²⁵HELTAI, i. m., 121.

²⁶Uo., 114.

²⁷Uo.

jótevőjének a kötetből küldött haza, Kassára egy példányt.²⁸ Békésy 1614 körül halhatott meg, mivel 1615-ben Szegedy Annát özv. id. Békésy Jánosnéként, később Krausz Jánosnéként keresték meg az elhunyt férj atyafiai, hogy megalkudjanak a kassai házuk felől vele és „nemes és vitézlő Krausz János úrral, Palatinus Urunk Őnagysága secretáriusával, aki néhai ángyunk asszonyunk, Szegedi Anna asszony házastársa”.²⁹ Érdemes megtekinteni Békésy anyai és atyai atyafiainak lakhelyeit: Tarcal, Szikszó, Gyöngyös, Vizsoly, Beregszász, Makó és Kassa. Az első négy helység környékbeli, a szőlőből gazdagodó protestáns mezőváros. Beregszász, Makó és Kassa pedig a török uralom elől menekülő szegedi és más illetőségű polgárok menedékhelye, miképpen a mezőszegedi Szegedieknek is akként szolgált. A Békésy atyafiság házastársai – a nevek alapján – is többnyire a sógorok és sógornők közül kerültek ki.

Lublai Krausz János neve 1605-ben szerepel a heidelbergi egyetem anyakönyvében;³⁰ nyilván protestáns hite, egyetemi végzettsége, kiterjedt kapcsolatai segítettek abban, hogy a kassai polgárokkal jó viszonyt fenntartó Thurzó György nádor titkára lett. Talán így szerezte nemességét is, s vette feleségül a mecénáskodó kassai Békésy özvegyét, Szegedi II. Annát, aki nem akarta a művelt előző férjénél alacsonyabb iskolázottságú férfival összekötni az életét. De valószínűbb, hogy éppen fordítva történt: az Annánál feltehetően néhány évvel fiatalabb Krausz a jelentős vagyonnal rendelkező Szegedi Annának köszönhette karrierjét. Erre egy vallatási jegyzőkönyv tanulságaiból következtethetünk: 1622 körül meghalt Krausz, s özvegye egy nálánál nyilvánvalóan fiatalabb férfihoz, Udvary Istvánhoz ment nőül, aki nyakába a Szegedi atyafiak Anna hirtelen halála miatt akasztották a pert 1624-ben. Azzal vádolták a férfit, hogy Szegedi Annát a tőle állapotos német szolgálólánya, Lizl – aki ráadásul a magzatot is „elveszejtette” – „étette meg” Udvary segítségével.³¹ A tanúk – közöttük az akkor 50 éves nemes Bédi István és a 37 éves nemes Paxy János is (Szenci Molnár Albert patrónusai) – egyértelműen azt állították, hogy Krausz János a nagyszombati házat és az odavaló örökségeket Szegedi Annának az apjától, Szegedi I. Mártontól örökölt pénzéből vette, mert „Krausz igen szegény legény volt”.³² Egy másik tanú egyenesen azt vallotta, hogy Anna asszony Krausz János öccsét, amikor az a bátyja halála után kopogtatott nála az ura hagyatékáért, azzal az indokkal küldte el üres kéz-

²⁸Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi azt a kötetet, amelynek első kötéstábláján a következő felirat olvasható aranyozott betűkkel: „Bekesi Jánosnak Cassára küldi Albertus Molnár Heidelbergából”. *Uo.*, 123.

²⁹*Transactionales Condivisionalium Joannis Bekessi super facta Joanni Krauss et Consorti eius Annae antea Joannis Bekessi imputatae Jure dotis pro Fl. 1100 Domus perennali venditione, Kassa, 1615. június 1. KVL Arc. Sec. 17. sz.*

³⁰HELTAI, *i. m.*, 122.

³¹MOL Magyar Kamara Archivuma NRA 310./ 49. sz

³²Ezzel kapcsolatban van egyéb per is: Krausz János testvére, Krausz Joachim megtámadta az özvegyet, és követelte tőle az őt illető részt. Erre Bethlen Gábor állított ki ítéletlevelet Szegedi Anna részére. Kassa, 1622. Gabrielis Bethlen Transylvaniae Princeps mandatum Magistratui Cassoviensi..., KVL Arc. Sec. S-Szegedi, 35. sz.

zel, hogy „még az ruhát [ti. a férje ruháit] is ő vette maga pénzén”.³³ Tehát Krausz a műveltségét maga szerezte, de vagyonát, társadalmi karrierjét felesége segítségével és a Szegedi-vagyon útján. Mindenesetre Szenci a *Postilla Sculteticá*t elsősorban Szegedi Gáspárnak, másodikként Lublai Krausz Jánosnak ajánlja. Krauszhoz Bocatius is intézett üdvözlő verset, nem is egyet.³⁴ Szegedi Anna Szencinek 1621-ben megjelent *Imádságoskönyvé*hez és az *Institutio* kiadásához is nyújtott pénzbeli segítséget.³⁵

Most térjünk vissza Szegedi I. Andráshoz, aki Márton bátyjának Kassára történő átköltözése előtt néhány évvel tette át lakását oda. Már szó esett az 1609. október 18-án megírt végrendeletéről, amelyben a bátyjával történt megosztáskor kapott 35 000 Ft készpénznél, az ezüst marháján kívül, többre nem ítélte vagyonát, mivel Belgiojoso bejövetelekor igen nagy kárt szenvedett.³⁶ Azért a fiával közös 22 000 Ft értékű kal-márárún kívül igen kiterjedt ingatlanvagyonra is volt: kassai háza, Szántón, Tarcalon és Tállyán szőlei, szántói, rétjei, falvakban lévő nemesi birtokai – talán több mint 35 000 Ft értékben.³⁷

Szegedi András anyagilag is támogatta a reformációt: már említettem, hogy 1607-ben Szepsi Csombor Márton az ő házában vendégeskedett. Végrendeletében Alvinczi Péternek, Velechinus (Veleki) Imre magyar prédikátornak, Fábián papnak és a tót papnak is hagyott arany forintokat és több hordó tállyai bort, az iskolabeli magyar, német és tót diákoknak 30 Ft-ot, valamint a Németországban tanuló diákoknak a Mágóczyánál lévő 350 Ft adósságát. Szegedy András megemlékezett sok bujdosásáról, azaz korábbi lakhelyeiről is, mivel a kecskeméti prédikátornak is rendelt fekete posztót és a nagyszombati polgárok temetőhelyének építésére is testált 20 Ft-ot. Első feleségétől, Keszi Judittól – akivel minden újabb ingatlanát szerezte – maradt István nevű fia, aki mind apja kereskedését, mind hitbéli elkötelezettségét és mecenatúráját, mind politikai állásfoglalását és aktivitását továbbvitte. Ettől az asszonytól volt egy másik gyermeke, Kiss Lukácsné, Katalin is. (Kiss Lukács szepesi kamarai tanácsos volt.) A szeretett első feleség 1606 előtt meghalt, mivel egy anyakönyvi bejegyzés szerint 1606. március 30-án Anna névre keresztelték Szegedi András újszülött kisleányát, akinek nem Judit asszony volt az édesanyja. A keresztszülők a következő polgárok voltak: Michael Liebhardt, Tolnai Mihály deák, Siket Ferenc, valamint Johannes Bocatiusné és Melda Györgyné.³⁸ A gyermek szülőanyja András végrendelete szerint

³³MOL Magyar Kamara Archivuma NRA 310./49. sz.

³⁴HELTAI, i. m., 122.

³⁵Uo.

³⁶Szegedi András végrendelete. L. a 8. j.

³⁷Vö. J. ÚJVÁRY, *Egy kereskedőcsalád...*, i. m., 34.

³⁸Kassa Területi Levéltár (Statny Oblastny Archív), Liber Baptizatorum et copulatorum (1587), ab Anno 1598–1612 et 1642. I. 1606. márc. 30-i bejegyzés. Johannes Bocatius ekkor már Bocskai István követeként a német (világi) választófejedelmek udvarában igyekezett a magyar ügyet szolgálni. Felesége Belsius (Belsi) Erzsébet volt. Vö. BOCATIUS János, *Őt év börtönben (1606–1610)*, ford., jegyz. CSONKA Ferenc, a függelék iratait ford. MOLLAY Károly, Bp., Európa, 1985, (Bibliotheca Historica).

Bede Kata, akit Nagyszombatban vett feleségül. Valószínű, hogy Kata asszony a nagyszombati illetőségű, a Szenci által dicsért református mecénás Bedi család tagja volt, csak hogy közben katolizált, s ezért Szegedi András feltűnően távolságtartóan, mondhatni ridegen emlékezett meg az asszonyról végrendeletében; halála esetére csak a házasságukkor neki kötött 400 arany jegyajándékot rendelte visszaadni. „És mivel-hogy az én feleségöm én töllem más religión vagyón, remélem, hogy itt szem [!] marad az én holtom után, annak okáért az én megnevezött leánkámnak az én jóvaimból jutott részeket, mind az én leánkámmal egyetemben hagyom az én szerelmes bátyám uramnak, Zegedi Marthonnak gondja viselése és oltalma alá.”³⁹ A haldokló arról is rendelkezett, hogy ha az asszony Kassán maradna, és jól viselné kislánya gondját, valamint nem igyekezne azon, hogy az ő maga pápista religiójára tanítsa és szoktassa a gyermeket, akkor kicsi Anna maradhat az ő gondviselése alatt, de a neki jutott vagyón kezelését abban az esetben sem hagyta rá. Szegedi nyilvánvalóan óvta és féltette a keményen megharcolt és nehezen megvédett református hitét, s nem akarta, hogy akár egyetlen utóda is elszakadjon attól. István fiát is magas szinten iskoláztatta, jól kiválasztván Szepsi Csombor Mártont fia kísérelőjéül a készmárki iskolába. Bizonyára fia első feleségére sem véletlenül esett a választása: Melda Anna nem egyszerűen a tekintélyes vagyónú kereskedőpolgár, Melda András leánya volt, hanem annak a férfinak, aki Szegedi András harcostársa volt akkor, amikor a Belgiojosóval alkudozó városi vezetőket kellett meggyőzni arról, hogy tárgyalni kell Bocskai hajdúvezéreivel. A városi protocollum bejegyzései és maga Bocatius feljegyzései is „a három András” – Szegedi, Melda és Varannay – radikalizmusát emeli ki. A kassai főbíró azt is megjegyezte, hogy a magyar kereskedők attól tartván, miszerint a Bocskai által a bécsi kereskedőknél csinált adósságokat nekik kell majd megfizetniük, szeretnék elérni a német nemzet és a császári erők kifüstölését mind a városból, mind az országból.⁴⁰ Mindenesetre a városnak a Bocskaihoz történt átállásában kulcsszerepe volt az akkori fürmendernek, a Sankt Gallenből származó, helvét hitű Rainer Menyhértnek, (Bocatius fogadott fiának), Herczeg Istvánnak, a későbbi főbírónak, a gazdag borke- reskedő Gönczi Szabó Györgynek – Bocatius vallomása szerint ő volt a „fac totum”-a a kassai „rebellió”-nak, Szegedi Andrásnak, Mihálynak és Györgynek, Varannay Andrásnak, Kalmár Jánosnak, Tóth Pálnak, Melda Andrásnak és többek között Almási Istvánnak.⁴¹ Ezek a polgárok mind reformátusok voltak, többnyire együtt kereskedtek, s még szoros rokoni kapcsolatban is álltak egymással. Érdekes, hogy az akkori kassai főbíró, Bocatius János „becsületes lutheránus”-nak vallotta magát, sőt a kassai „német nemzet”-ről és a legtöbb magyarról is azt állította, hogy lutheránus hitű.⁴²

³⁹Szegedi András végrendelete, 12. sz. L. a 8. j.

⁴⁰*Magyar Országgyűlési Emlékek*, XI, 1605–1606, szerk. FRANKÓI Vilmos, KÁROLYI Árpád, 168. Vö. SZAKÁLY, i. m., 217.

⁴¹Uo. Vö. J. ÚJVÁRY, *Polgár vagy nemes...*, i. m., 403. BOCATIUS, i. m., 168.

⁴²BOCATIUS, i. m., 157, 170.

A városi előljáróság 1604. október 27-én küldte ki Melda Andrást és Varannay Andrást Bocskai hajdúkapitányához. 1604. október 30-án a magyar polgárok – a források hangsúlyozzák a magyar etnikumot – a tántorítatlanul református hitű Gönczi Szabó György házában gyűltek össze tanácskozásra, aki a kassai Szent Erzsébet-templom elvétele után negyed nappal már a saját házában prédikáltatott. Ezért a kiállításáért Belgiojoso emberei azonnal börtönbe vitték, s házában ágyút szegeztek. A család kénytelen volt 5000 Ft-ot lefizetni a családfő szabadon bocsátásáért. Hasonló eset történt Hoffmann György kamarai tanácsos egyik atyafiával is, aki saját házában postillát olvasott: őt is börtönbe vetették, s csak 100 arany lefizetése után engedték szabadon.⁴³ Hoffmann Györgynek is fontos szerep jutott Bocskai körül: Bocatius vallomásából tudjuk, hogy a választófejedelmeknek szóló leveleket részben Illésházy István titkára, másodsor Hoffmann öfelsége volt tanácsosa és Rimay János készítette.⁴⁴ Egyébként a Gönczi Szabó, a Melda és a Szegedi család tagjai össze is házasodtak egymással.

A másik hangadó református polgár, Rainer Menyhért ekkor a város választott tanácsának, a *communitas*nak volt a vezetője, a közösség főrmendere; mint ilyennek, az ő tiszte volt a városi gazdálkodás és közigazgatás, sőt a főbíró tevékenységének az ellenőrzése. Az átállásban Rainer komoly nyomást gyakorolhatott németajkú honfitársaira, akik ekkor a magisztrátust még túlnyomó többségben alkották.⁴⁵ Politikai radikalizmusa, aktivitása, tehetsége és népszerűsége, valamint viszonylag hosszú élete lehetővé tette számára, hogy a városban sokáig irányító szerepet töltsön be, s Kassát nemcsak Bocskai, hanem Bethlen hűségére is sikerrel eskette. 1619. szeptember 19-én este Dóczy András felső-magyarországi főkapitány üzent Rainernek, hogy a császárhoz való hűségét tartsa meg, adja ki a város kulcsait, s „értsen vele egyet” 40 000 Ft-ot érő jószágért cserébe. „Sok jókat adott Isten énnekem: feleséget, gyermekeket, becsületet, gazdagságot, azért nem leszek árulója Magyarországnak” – hangzott Rainer öntudatos válasza, s a városi ágyúkat megtöltve Dóczy házában szegeztette.⁴⁶ Többször volt választott főbíró, majd Bethlen Gábor szepesi kamarai igazgatója lett.

⁴³KVL Supplementum H. III/2. Libri Civitatis Maiores 1460-1643. MOL Ft. C 800. dob; WICK Béla, *Kassa régi síremlékei – XIV–XVIII. század*, Kassa, 1933, 39. TUTKÓ József, *Szabad királyi Kassa városának Történelmi Évkönyve*, Kassa, 1861, 118–124. Vö. J. ÚJVÁRY, *Polgár vagy nemes...*, i. m., 407.

⁴⁴BOCIUS, i. m., 158.

⁴⁵Bocatus is azt vallotta 1606-ban kínzóinak, hogy a városi tanács java része a magyarok akarata ellenére a legutóbbi két esztendeig javarészt külföldiekből és a német nemzetből került ki, ami szállka volt a magyarok szemében. *Uo.*, 170–171. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Kassa polgárságának etnikai-politikai változásai a XVI. század közepétől a XVII. század első harmadáig = A magyar polgári átalakulás kérdései: Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, PAJKOSSY Gábor, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1984, 9–37.

⁴⁶KEREKES György, *Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete, 1573–1635: Kereskedelmi egyedírat*, Bp., 1902, 14.

Hosszú ideig folytatta saját kereskedését. 1615-ben II. Mátyástól címeres nemeslevelet is kapott. Szép vagyont, pénzt, tokaji szőlőket s a Dóm főbejáratára néző, két utcára kiterjedő emeletes házat hagyott maga után.⁴⁷

Visszatérve Szegedi András életútjának vázolásához, meg kell állapítanunk, hogy polgárunknak bármekkora is volt a tekintélye és népszerűsége, a városi tanácsba csak a Bocskai-féle vezetés tudja majd beröpíteni: 1605-ben lett először a túlnyomórészt német etnikumú választott közösség, a *communitas* tagja Rainer Menyhért fürmender után a harmadik, 1606-ban második emberként, majd 1607-től bekerült a szenátusba, és ott is maradt 1609-ben bekövetkezett haláláig.⁴⁸ A korponai országgyűlésen Kassa három követe közül ő volt az egyetlen, aki a béke ellen agitált, s az új magyar királyt választani akaró radikális párt egyik hangadója volt.⁴⁹

Arra, hogy milyen köztiszteletben álló személy lehetett a városban, s ezen nem csak nyilvánvaló vagyionosságát, hanem emberi kvalitásait, sőt a mások előtt imponáló hitbeli meggyőződését is kell értenünk, szeretném bemutatni az 1598 és 1612 között fennmaradt kassai evangélikus anyakönyv kereszteleési bejegyzéseiből kigyűjtött adatokat.⁵⁰

A kötetet az evangélikus egyház vezette, de mivel Kassán ekkor még nem volt külön református egyházszerkezet és anyakönyvvezetés, nem is választhatók szét a polgárok felekezetek szerint. Fentebb említettem, hogy Szegedi Andrásnak is e könyvbe jegyezték be Anna kislányának 1606. évi kereszteleését, noha Andrásról biztosan lehet tudni, hogy a helvét hitet vallotta.

1598 és 1612 között – az 1598. erősen csonka, az 1604–1605. év pedig hiányzik – nyolc éven át több száz újszülöttet kereszteltek meg: legfőképpen a városi polgárgokkal rendelkezők gyermekeit, de akadt közöttük nem kevés hóstáti, városi katonai vadék, sőt egy talált török gyermek is. Szegedi I. András és felesége 52-szer szerepel keresztszülőként (27-szer a férj, 25-ször a feleség), míg Szegedi Mihály és György feleségükkel együtt összesen 17-szer. Még a kiváló Rainer Menyhért (Melchior Rainer) sem előzi meg a Szegedi házaspárt eme „népszerűségi listán”, pedig ő igazán nagy tekintélynek örvendett a városban: a Rainer házaspárt ez idő alatt 48-szor hívták meg keresztkomának.

Nem érdektelen megtekintenünk, hogy Szegedi I. András kikkél és kikkél együtt vállalt komaságot: a keresztelendő gyermekek nagyobbik részének édesapja a város gazdag, előkelő kereskedő-polgárai közé tartozott, jó részük szenátor vagy commu-

⁴⁷KEREKES György, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*, Kassa, 1943, 134–135.

⁴⁸KVL Supplementum H. III/2. Libri Civitatis Maiores. 1460–1640. MOL Ft. C 800. dob.

⁴⁹*Magyar Országgyűlési Emlékek*, i. m., 221. BOCATIUS, i. m., 168. E radikális csoport egy „harmadikutas” megoldásban gondolkodott: Heidelbergben keresztül Pfalz felé orientálódott. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és reformáció, 21), 36–37, SZAKÁLY, i. m., 213.

⁵⁰Statny Oblastny Archív, Kassa Területi Levéltára, Liber baptizatorum et copulatorum (1587) ab Anno 1598–1612 et 1642, I.

nitas-tag volt.⁵¹ De feltűnően sok „deák” jelzős-neves polgár is hívta keresztapának a tanult, s nálánál nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul tekintélyesebb Szegedi Andrást. Ez a „deák” név azonban – noha személyük azonosítása gyakorta bizonytalan – az esetek tekintélyes részében művelt fiatalembert takar, aki később éppen iskolázottsága révén válik a városi igazgatás prominens személyiségévé, s tartozik majd a város elitjéhez. Nyilvánvaló, hogy a latinos műveltségük és fiatal koruk miatt egyszerűen csak „deák”-nak titulált személyek többsége a patrícius-polgárok gyermekei közül került ki, s így csak látszólagos az az ellentmondás, miszerint holmi egyszerű vándordeákok hívták volna keresztapának a nagyvagyonú Szegedi Andrást. A megkereszteltetek családjá közül íme néhány prominens név: Kapronczay György, Gitlich Szabó István, Hoffmann György, a Kalmár és a Kádas család több tagja, Varannay András, a Somogyi család, Widos István pap, Rainer Menyhért, Hans Tonnhauser. Widos papot leszámítva szinte csupa kereskedő, akik nevével a tisztújítási jegyzőkönyvekben is gyakorta találkozhatunk. A pap és Hans Tonnhauser kivételével pedig a fentebbi személyeknek van még egy közös vonásuk: a politikai pártállásuk. Közülük nem egy ott tevékenykedett Szegedi Andrással együtt, hogy 1604 őszén Bocskai hajdúi ne hiába várakozzanak a város kapujának megnyitására.

A komatársak köre is e kereskedő-patríciusokból, többnyire a magyar ajkú gazdag vagy jómódú polgárokból verbuválódott, de figyelemre méltó, hogy közöttük nem kevés a német etnikumúak száma sem: Rainer Menyhért (Melchior Rainer), Johannes Bocatius, Adam Churmann, Johann (Hans) Tonnhauser, Michael Liebhardt, Thomas Somsdorfer.⁵² (Rainerről pontosan tudjuk, hogy a helvét hitet vallotta, míg a többi német polgárról – Bocatius vallomása alapján – az evangélikus hit feltételezhető.)⁵³ A református magyar polgárok közül a gyakoribb komatársak: Herczeg István főbíró, Szegedi György, Kiss Lukács, Melda György, Titily Zsófia, Békésy Jánosné, Almási István, Wedányi Ferenc pap, Andreas Matern (Materna András)⁵⁴ főbíró stb.

Szegedi I. András tehát nemcsak számottevő vagyont, hanem elkötelezett református hitet és mentalitást, radikális politikai állásfoglalást, valamint a városban méltán kiérdemelt köztiszteletet is hagyományozott fiára, I. Istvánra.

Már szó esett István első feleségéről, aki a Bocskai-párti küzdőtárs, Melda András lánya volt. Anna korai halála után a második feleség az a Nagymihályi Anna lett, akinek édesanyja nemes Titily Zsófia kereskedőasszony – Szegedi I. András többszörös komatársnője – az 1632. évi házadó összeírásban a város legnagyobb adófizetőjeként szerepel.⁵⁵ Az 1635-ben állíttatott griffes-liliomos epitáfiumán a város és az egy-

⁵¹Vö. Kassa városának tisztújítási jegyzőkönyveit. KVL Supplementum H. III/2. Libri Civitatis Maiores, 1460–1643. MOL Ft. 800. dob.

⁵²A német neveket az eredeti előfordulási formájukban – azok legtöbbször német módra vannak bejegyezve – írom.

⁵³BOCATIUS, *i. m.*, 170.

⁵⁴Az ő nevét hol magyarosan, hol németesen írták, de szláv eredetűnek is elképzelhető.

⁵⁵L. erről részletesen: J. ÚJVÁRY, *Polgár vagy nemes...*, *i. m.*, passim.

ház körül szerzett érdemeiért, a szegények iránt tanúsított jóságáért magasztalták; valódi Dorkasnak, Máriának, Rachelnek, Juditnak és a szemérmesesen ártatlan Zsuzsannának, egyszóval a legkeresztényibb erényeket magában egyesítő kegyes nőnek titulálták.⁵⁶ Végrendeletében igen bőkezűen – több száz Ft-tal – gondoskodott a városról, a templomról, a skólabeli diákokról és az ispotályról.⁵⁷ Titily egyetlen leányát először a református mezővárosból, Veresmartról származó Herczeg István kassai főbíróhoz – neve jól ismert Bocskai-pártiságáról –, majd annak halála után nemes gönci Aszalós Istvánhoz adta. Anna harmadik férje Szegedi István lett – ily módon a Szegedi és az Aszalós család már korábbi, többszörös rokonsági kapcsolata ismét megújult.

Szegedi I. Istvánnak nem adatott túl hosszú földi pálya; rövid élete során Kassa szenátora és gróftisztje, majd országgyűlési képviselője volt. Apja nyomdokaiba lépve, annak egykori küzdőtársával, András deákkal – az ekkorra már tekintélyes nemes Varannay András urammal – együtt munkálkodott 1619-ben, hogy a nemes város Bethlen Gábor előtt megnyissa kapuit. 1625-ben végrendeletet hátrahagyva távozott az élők sorából. A családi hagyományokhoz méltón nem kevés pénzt juttatott az eklézsiaira, s 500 Ft-ot egy külföldön tanuló diák taníttatására.⁵⁸

*

A Szegedi család házassági kapcsolatainak és atyafiságának a felvázolásával a Szegedről vagy más szabad királyi városból, illetőleg gazdagodó, a szabadságolt városi státus elérése felé haladó mezővárosból, például Titelből, Pestről, Váradról elmenekült, no és a mezővárosok protestáns közegéből beköltöző, többnyire posztó-, majd egyre inkább a borkereskedelem felé forduló polgárok életpályája rajzolódik ki előttünk: szoros társadalmi, politikai és vallási kapcsolatuk egymással, amelyet a gyermekeik összeházasításával még tovább növeltek, legalább a harmadik generációig élő és domináns volt. A 16. századi gazdasági konjunktúra idején, az ún. „hosszú 16. század”-ban hazai viszonylatban jelentős gazdagságra tettek szert. Ugyan már az első nemzedékük nemességet vásárolt, de a kereskedést nem adták fel. A reformáció radikálisabb hulláma által megérintve, hitükért akár harcra is mentek; közülük nem kevesen „eklézsiájuk igaz oszlopi”-ként éltek. A hivatalt viselő, protestáns megyei közép-nemességgel inkább csak a harmadik vagy az azt követő generáció lépett házassági kapcsolatra – ez az idő egyébként is egybe esett az egész Európára beköszöntő gazdasági depresszióval, amivel ugyanis nemcsak a kereskedő polgárnak, de még a nálánál nagyobb vagyonú bene possessionatusnak, sőt a főnemesség tagjainak is szembe kellett nézni. A gazdasági dekonjunktúrában a kereskedő polgárnak biztosabb jövedelmet jelentett már a föld, amit korábban a nemesi cím megvásárlása útján szerezhetett meg, s lassan integrálódott a nemesség közé. De a 16. században a gazdagodó

⁵⁶Uo.

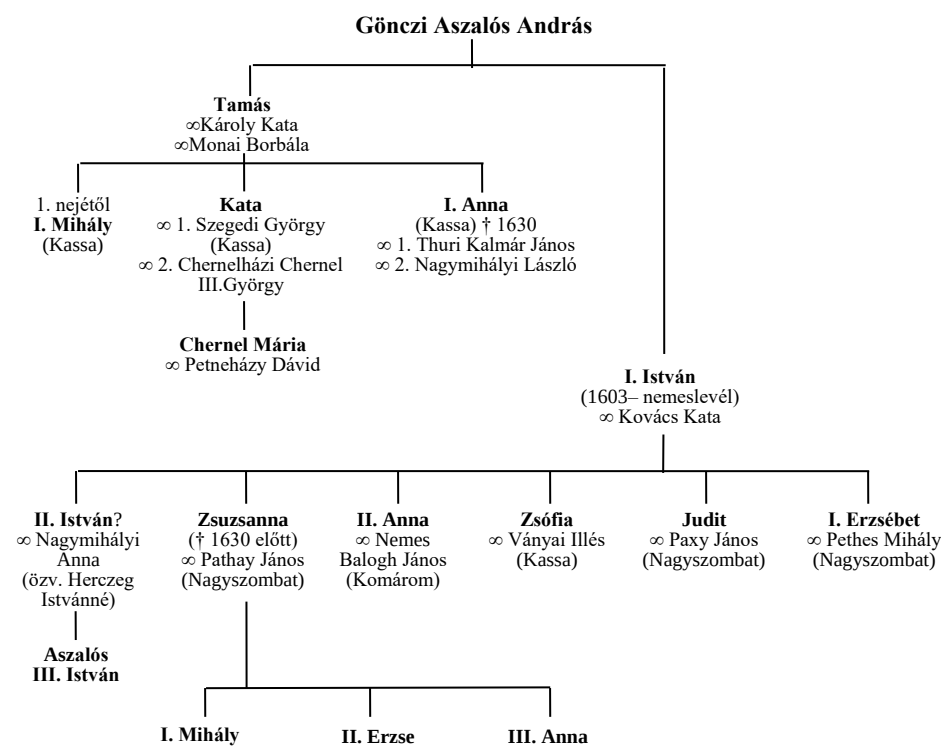
⁵⁷Titily Zsófia végrendelete, Kassa, 1635. március 15. KVL Arc. Sec. DD-Titily No. 9.

⁵⁸Szegedi István végrendelete, Kassa, 1625. december 3. KVL Arc. Sec. S-Szegedi No. 41.

mezővárosokból a szabad királyi városokba beköltöző polgárok polgárként éltek, s úgy tűnik, hogy még a nagymértékben német ajkú és evangélikus többségű Kassán is jelentős erőt képviseltek. E beköltözés, főleg a 16. században nem elhanyagolható a város össznépessége szempontjából sem.⁵⁹ A felső-magyarországi főkapitányi székhelyen aztán a 17. század elején fordult a kocka: a magyar etnikumú és közöttük a többségben református hitet valló polgárok olyannyira domináns szerephez jutottak, hogy – országos politikai és katonai okok miatt is – Kassa a református erdélyi fejedelmek előretolt bástyájává vált a 17. században.

Természetesen a migráció – kisebb volumenben, de bizonyos értelemben – fordítva is működött; miként az a Szegedi famíliában, úgy más polgárcsaládnál is előfordult, hogy családtagjaik, összeházasodván egy-egy mezővárosi polgárcsaláddal, oda-költöztek: a kirajzó atyafiak – hacsak nem katolizáltak – ott megtelepedvén a közösséget tovább erősítették, s bennük a protestáns egyház hű patrónusra talált.

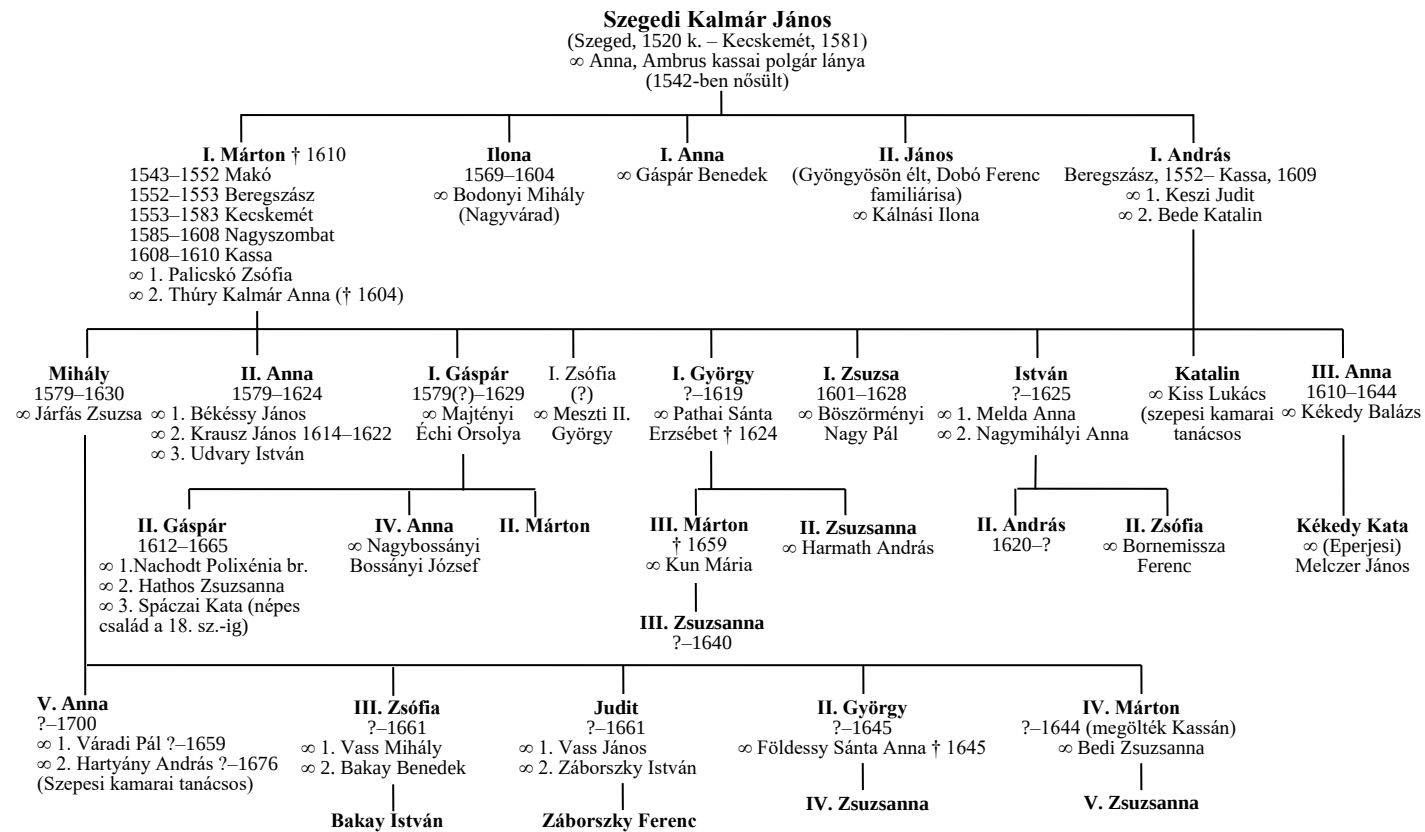
1. tábla

⁵⁹Vö. J. ÚJVÁRY, *Egy kereskedőcsalád...*, i. m., passim.

2. tábla

A Szegedi család családfája

FŐÚRI ÉS ÉRTELMIÉGI REFORMÁCIÓ EGY IDEGEN PÉLDA ALAPJÁN: AZ ERDÉLYI ROMÁN REFORMÁCIÓ*

A reformáció és a románok viszonyának értékelése már több mint fél évszázada két pólus között mozog. A magyar irodalom- és egyháztörténészek a fejedelmek és az erdélyi arisztokraták minden erőszaktól mentes, csupán a hitbuzgalomtól és a kegyes-ségtől vezérelt civilizatorikus aktusát szeretnék látni a román reformációban. A román történészek és irodalomtörténészek – ha egyáltalán írnak a reformációról – csupán politikai és gazdasági szempontból értékelik azt. Elsősorban politikumot látnak benne: Erdély kiváltságos urai el akarták szakítani a románokat a Kárpátokon túli hittestvéreiktől, hogy így könnyebben elmagyarosíthassák őket. Erre Ioan Aurel Pop – aki a középkori magyar–román viszonyról külföldön is az egyik legtöbbet publikáló román történész – szerint azért volt szükség, mert a „kiváltságosok, azaz főként a nemesek attól féltek, hogy a románok tömeges áttérése egy bevett vallásra alapjaiban rengetné meg a fejedelemség vallás-politikai rendszerét.” Épp ezért „a román nyelv propagálása a kálvinista propaganda részéről csak a románok elcsábítására szolgált, hogy aztán később erőszakkal kényszeríthessék az immár kálvinista románokat a magyar nyelv használatára.”¹

A százszok ezzel szemben – egy másik kolozsvári történész, Ioan Vasile Leb szerint – mivel nem rendelkeztek olyan mértékű jogi és politikai hatalommal, mint a magyarok, korán lemondtak arról, hogy erőszakkal kényszerítsék a románokat a protestantizmus elfogadására. Számukra a lutheránus szellemű román nyelvű könyvek kiadása elsősorban kereskedelmi tevékenység volt, mivel e kiadványokat nem annyira Erdélyben, mint inkább a román vajdaságokban terjesztették.²

Az e véleményeket képviselők valójában a két világháború közötti román történészek – főként N. Iorga és Șt. Meteș – álláspontjait ismételik meg, bizonyos részeket még

*Az előadás és a tanulmány szövege az NKFP/5/110/2002 támogatásával készült.

¹Ioan-Aurel POP, *Ethnie et confession: Genèse médiévale de la nation roumaine = Ethnie et confession en Transylvanie (du XIIIe au XIXe siècle)*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1996 (Bibliotheca Rerum Transilvaniae, 12), 43, 51.

²Ioan Vasile LEB, *Confession et liberté dans la Transylvanie du XVIe siècle*, Colloquia, 1994, 2, 32.

akár el is hallgatva azokból. Mert például N. Iorga épp Tamás Lajossal vitázva 1938-ban azt is leírta, hogy soha nem mondta azt, hogy a reformáció magyarosítás lett volna: „Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda, és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták különleges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat.” „Sajnos ezt a másságot még senki sem sikerült megragadnia” – fűzte hozzá majd egy évtizede Iorga fenti kijelentéséhez Miskolczy Ambrus, kinek megállapítása ma sem veszített erejéből.³ Nem, mert nemcsak a román szakirodalomban nem születtek újabb értelmezések, leszámítva a 16. századi nyomtatott román szövegek néha-néha fárasztó aprólékosságú filológiai elemzéseit – szinte minden szóról és mondatról külön-külön mondat- és alaktani, valamint szótörténeti mikrotanulmányt írtak –, hanem 1945 után a magyar kutatás is, részben érthető okokból, megrekedt. A hiányt jelzi az is, hogy a 80-as évek közepén megjelent két reprezentatív összefoglaló munka (a *Magyarország története* és az *Erdély története*) kénytelen néhány mondattal elintézni a román reformációt annak ellenére, hogy Péter Katalin épp 1985-ben vetette papírra az alábbi sorokat: „A nem magyar anyanyelvű népek régi kultúrájával átfogóan pedig nemigen foglalkozunk. Még kevésbé ismerjük a különböző anyanyelven jelentkező kultúrák egymásra hatásának mértékét vagy körülményeit. Éppen ezért nem tudjuk felmérni a keleti ortodoxia és a római katolicizmus egymás mellett élésének következményeit sem. Nincsenek fogalmaink ilyesmiről, holott a reformáció befogadásának mikéntjét minden valószínűség szerint befolyásolta az a tény, hogy Magyarországon a hitújítás nem egyszerűen az egyetlen létező egyház ellen támadt, hanem a magyarországi kereszténység megléte óta itt élő két egyház mellé állított egy harmadikat. [...] A magyarországi bibliaolvasás problémáinak áttekintése után csak annyi világos, hogy a jövőben végrehajtandó művelődéstörténeti kutatásoknál különös figyelmet kellene fordítani a népek és vallások együttéléséből Magyarországon nagyon valószínűleg létrejött kulturális sajátosságokra.”⁴ Így aztán nem véletlen, hogy szinte mindenki, aki a román reformációról beszél, Révész Imre és főleg Juhász István 1941-ben megjelent monográfiájára hivatkozik, mely leszámítva a szerző néhol megnyilvánuló kultúrfőlényes elfogultságát, a mai napig az egyik leghasználhatóbb monográfia, elsősorban azért, mert a kiadott szövegek mellett kézirat- és levéltári forrásokat is hasznosít. Azóta a román reformációt illetően egészen a legutóbbi időkig, pontosabban Sipos Gábor színrelépéséig, alapkutatások nem folytak. Előadásomban természetesen jómagam sem vállalkozhatok arra, hogy a román reformációval kapcsolatban felmerülő összes kérdést nemhogy megválaszoljam, de egyáltalán fel is tegyem. Így csak egyetlen problémát szeretnék a megvitatás tárgyává tenni: milyen súllyal esett latba a főúri és értelmiségi reformáció, valamint milyen szerepe volt a mezővárosi struktúráknak a reformáció elterjedésében az erdélyi románok között. Mindezt két konkrét eset elemzésével szeretném bemutatni: az egyik az 1560-ban Coresi diakonus által, Johannes Benkner patronálásával

³MISKOLCZY Ambrus, *Eszmék és téveszmék*, Bp., Bereményi, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994 (Disputa), 91.

⁴PÉTER Katalin, *Papok és nemesek*, Bp., 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8), 45.

Brassóban megjelent román káté, a másik pedig a 17. századi kéziratot zsoldárfordítások ügye.

A szóban forgó káté töredékét 1921-ben fedezte fel Andrei Bîrseanu egy Máramarosban előkerült kézirat kódex kötetstáblájába kötve. A fennmaradt töredék egy rövid előszót, a tízparancsolatot, a miatyánkot, valamint a keresztelest és az úrvacsora summás ismertetését tartalmazza. Igazi reformátori jellege azonban az e részekhez fűzött magyarázatokban nyilvánul meg. A felfedezés óta sokan és sokat írtak már a kátéről, de néhány alapkérdést (pl. ki volt a fordító, és milyen forrást használt stb.) a mai napig sem sikerült tisztázni. Erre egyelőre mi sem vállalkozhatunk, csupán egy hipotézist szeretnénk felvetni, előrebocsátva azt, hogy annak helyessége a továbbiakban még ellenőrzésre szorul. Azon hatások elemzésében, melyek a katekizmus létrejöttében szerepet játszhattak, egész fantasztikus elképzelések születtek. Voltak, akik huszita hatást feltételeztek, és olyanok is akadtak, akik nem tartották a reformáció termékének, azt állítván, hogy egy szláv vagy görög nyelvű görögkeleti katekizmus átültetése. Legvalószínűbbnek eddig I. G. Sbiera és N. Sulica elképzelései bizonyultak. Sbiera szerint a káté sok hasonlóságot mutat Luther *Kis Kátéj*ának szövegével: 1. a román káté ugyanazokat a részeket ugyanabban a sorrendben, sok helyen ha rövidebb formában is, de ugyanazzal a szöveggel tartalmazza, mint Luhter kátéja, 2. a román kátében közölt tízparancsolat szövege teljes mértékben megegyezik Luther szövegével, de eltér a görögkeleti egyházban használatos változattól. N. Sulica azt igyekezett bizonyítani, hogy a kátának az úrvacsoráról és a könyörgésről szóló részei Batizi András *Keresztényi tudománról való rövid könyvecske* (Krakkó, 1550; Kolozsvár, 1555) című művének megfelelő részeivel mutat hasonlóságokat. Véleményem szerint szó szerinti egyezésről nem beszélhetünk, Sulica szövegpárhuzamai erőltetettek, jóllehet számos jelentős román nyelvész és irodalomtörténész (N. Drăganu, N. Cartoian, P. P. Panaitescu, Al. Piru, S. Căndea) elfogadta a magyar forrás hipotézisét. Nem kizárt, hogy a jövőben előkerülhet még a biztos magyar forrás, de véleményem szerint – amint majd az alábbiakban is látni fogjuk – nem ebben az irányban kellene tovább kutakodnunk. Az viszont biztosnak látszik, hogy a román katekizmus ősforrása Luther *Kis Kátéja* volt.

Legutóbb a román káté kritikai kiadását sajtó alá rendező Alexandra Roman Moraru vetette fel, hogy Luther *Kis Kátéj*ának nem közvetlenül az 1529. évi, hanem annak valamely magyar, de sokkal inkább szlovén vagy szerb nyelvre fordított és némileg átdolgozott változatát használták a román fordítók. Ugyancsak Moraru cáfolta meg azt a román szakirodalomban egyre közkedveltebbé váló nézetet is, hogy az 1560-ban kiadott káté az 1544-ben Szebenben megjelent lutheránus szellemű katekizmus által kiváltott botrány hatására egy görögkeleti szláv vagy görög nyelvű kátának lenne a fordítása.⁵ (A szebeni nyomtatványról csak közvetett adataink vannak, eddig egyetlen példánya sem került még elő.) A görögkeleti hatást vallók legfőbb érve az, hogy a könyvben nem a

⁵*Texte românești din secolul al XVI-lea*, szerk. Ion GHEȚIE, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, 42–51.

nyugaton használt apostoli, hanem a keleten érvényben levő *filioque* nélküli niceai-konstantinápolyi hitvallás található. A probléma csak az, hogy a kátéban a hiszekegy egyértelműen apostoli hitvallásként (*Credința Apostolilor*) jelöltetik meg. Az ortodox, vagyis görögkeleti hatás hívei ezt kissé csavarosan úgy magyarázzák, hogy a hiszekegy szövegét a fordítók a szebeni kátéból vették át, és a botrány miatt ugyan átírták a szöveget a keleti minta szerint, de annak „címét” elfelejtették módosítani. Ugyanakkor A. R. Moraru arra hívja fel a figyelmet, hogy a protestánsok 1530 után a 12 tételből álló niceai-konstantinápolyi hitvallást is elfogadták, tehát azt nem feltétlenül kell görögkeleti hatásnak tartanunk. Lényeges megfigyelése még Morarunak az is, hogy mivel az antitrinitáriusok a görögkeletiekhez hasonlóan a *filioque* nélkül használták a niceai-konstantinápolyi hitvallást, ezért az antitrinitáriusok eszméi nemcsak a déli szlávok, hanem az erdélyi románok körében is elterjedtek, és lehet, hogy ennek következtében maradt ki a *filioque* a hitvallás szövegéből. Ezzel természetesen ellentmond a magyar szakirodalom eddigi állításainak.⁶ Ennek ellenére a román filológusnő megállapításait és az alább felsorolandó adatokat elgondolkodtatónak tartjuk.

Abban minden bizonnyal igaza van Szakály Ferencnek, hogy a politikai hatalommal bíró fejedelmek és főurak idővel lemondtak a pravoszlávok megreformálásáról, de arra ő maga is felhívja a figyelmet, hogy egyes értelmiségi csoportok és kalandorok nem. Zwingli például egyenesen arról írt, hogy az általa elképzelt egyház sokban hasonlít a görög katolikus egyházhoz.⁷ Legutóbb épp Szakály Ferenc értekezett arról az értelmiségi körrel, mely Würtembergben Hans Ungnad körül szerveződött, és amelynek lelke a Lubljana környékéről elszármazott Primoš Trubar (Primus Truber) volt. Kristóf würtembergi herceg birtokán az 1550-es években nyomdát alapítottak azzal a szándékkal, hogy délkelet-európai nyelveken protestáns szellemű könyveket adjanak ki. Sajnos arról kevés adatunk van, hogy kik és hogyan juttatták el az urach-tübingeni nyomda termékeit a megcélzott térségbe, de a román katekézis előszavának azon megállapítása, hogy szerb nyelvből fordították románra, mégiscsak elgondolkodtató. Nem kizárt, hogy a brassói fordítók épp egy Ungandék által kinyomtatott szerb katekézist használtak. Moraru épp Truber 1551-ben megjelent kátéjára gondol. A probléma csak az, hogy Truber katekiz-musa nem szerb, hanem szlovén nyelven jelent meg és nem Erdélyben, ahogyan azt a

⁶Pl. Pírnát Antal szerint: „Visszhang nélkül az antitrinitárius propaganda csak a keleti egyházhoz tartozó erdélyi románok körében maradt, annak ellenére, hogy a protestáns államhatalom itt is kísérletezett bizonyos egyházi reformok bevezetésével.” (PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejétől = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Seaculorum Hungariae, 5), 44, vagy Szakály Ferenc véleménye szerint: „A lutheránus és kálvinista magyarok az 1550-es évekre, úgy látszik, jól kiismerték a török uralom és a vele szorosan együttműködő görögkeleti egyházak természetét s végelg feladták térítési reményeiket” (SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 73.

⁷Texte..., i. m., 47.

kiadvány utolsó lapjára nyomtatták, hanem Tübingenben.⁸ Biztos érveket e feltételezés alátámasztására csak akkor hozhatunk, ha a román kátét majd összevetjük valamely délszláv nyelven – elsősorban természetesen szerbül – készült kátéval. Arra viszont, hogy a románok és a nyugat-európai protestáns értelmiségiek között lehetett valamiféle kapcsolat, már most is kínálkozik néhány adat. Melanchthon egy 1555. évi levelében arról számol be, hogy Francesco Stancaro a „vlahok közé” ment. Később Stancarót a Petrovics Péter által alapított temesvári iskolában, majd 1558-ban Szebenben találjuk. Hogy Stancarónak lehetett valami szerepe a brassói román káté szövegének kialakításában, azt egyelőre nem tudjuk bizonyítani. Az mindenesetre tény, hogy az előszó szerint a káté kinyomtatása János Zsigmond tudtával és beleegyezésével történt.⁹ Azt is tudjuk, hogy a fejedelem 1565-ig megtartván katolikus vallását, igen óvatos valláspolitikát folytatott, tehát nehéz elképzelnünk, hogy felülről erőltette volna a románokra a reformációt, épp egy szász városban. Sokkal inkább a nyugat-európai protestáns értelmiségiek miszsiós propagandájáról lehet szó. Stancaro mellett ugyanis egy még biztosabb összekötő kapocs lehetősége is felmerül. Ez pedig nem más, mint a magyar szakirodalomban is jól ismert Jacobus Heraclides, alias Despot vajda, aki görög kalandor létére a moldvai vajdaságig vitte. 1557-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd Melanchthon ajánlólevelével utazott Lengyelországba, és onnan Moldvába, ahol a vajda (Alexandru Lăpușneanu) szerb feleségének rokonaként mutatkozott be. Akciója csak rövid ideig volt sikeres, mert 1558 végén Brassóba kellett menekülnie. Épp akkor érkezett a szász városba, amikor a román káté kiadásának előkészületei folytak, és épp azoktól a brassói polgároktól vett fel kölcsönt saját családfájának kinyomtatására (pl. Johanen Benkner, Lukas Hirsch), akik a román káté kiadását is támogatták.¹⁰ Nem kizárt, hogy épp Heraclides – aki egyébként nemcsak az egész románságot, hanem a görögöket is szerette volna megreformálni – révén jutott el valamely délszláv nyelven Tübingenben nyomtatott káté Brassóba, habár azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy már a szász kereskedők meghozták azt. Az mindenesetre tény, hogy Schreiber Farkas 1562-ben már néhány az urach-tübingeni nyomdában készült kiadvánnyal kereste fel, az immár fejedelemmé lett Heraclidest Moldvában.

Úgy vélem, a fentiek alapján nem alaptalan, ha az 1560. évi román kátét összefüggésbe hozzuk a württembergi értelmiségi körrel, vagy akár Stancaro térítő tevékenységével, és nem lenne hiábavaló a kutatásokat ebbe az irányba továbbfolytatni. Az is nyilvánvaló, hogy a román reformáció esetében is beszélhetünk egy főúri, valamint egy értelmiségi reformációról. A reformáció korai szakaszában ezt a főúri réteget

⁸Günther STÖKL, *Der Beginn des Reformationsschrifttums in slowenischer Sprache*, Südostforschungen, 1956, 271–277.

⁹János Zsigmond apja Luther tanairól már 1534–35-ben levelezett egy Athosz-hegyi szerzetessel, Gavriló atyával. E leveleket a 16. század folyamán szerb nyelven többször is lemásolták, tehát Luther tanai az ortodox világban is elég hamar ismertté váltak. (Djordje Sp. RADOJČIĆ, *Luther im altserbischen Schrifttum seiner Zeit*, Südostforschungen, 1956, 278–290.

¹⁰RMNY, 145.

a szász nagypolgárság jelentette, mely valószínűleg nemcsak a hitbuzgalomtól vezérelve, hanem gazdasági érdekből is támogatta a román nyelvű munkák kiadását. Hogy az ideológiai töltettel mennyire nem törődtek, azt az is bizonyítja, hogy később, főleg a Báthory család uralomra jutása után már kifejezetten görögkeleti szellemű, ószláv nyelvű munkák megjelentetését is patronálták. A protestáns szellemiség tehát minden bizonnyal valamely értelmiségi kör befolyásának köszönhetően került a kátéba, annak ellenére, hogy az nem kecsegtetett különösebb anyagi haszonnal a Kárpátokon túli területeken, ahol nemhogy protestáns szellemű, de egyetlen más jellegű mű sem jelent meg románul a 16. században. Hozzá kell még azt is tennünk, hogy maga Báthory Kristóf is támogatta 1579-ben egy ószláv nyelvű *Evangélium* kiadását, és egyben azt is megtiltotta, hogy bárki 30 évig kiadhassa ószláv nyelven az evangéliumokat.

A protestáns – görög keleti – katolikus viszony tehát sokkal bonyolultabbnak tűnik, mint ahogy azt az eddigi román és magyar szakirodalom kezelte, főleg ha figyelembe vesszük azt is, hogy az 1572. évi fejedelmi diploma elismerte az erdélyi román egyháznak a keleti egyházzal való hierarchikus összetartozását. Az 1579. évi országgyűlés pedig az erdélyi románság saját püspökválasztási jogát iktatta törvénybe, de az Erdélyben megválasztott püspököket csak a havaselti vagy moldvai mitropolita szentelhetette fel. Ez az állapot a 17. század első feléig megmaradt, amikor is az ún. kondíciók általi reformáció révén némileg megváltozott. Úgy tűnik, hogy a katolikus Báthoryak a keleti ortodoxia támogatását használták fel a protestánsok ellen, épp úgy, ahogy majd száz év múlva Bethlen Miklósék a görögkeletieket és a református románokat fogják támogatni a Habsburgok katolizációjának ellensúlyozására.

Különösen érdekes az, hogy a kezdeti fellendülés után a szász városokban (főleg Szeben és Brassó) szinte teljesen elakad a román reformáció. Pedig befogadó közeg éppenséggel lett volna. Már a 15. század végén a levantei kereskedők gyermekei számára, melyek között szép számmal akadtak románok is, ószláv nyelvű iskola működött Brassóban. A 16. század folyamán egyre több román települt a külvárosba, olyannyira, hogy Binder Pál szerint egy tolmácsokból, íródeákokból, papokból és kereskedőkből álló szerény értelmiségi rétegről is beszélhetünk. A reformáció mégsem itt, hanem a Fogaras, Hátszeg, de főleg Lugos és Karánsebes – azaz a mezővárosi struktúrákhoz közelálló vagy azokkal megegyező – településeken gyökerezik meg a 17. század folyamán. Minden bizonnyal az is hozzájárult a reformáció itteni terjedéséhez, hogy ezeken a területeken egy román nemesi réteg is kialakult, melynek tagjairól a kutatások hiánya miatt elég keveset tudunk. 1557-ben például a lugosi városi tanácsnak már több román tagja is volt, a 17. század elején pedig a lugosi és karánsebesi kismaneseknek legfeljebb csak egyharmada volt magyar származású. D. Gusti szociológus falukutató csoportjai még a két világháború között is találkoztak a hátszegi román falvakban olyanokkal, akik magukat nem románoknak, hanem *nemeş*nek nevezték.¹¹

¹¹Paul BINDER, *Începuturile reformiei în Transilvania și românii din Hunedoara*, Limba Română, 1971, 3, 273–275; TAMÁS Lajos, *Fogarasi István kátéja*, Kolozsvár, 1942, 21.

Az is valószínűnek látszik, hogy a nemessé lett románok nem feltétlenül magyarosodtak el, hanem inkább kétnyelvűek voltak, kettős kötődéssel és öntudattal bírtak.

A magyar szakirodalomban azt a közkezdveltté vált nézetet is felül kell vizsgálnunk, hogy az erdélyi románok között nem alakult ki értelmiségi réteg. Olyan jellegű és mértékű, mint a magyar, valóban nem. De azért van néhány elgondolkodtató eset. Itt van mindjárt Erdély püspöke, Csulai György, aki román származású, és egyes feltételezések szerint Varlaam moldvai metropolitának a gyulafehérvári román káté elleni röpiratára is ő válaszolt. Mások azt állítják, hogy Csulai románul is jól tudott. Vagy ott vannak az 1582. évi szászvárosi Ószövetséget fordító karánsebesi és lugosi papok, valamint Simion Ștefan – ő az 1648. évi gyulafehérvári Újszövetség egyik fordítója és előszóírója –, akiről legutóbb Miskolczi Ambrus bizonyította be, hogy mennyire járatos volt a teológiai és államelméleti szubtilitásokban. A karánsebesi idős Mihai Halici zsoltárokat fordított és szótárt írt, fia Pápai Páriz Ferenchez írt román nyelvű ódát disztichonban, több mint 500 kötetes könyvtárat gyűjtött, és kb. 50 verset írt magyarul, hogy aztán 1674-ben végleg Hollandiába és Angliába távozzon. De arra is van adatunk, hogy magyar és szász arisztokrata értelmiségiek megtanultak románul. Bethlen Miklós például Keresztúri Pál ösztönzésére már diákkorában egy „ezer- vagy kétezer szavas” latin–magyar–román szójegyzéket állított össze, mely sajnos iskolai jegyzeteivel együtt elveszett, de nem kizárt, hogy hatott a Marsili-hagyatékban található szintén háromnyelvű szótár készítőjére. Bethlen önéletírásából az is kiderül, hogy román jobbágyaival és katonáival folyékonyan beszélt anyanyelvükön. A szebeni szász királybíró Valentin Franck von Franckestein, egyébként Halici jó ismerőse, nemcsak németül és magyarul, hanem románul is verselgetett. Arra is van adatunk, hogy a puritanizmus is gyökeret vert a románok között. Kézdivásárhelyi Matkó Istvánnak, aki 1658-ig kifejezetten II. Rákóczi György parancsára tanított a karánsebesi román iskolában, két könyvét is lefordítják és kinyomtatják románul a 17. század második felében, ő maga pedig a teljes Biblia román fordításába kezdett bele.

Mindezeket azért tartottam fontosnak felsorolni, mert egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a román reformáció kutatásakor az egyházpolitikai és gazdasági szempont mellett figyelembe kell vennünk egy harmadik tényezőt is. Ez nem más, mint egy sajátos értelmiségi ideológia, mely nem mindig egyezett a fejedelmek és a főurak politikai elképzeléseivel. Heltai Jánosra hivatkozva már Miskolczi Ambrus felhívta arra a figyelmet, hogy az irénikus teológia gyakorlati alkalmazásáról lehetett szó akkor, amikor az erdélyi reformátusok a románok reformációjára törekedtek. Geleji mindenesetre ebben a szellemben hangoztatta, hogy a görögkeleti és a református egyház között a babonákat és a hiedelmeket leszámítva nincs is különbség. Koltay Klárának a Reneszánsz Kutatócsoport 2001. januári ülésén tartott előadásából pedig az is kiderül, hogy még Samuel Hartlib körében is felmerült az 1630-as években a románok reformációjának kérdése. Azt a kérdést, hogy a románok reformációját mennyiben a fejedelmi politika és mennyiben az értelmiségiek ideológiája befolyásolta, csak a további kutatások során válaszolhatjuk meg.

Valószínűleg a fentiekhez hasonló értelmiségi körökben születhettek azok a 17. századi – egyébként a mai napig kiadatlan – zsoltárfordítások, melyekről az alábbiakban szeretnék beszélni. Fogarasi István az 1648. évi gyulafehérvári román káté fordítója, könyvének előszavában azt írja, hogy az általa már elkezdett, de egyéb foglalatosságai miatt eddig csak „üszegében maradt Dávid Soltárainak megfordítását” a közeljövőben szeretné befejezni. Sajnos azt nem tudjuk, hogy Fogarasi zsoltárfordítása elkészült-e, de az tény, hogy két 17. századi teljes román zsoltárfordítás maradt ránk. Az egyik N. Drăganu szerint valamikor 1660 táján keletkezett, a másikat pedig Viski János másolta 1697-ben Boldogfalván. Mindkettő a Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárában maradt fenn, és jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Viski valójában nem tett egyebet, mint lemásolta az 1660. évi zsoltárokat. Ez utóbbi pedig nem más, mint Szenci Molnár Albert zsoltárainak szövegű fordítása. A fordító nem végzett rossz munkát: nemcsak tartalmában, hanem formájában is görbülékeny román nyelven adta vissza a magyar szöveget. Szenci Molnár verselési sokszínűségét is pontosan követte, így elsőként születtek meg tolla alatt román nyelvű felező nyolcasok és Balassi-strófák.¹² Csak egy példát szeretnék hozni a 29. zsoltár közismert és sokat idézett helyéről:

Az Úr szava úgy megzendül,
Hogy a szarvas idétlent szül,
Nagy harsogásától annak,
Az erdők fölszakadoznak.

Ez felező nyolcasban íródott, amit a román szerző így ad vissza:

Grajul Domunu//luj szun` assa,
Kum esze szter//peste csuta,
De szunet resz//unet mare,
Pedure en//ke sze rupe

Mint látható – vagy hallható –, a fordító a szótagszámokat pontosan betartja, és a tartalmat is hűen adja vissza. Problémát csak az ütemhatárok jelentenek, mivel a magyarban mindig az első szótag a hangsúlyos, a románban pedig változó, de csak nagyon ritkán az első, általában az utolsó vagy az utolsó előtti szótag a hangsúlyos. A fordító zsenialitását dicséri, hogy ezt a problémát, jórészt minden előzmény nélkül, jól

¹²Ezúttal szeretném megköszönni Szentmártoni Szabó Gézának, hogy hozzászólásában felhívta a figyelmemet arra, hogy Szenci zsoltárkönyvében nincsenek Balassi-strófák. Én a XIX. zsoltár magyar és román változatát vettem össze, és valóban elkerülte a figyelmemet, hogy ebben az esetben Szenci nem teljes mértékben követi a Balassi-strófát: nála nem kilenc, hanem tizenkét sorosak a versszakok, s bár megtartja Balassi rímelését, csak a kilencedik és a tizenkettedik sor áll hét szótagból, a harmadik és a hatodik – Balassitól eltérően – csak hat szótagból áll. Ennek ellenére úgy vélem, hogy egyetérthetünk abban, hogy Szencinek mindenképp a Balassi-strófa szolgált mintául.

oldotta meg. A második ütem hangsúlyos szótagja mindig az előző szó utolsó vagy utolsó előtti szótagjára esik (a román kiejtésnek megfelelően), így az ütem- és a szóhatár ugyan nem esik egybe, de a ritmus nem sérül. Sajnos a román és a magyar Szenci-szöveget még senki sem vetette össze tüzetesen. Gáldi László román verstörténeti monográfiájában – mely a maga nemében, hibáival együtt a mai napig egyedülálló – az 1570-ben megjelent és néhány Szegedi Gergely-, Dávid Ferenc- és Méliusz Juhász Péter-ének román fordítását tartalmazó énekeskönyv egyes darabjaira próbálta ráerőltetni a Balassi-strófa szerkezetét, holott ezekben e zsoltárfordításokban tisztában jelenik meg az. Gáldi abban is tévedett, hogy az 1660 táján készült fordítást az idősb Halici művének tartotta.¹³ Valóban fennmaradt Szenci Molnár első zsoltárának első strófája az idősb Halici kézírásával a Keresztúri Pál *Csecsemő keresztény* című könyvéhez kötött lapokon, mely szó szerint megegyezik Viski másolatával. (Az 1660. évi változattól mindössze egy szóban tér el.) Ez szerintem nem Halici saját szerzeménye, ő csak lemásolta azt valahonnan. Mindenesetre nem lenne érdektelen a zsoltárfordítások közti viszonyokat alaposabban megvizsgálni, valamint az eredeti Szenci Molnár-szövegekkel tüzetesebben összevetni, és netán a román Szenci-zsoltárokat akár ki is adni, már csak azért is, mert tudomásom szerint Szenci zsoltárainak ilyen sikere más környező népek között nem volt.¹⁴

Szeretnék még reflektálni a zsoltárfordítások kapcsán arra is, amit Amedeo Di Francesco vetett fel a konferencián elhangzott előadásában. Ha jól értettem, arról beszélt, hogy általában a magyar, de főleg a Balassi-féle zsoltáraparafrázisokban bizonyos szellemiség mutatható ki, mely a bűn – isteni harag – büntetés – megtérés – kegyelem – üdvözülés sémára építhető fel. Ez véleményem szerint a hagiografikus narratíva, mely a magyar irodalomban nagyon erős. Ebből alakul ki az a mártírológia, mely a „bűneink miatt ver minket az Isten” toposz révén terjed el. A Szenci-zsoltárok – melyek mögött minden bizonnyal ott állhatott ez a szellemiség – románra fordítása azért is érdekes kutatási téma, mert a román reformációban más ideológia jelent meg. A már említett Simion Ștefan szinte az istenkáromlásig megy, amikor azt feszegeti, hogy kik a hibások a románok szétszórattatásáért, hisz ha egy országba egyesülhetnének, az ősi római dicsőséget hozhatnák vissza. A románok romlását nem az általuk elkövetett bűnök, hanem az urak (eredetiben *domni*, mely egyes számban Isten is jelenthet) okozták. Látható tehát, hogy ugyanarra a kérdésre két szögesen ellentétes válasz születik meg a magyar és a román reformátor-értelmiségben.

Végezetül csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy Szenci Molnárnak volt még egy román fordítója. Ez nem más, mint Teodor Corbea, II. Rákóczi Ferenc havasalföldi és moszkvai diplomatája, aki 1700 táján Szenci latin–magyar szótárának 1608. évi kiadását lefordította románra. Tíz évvel később a zsoltárokat is lefordította I. Péter cárnak ajánlva azokat. Mind a szótár, mind a zsoltárfordítás kéziratban maradt,

¹³Ladislau GÁLDI, *Introduce în istoria versului românesc*, București, Minerva, 1971.

¹⁴Szintén szeretném megköszönni Petrőczy Évának is a hasznos adalékot: Szenci zsoltárait szlovák nyelvre is lefordították a 17. század folyamán.

és a mai napig kiadatlan. Talán nem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy vajon a szótár mellett Corbea hasznosította-e Szenci Molnár zsoltárait is a fordításkor. De ez már egy másik előadás témája lesz.

TUSOR PÉTER

A KATOLIKUS FELEKEZET-SZERVEZÉS PROBLÉMÁI AZ 1630–1640-ES ÉVEK FORDULÓJÁN

(Egy Rómába írt egri püspöki jelentés alapján)

A középkori *Respublica Christiana* felbomlását követő általános szellemi, társadalmi és politikai krízisre Európa nagy részén, így Magyarországon is először a protestantizmus különféle válfajai tudtak megfelelő választ találni. A mind radikálisabb modernizációs törekvések mellett egy ezekkel egyenrangú, a középkori vallásossággal összevetve szintén gyökeresen új, de tipikusan konzervatív megoldás kezdetben a *Mediterraneum* térségében jelentkezett. Az eredetileg alulról szerveződő, abszolút igényekkel fellépő, egymásnak kölcsönösen konkurenciát jelentő folyamatok bámulatosan rövid idő alatt a kora újkori Európa arculatát alapjaiban meghatározó, részben felülről irányított jelenséggé váltak.

Az elsősorban társadalomtörténeti indíttatású nemzetközi kutatás a 16. század második felében a földrajzilag ugyan még nem, belső felépítésükben viszont már konszolidálódó konfessziók, közérthetőbben felekezetek tizenegy kategóriába sorolt közös jellemzőjét határozta meg. Ilyen közös jellemző az igazság abszolút birtoklásának tudata a hitelvek világos körülhatárolásának és a hitbeli bizonytalanságok kiküszöbölésének kíséretében; a gondoskodás a tanok megfelelő képviselőiről és az alkalmatlanok kiszűréséről; a propaganda és a cenzúra alkalmazása; továbbá a művelődés újjászervezése és monopolizálása; a belső egyházi élet ellenőrzése; a saját istentiszteleti formák s egy saját(os) nyelvi közeg kialakítása. Ugyancsak minden jelentősebb felekezetenél megfigyelhető a külön egyházszervezet kiépítése, a felekezet-specifikus oktatási intézmények létrehozása, a különféle ellenőrző mechanizmusok működtetése, s korántsem utoljára az államhatalommal alkotott szimbiózis.¹ A tartalmi és formai különbségek e hasonló tendenciákon belül mutathatók ki.²

¹E röviden ismertetett és az alábbiakban alkalmazott Reinhard–Schilling-féle konfesszionalizációs modell alapvető irodalma: Wolfgang REINHARD, *Gegenreformation als Modernisierung: Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, Archiv für Reformationsgeschichte, 68(1977), 226–252; Uő: *Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State: A Reassessment*, Catholic Historical Review, 75(1989), 383–404; Uő., *Was ist katholische Konfessionalisierung?: Die Katholische Konfessionalisierung: Wissenschaftliches*

A talán legfontosabb hangsúlyeltolódás a protestáns egyházak és a trienti katolicizmus között intézményi, szervezeti téren jelentkezett. Miközben a lelkes protestáns önszerveződések is kivétel nélkül elindultak az institucionalizálódás útján, az úgymond „régí egyház” kezdeti strukturális tehertételeit már meglévő intézményeinek reformjával, újak létesítésével versenylőnyre változtatta. Az erőteljes uniformizációnak és centralizációnak, a reformpápaság lenyűgöző sikerének köszönhetően a kora újkori katolicizmus a tengerentúlon és a reformáció által már modernizált európai területeken is pozíciókat tudott szerezni.³

Kérdés azonban, hogy mire az itáliai centrumból kiinduló folyamat a 17. század első felében a perifériákon, így Magyarországon is elérkezett kibontakozásához, a reformpápaságot pedig egy újabb, a barokk pápaság váltotta fel, ez az intézményi

Symposion der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte, 1993 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 198), hrsg. v. Wolfgang REINHARD, Heinz SCHILLING, Heidelberg, 1995, 419–452, különösen 426–427. Uő., *Konfession und Konfessionalisierung in Europa*, Ausgewählte Abhandlungen, Berlin, 1997 (Historische Forschungen, 60), 103–126; Uő., *Zwang zur Konfessionalisierung?: Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, Ausgewählte Abhandlungen, 127–150; továbbá Heinz SCHILLING, *Die Katholische Konfessionalisierung*, Münster, 1995 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 135); Uő., *Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft: Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas = Die Katholische Konfessionalisierung*, i. m., 1–49; Uő., *Confessionalisation and the Rise of Religious and Cultural Frontiers in Early Modern Europe: Frontier of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, ed. Eszter ANDOR, István György TÓTH, Bp., 2001 (Cultural Exchange in Europe 1400–1750, 1), 21–35.

²Hogy miért tartom szükségesnek eme, a magyar tudományosságban még nem igazán gyökeret vert, Nyugat-Európában és a tengerentúlon mindazonáltal szinte kizárólagos elfogadottságnak örvendő elmélet rövid áttekintését? (A pusztán szegmentálisnak tekinthető kritikákra itt külön nem térek ki.) Elsősorban azért, hogy igazoljam, valójában mit keres a katolikus felekezetszerveződés problémáit boncolgató dolgozat a *Mezőváros és reformáció* témakörében. A konfesszionalizációs modellben gondolkodva ugyanis a katolicizmus 17. századi hazai inkulturációjának vizsgálata a kutatás számára remélhetőleg majd analógiával szolgálhat a protestáns egyházak kevésbé adatolt kialakulásának megértéséhez is. E vonatkozásban persze most csak a lehetőségre történő figyelemfelhívásról lehet szó.

³L. pl.: Klaus JAITNER, *Die päpstliche Kirchenreformpolitik von Gregor XIII. bis Gregor XV. (1572–1623) = Die Gegenreformation in Innerösterreich als politisches, kirchenpolitisches und theologisches Problem*, hrsg. v. France M. DOLINAR, M. LIEBMANN, H. RUMPLER, L. TAVANO, Graz–Wien–Köln, 1994, 280–288; Wolfgang REINHARD, *Reformpapsttum zwischen Renaissance und Barock: Reformatio Ecclesiae*, hrsg. v. Remigius BÄUMER, Paderborn, 1980, 779–796; Ronnie PO-CHIA HSIA, *Mission und Konfessionalisierung in Übersee = Die katholische Konfessionalisierung*, i. m., 158–165.

téren mutatkozó előny mennyire volt még kamatoztatható?⁴ A probléma kétségkívül igen összetett. Hiszen ha például a régi-új szerzetesrendek szerepét,⁵ valamint a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* által irányított, leginkább bosnyák ferencesekre épülő dél-hódoltsági, majd erdélyi missziók eredményességét vizsgáljuk, a római központ irányító szerepe nyújtotta lehetőségek vitán felül állnak. (Korántsem véletlen, hogy a konferencia témájánlatában egyedül a jezsuiták és a ferencesek képviselték a katolikus konfessziót.)⁶

Egészen más következtetésre jutunk viszont, ha a katolicizmus belső ellenőrzési mechanizmusának egyik sajátos válfaját, a felekezetszerveződés kulcsfigurái, a felszentelt püspökök által meghatározott időközönként Rómába küldött, úgynevezett *ad limina* jelentéseket vesszük szemügyre. A pápai centralizáció a hagyományos egyház-szervezet által felügyelt területek viszonyairól rendszeres és hivatalos formában főként a *relationes status diocesis* nyújtotta információk alapján alkothatott magának képet, dönthetett a szükséges változtatásokról, esetleges közreműködéséről.⁷ Az

⁴A „barokk pápaság” definíciójára és jellemzőire egy jó összefoglalás: Ronnie PO-CHIA HSIA, *The world of catholic renewal 1540–1770*, Cambridge, 1998 (New Approaches to European History, 12), 92–105.

⁵Vö. pl.: GALLA Ferenc, *A pálosrend reformálása a 17. században*, Bp., 1941 (klny. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1940–41); MOLNÁR Antal, *A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon*, Vigilia, 64(1999), 348–359; *Jezsuita okmánytár, I/1–2: Erdély és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, kiad. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, Szeged, 1995 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 34).

⁶Az erdélyi missziók történetére l. GALLA Ferenc kéziratosa monográfiáját: *Ferences hittérítés Magyarországon és Erdélyben a 17. és 18. században*, Magyar Országos Levéltár, Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26/a. tétel (7. d.); valamint TÓTH István György, *Az első székelyföldi katolikus népszámlálás: Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból*, Történelmi Szemle, 40(1998), 61–85. A Hódoltságra további irodalommal, beleértve saját korábbi, számos idevágó közleményét és tanulmányát: TÓTH István György, *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)*, Történelmi Szemle, 39(1997), 447–472; Uő., *Egy bosnyák missziópüspök térítőútjai a hódoltságban: Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába 1653–1673*, Levéltári Közlemények, 70(1999), 107–142; Uő., *Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban*, Történelmi Szemle, 41(1999), 279–329; Uő., *Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái?: Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban*, Századok, 134(2000), 747–799; szintén ugyanezzel a témával foglalkozik még MOLNÁR Antal kibővített PhD-értekezése: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I: 1572–1647*, Bp., 2001 (Humanizmus és reformáció, 26). Két hiánypótló forráskiadvány: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók, I/1: 1609–1616, I/2: 1617–1625*, kiad. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 26/1–2); *Relationes Missionariorum de Hungaria et Transylvania (1627–1707)*, ed. TÓTH István György, Bp.–Roma, 1994 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 1).

⁷Az *ad limina* látogatások alkalmával benyújtott püspöki jelentések diplomatikája az idevágó teljes szakirodalom felsorolásával: Vicente Cárceles ORTÍ, *Estudio histórico-jurídico sobre*

V. Sixtus-féle előírás következetes betartása esetén a magyar püspököknek a 17. században egyházmegyénként 24 jelentést kellett volna négyévente (*quadrennium*onként) személyesen Rómába vinniük, illetve képviselőjük útján odaküldeniük.⁸ Tizenöt, a magyar királyi főkegyúri jog alá tartozó püspökséggel számolva⁹ ez összesen 360 szöveget jelent. Ha elhagyjuk a más-más szempontból ugyan, de leginkább problémás két egyházmegyét: Erdélyt és Szerémet, eredményként akkor is 312-t kapunk. Ezzel szemben már Vanyó Tihamérnak az 1930-as években publikált eredményeiből tudjuk, hogy a korszakból mindössze huszonegy, pár kivételtől eltekintve csekély információértékű jelentés maradt fenn, ezekből is tizenegy horvátországi.¹⁰ A bencés történész adatait a későbbi kutatás mindössze egy irattal gyarapította.¹¹ Az immár tehát huszonkettőre duzzadt szám még további hárommal növelhető.¹² Az eredmény akkor is siralmas, ha számolunk a jelentések egy részének elkallódásával és a hódoltsági egyházmegyékkel való kapcsolattartás nehézségeivel. A feltűnő hiányokra az sem szolgál kielégítő magyarázattal, ha figyelembe vesszük a kora újkori katolicizmus fokozatos magyarországi evolúcióját; illetve a beszámoló elmaradását a különféle hadi eseményeknek tulajdonítjuk.

Az elősorolt adatok alapján – Vanyó Tihamérhoz hasonlóan¹³ – mi is levonhatjuk a kézenfekvő következtetést: a magyarországi katolikus konfesszió-szervezés irányítói

la visita ad limina Apostolorum: Relaciones sobre el estado de las diócesis Valencianas, I–III, ed. Milagros Cárcel ORTÍ, Vicente Cárcel ORTÍ, Valencia, 1989, I, 21–212.

⁸A *quadrennium*ok számítása V. Sixtus *Romanus Pontifex* kezdetű apostoli konstitúciójának 1585. dec. 20-i publikálásakor vette kezdetét. Az előírás következetes betartása esetén a magyar püspököknek tehát 1601-ben már a 4. jelentésüket kellett volna elkészíteniük, 1697-ben pedig a 25.-et.

⁹Azaz Esztergom: Eger, Győr, Nyitra, Pécs, Vác, Veszprém; Kalocsa: Csanád, Bosznia, Erdély, Szerém, Várad, Zágráb; valamint Zengg-Modrus. Nem veszem figyelembe a – tinini kivételével csak a század első harmadában vagy még akkor sem felszentelt – címzetes püspököket (*Ansariensis*, *Rosonensis* etc.); valamint a belgrádi és scardonai missziópüspököket. Ez utóbbiak relációi: VANYÓ Tihamér, *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673*, Levéltári Közlemények, 42(1971), 323–339; MOLNÁR ANTAL, *Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624–1648)*, Fons, 1994/3, 275–314.

¹⁰VANYÓ Tihamér, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*, Pannonhalma, 1933 (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2), különösen XVII–XVIII és 58–62.

¹¹FRICSY Ádám, *Pécs a XVII. század derekán: Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 29(1984), [Pécs, 1985], 197–200.

¹²A jelen konferencia-előadás alapjául szolgáló forrással; valamint Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Boncompagni e Ludovisi, vol. E 19, fol. 183^r–184^v; Archivio Storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (APF), Scritture riferite nei Congressi, vol. 1., fol. 328–329.

¹³„Mindent egybefoglalva, a magyarországi püspököknek a limina és reláció intézménye útján Rómával volt kapcsolatát gyengének és gyérnek kell minősítenünk...” VANYÓ, *Püspöki jelentések...*, i. m., 62.

nem használták ki kellőképpen azt a lehetőséget, amelyet más felekezetekkel szemben egy önálló, nemzetközi központ nyújthatott számukra. Sőt mintha maga Róma sem igazán szorgalmazta volna az előírás betartását.¹⁴

De helytálló-e ez a diagnózis? Hiszen, miként Bitskey István kimutatta, a magyar katolikus egyházi elit soraiban már a korszakban meghatározó az Örök Városban, a *Collegium Germanicum et Hungaricum*ban végzett, művelt, reformelkötelezettségű főpapok száma és szerepe.¹⁵ A dilemma megoldásához egy kivételes példa vizsgálatával juthatunk közelebb.

*

Ez a kivételes példa nem más, mint a szintén exgermanikus Lippay György egri püspök (1637–1642)¹⁶ relációja. A 17 sűrűn teleírt fóliót tartalmazó, a szerző által saját kezűleg átdolgozott forrás eredetije Gaspare Mattei bécsi nuncius (1639–1644)¹⁷ hagyatékában maradt fenn a Santacroce család római levéltárában.¹⁸ Ennek ellenére nem ismeretlen a szakirodalomban. Mint egy „minden bizonnyal Lippay Györgytől származó, a pápa számára készült, jelentésszámba menő iratról” Sugár István közölt tömör tartalmi ismertetést. A szerző érdeme azonban azzal, hogy a jelentés – az egri érseki levéltárban későbbi korok iratai közé keveredett – fogalmazványára¹⁹ felhívta a

¹⁴A kora újkori katolikus felekezetszerveződés e – meggyőződésem szerint többszörös bizonyítást igénylő – kulcskérdésével más összefüggésben már foglalkoztam. Vö. *A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IX, szerk. FÜR Lajos, Bp., 1999, 19–38; ill. *A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607–1685)*, doktori (PhD) disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2000, 216–223.

¹⁵VERESS Endre, *A római Collegium Germanicum Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., 1917 (Fontes rerum Hungaricarum, 2), passim; István BITSKEY, *Il Collegio Germanico–Ungarico di Roma: Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma, 1996, 203, 204–235.

¹⁶Legújabb életrajzi vázlata tölem: *Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., 2003, 296–303.

¹⁷Életrajza: Donato SQUICCIARINI, *Die apostolischen Nuntien in Wien*, Vatikanstadt, 1999, 137–138.

¹⁸Archivio di Stato (AS) Roma, Archivio Santacroce, busta 1156–1158 (Y 7–Y8–Y9), vol. 1156 (Y7) [Negotiati Diversi Nuntiatura di Germ[an]ia] s.f.

¹⁹Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL), Egri Érseki Egyházi Levéltár (EÉEL), 173. cs., no. 1056. A számozatlan oldalakat tartalmazó, darabszintű levéltári jelzetet nélkülöző iratról Kiss Péter érseki levéltáros készített és küldött számomra másolatot. Szívességet ezúton is köszönöm.

kutatás figyelmét, alighanem ki is merült. Hiányos kivonatában, és ez nem túlzás, tíz megállapításból kilenc teljesen félreértelmezi a sűrűn átjavított latin szöveget.²⁰

Az 1641/1642 fordulója környékén keletkezett irat datálásával, jellegének meghatározásával (ti. hogy valóban egy *ad limina* jelentésről, és mondjuk nem egy emlékiratról van szó) kritikai igényű publikálásakor kívánok foglalkozni.²¹ Most a forrás lényegi üzeneteit (üzenetét) emelem ki.

A jelentés legfontosabb különlegessége, hogy szokatlan mélységben akarja ismertetni a Barberini-pápa VIII. Orbánnal (1623–1644) a katolikus felekezetszervezés problémáit és lehetőségeit, fél országrésznyi területre kiterjedő körképet adva ezzel számunkra a Pázmány utáni állapotokról. Egyáltalán nem elégszik meg a szokásos adatok elősorolásával: a püspöki székhely, a káptalan, az egyházmegye területén működő szerzetesrendek leírásával.²² Nem pusztán egy formális kötelezettségnek tesz eleget. A valós és égető problémákat mutatja be a szentszéki döntéshozatal számára, világosan megfogalmazott cél érdekében.

Végig tetten érhető benne például a katolicizmus meghatározó kisebbségi tudata, persze a protestáns felekezetek mintegy 200-szoros túlsúlyának hangoztatása inkább jelképes túlzás, mintsem valós szám. (A fogalmazványon először még 100-as szorzó áll.) Ugyancsak többször emlegetett hátrányként jelenik meg, hogy az ország keleti felében a katolikusok kénytelenek szinte teljesen kívül maradni a közhatalmi struktúrákon. A hódolt területeken a protestánsok (kizárólag reformátusokról és evangélikusokról van szó) rendszerint biztosítani tudják a maguk számára a törökök támogatását, a jezsuiták szépreményű kecskeméti missziója is ezért ítéltetett kudarcra. A püspöki kezdeményezésre létrejött gyöngyösi alapítás sorsa szintén bizonytalan. A királyságban a jelentősebb városokat evangélikus magisztrátusok irányítják (a katolikusoknak csak Kassán van egy kápolnájuk);²³ a helyi közhatalmi szervek, a vármegyék teljesen református ellenőrzés alatt állnak; a közeli protestáns állam, Erdély tökéletes biztonságot nyújt számukra.²⁴

Ebben a konstellációban a jelentésíró számára korántsem számít kizárólagos előnynek az a historiográfiában sokat hangsúlyozott tény, miszerint az arisztokrácia nagy része ekkor már katolikus volt.²⁵ Lippay persze nem becsüli le a katolikus fő-

²⁰Az *egri püspökök története*, Bp., 1984 (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa, 1), 315–317.

²¹A fordítással ellátott szöveg megjelent: *Levéltári Közlemények*, 73(2002), 199–241.

²²L. akár Pázmány jelentéseit: PÁZMÁNY Péter, *Összegyűjtött levelei*, I–II, kiad. HANUY FERENC, Bp., 1910–1911 (*PÖL*), I, 784–786, 787–789, II, 769–771; és Ernest BOUYDOS, *The Quadrennial Reports of the Archbishops of Strigonia to Rome*, *Slovak Studies*, [Rome] 5(1965), 7–98, 13–32.

²³A híres, sok viszontagságot megért királyi kápolnáról van szó.

²⁴AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s.f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

²⁵[HÓMAN Bálint], SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, IV, Bp., 1943⁷, 92–141; *A vallási kérdés: A katolikus restauráció*, 105; SZABÓ István, *A jobbágy vallásügye (1608–1647): Tanul-*

urak, a „térítő földesúri ellenreformáció” szerepét.²⁶ (Név szerint Esterházy Miklós nádort, Homonnai Drugeth Jánost, Forgách Zsigmondot, Nyáry Istvánt, Melith Pétert, Barkóczy Lászlót és a gyermek Rákóczi Lászlót, a másik oldalon csupán Perényi Györgyöt, Lónyay és Prépostváry Zsigmondot említi.) Természetesen kiemeli, hogy a főnemesi udvarok kiváló terepül szolgálnak a köznemes familiárisok áttérítésére, a főurak pedig igyekeznek elűzni birtokairól a protestáns prédikátorokat. A földesúri szándékok elé azonban a vármegyék olykor fegyveres ellenállása számos akadályt gördít, s félő, hogy minden küzdelem dacára országgyűlési törvény fogja végleg eltiltani a földbirtokosokat attól, hogy jobbágyaikat saját vallásuk követésére kényszerítsék – olvashatjuk aggályait.²⁷ Mint tudjuk, ezt a kitéltet a linzi béke, majd annak becikkelyezése tartalmazza is.²⁸ S bár a történetírás a békepontok végrehajtásának eredményességével kapcsolatosan joggal ad hangot kételyeinek,²⁹ Lippay már mint esztergomi érsek (1642–1666) valóságos tragédiaként élte ezt meg, és ünnepélyesen tiltakozott a rendelkezés ellen.³⁰ Mindemellett azonban már fél évtizeddel korábban felismerte és jelentésében kifejtette: az arisztokrácia katolizálása önmagában messze nem elegendő. Szerinte ahhoz, hogy a katolicizmus kisebbségből többségi felekezetté válhasson Felső-Magyarországon – és nem csupán ott, fűzhetjük hozzá –, csak akkor van reális esély, ha sikerül megingatni a protestantizmus bel- és külpolitikai pozícióit. Következésképpen fő csapásirányként a protestánsok fegyveres erejének magvát alkotó, 12 000 főre becsült hajdúság, a tiszaháti köznemesség és I. Rákóczi György (1630–1648) erdélyi fejedelem felekezetváltásának elérését jelöli meg.³¹

mányok a magyar parasztság történetéből, Bp., 1948 (Teleki Pál Tudományos Intézet, A Történettudományi Intézet Kiadványai, 2), 203–263, 254–255.

²⁶A fogalmat PÉTER Katalintól vettem kölcsön: *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon* = Uő., *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8), 186–199, 190–196; a módszer egyik legjobb összefoglalása: HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973² (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae, 1), 272–273.

²⁷AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s.f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

²⁸Vö. *A linzi béke okirattára*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1885, n. XIX, 402–403, különösen a békeszerződés első öt pontját, illetve az 1646. évi V. tc.-t; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., 1985, 106–107.

²⁹SZEKFÜ, *Magyar történet*, i. m., 108–109; SZABÓ, *A jobbágy vallásügye...*, i. m., 262–263.

³⁰SZILINSZKY Mihály, *Lippay György és a tokaji tanácskozmány 1646*, Századok, 20(1886), 400–424; Uő., *A linczi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvényecikkek története*, Bp., 1890 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társulat kiadványai), 231–321 (a tokaji tárgyalásokról) és 327–423 (az országgyűlésről); *A magyarhoni protestáns egyház története*, szerk. SZILINSZKY Mihály, Bp., 1907, 200.

³¹AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s. f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

A maradandó eredmények biztosításához az egri püspök azonban még ezt sem tartotta kielégítőnek. A jelentés a közhatalmi struktúrákból való kirekesztődés mellett a felső-magyarországi katolicizmus másik fő problémájaként a protestantizmus töretlen szellemi expanzióját emeli ki. Miután a 17. század megjelölésére túl sokat használtuk Johann Stephan Pütternek a korban teljesen ismeretlen „ellenreformáció” fogalmát,³² hajlamosak vagyunk a református és evangélikus felekezeteket kizárólag védekező pozícióban szemlélni. A jelentés szerzője szerint viszont a legkeletibb részeken élő ortodox rutének uniójának megvalósítása részben azért sürgető feladat, mert több falvuk már elhagyta régi vallását, és beengedte a prédikátorokat. Lippay arról is beszámolt, hogy még mindig számottevő a mindaddig katolikus falvak áttérése, amit csak részben tulajdonított a leghatalmasabb felső-magyarországi protestáns földesúr, I. Rákóczi György befolyásának.³³ Vélhetően e települések katolicitásának „modernitása” iránt táplálhatunk némi kételyt, bár kétséggkívül előfordult frissen katolizált területek visszatérése is.

Az egri püspök konkrétan az *oppidum non ignobile* jelzővel illetett Tapolyhanosfalva esetét írja le. A Eperjestől keletre fekvő mezőváros³⁴ felekezetváltása kiváltképpen azért érdekes, mert a jelentés elbeszélése szerint az evangélikus település katolizálására nem sokkal korábban, önkéntes elhatározás nyomán került sor. Sőt a konfessziócsere még a helybéli protestáns földesurak közbelépése sem tudta megakadályozni, illetve megváltoztatni. Miután azonban Lippay több mint kétéves állhatatos kérés után sem tudott a tapolyhanosfalvi közösség számára papot biztosítani, annak nagy része visszatért régi hitére. A prédikátorok ugyanis a mindennapi szükségletekben (keresztelés, esketés, temetés) természetesen nem voltak hajlandók kiszolgálni a konkurens vallás újdonsült híveit.³⁵

A „reprotestantizált” Tapolyhanosfalva példájának egyik fontos tanulsága, hogy a kora újkori katolicizmus újszerűsége, tanainak pázmányi adaptációja nyomán kisebbségi, hatalmon kívüli pozícióból is a protestantizmussal versenyképes alternatívát tudott nyújtani majd száz éve reformált mezővárosi közösségek számára Felső-Magyarországon. Lehetőségeit ugyanakkor hivatásos képviselőinek hiánya miatt egyszerűen nem tudta kamatoztatni. A probléma a földesúri katolizáció területein is jelentkezett. Amint a jelentésíró püspök elbeszéli, a katolikus főurak az általuk korábban erőnek erejével elűzött prédikátorokat számos esetben kénytelenek voltak visszahívni, mert senkit sem tudtak a helyükre állítani.

³²Kialakulása: A. ELKAN, *Entstehung und Entwicklung des Begriffs „Gegenformation”*, *Historische Zeitschrift*, 112(1914), 473–493.

³³AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s.f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

³⁴FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, I–II, Pest, 1851, I, 88.

³⁵AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s.f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

Lippay saját felekezete hivatásos képviselőinek katasztrofális hiányát – részben Pázmányhoz hasonlóan³⁶ – nemzet-karakterológiai sajátosságoknak tulajdonítja, miszerint a magyarok ha már fiatal koruk óta nem kapnak célirányos nevelést, inkább előnyben részesítik a katonáskodást, mint a papi hivatással járó kötöttségeket. Ezeken a kötöttségeken az engedelmisségi fogadalom mellett elsősorban a cölibátus Trientben hosszas viták után megerősített intézményét lehet érteni.³⁷ A papi nőtlenség kötelme az egri püspök utalásában egyértelműen mint felekezeti versenyhátrány jelenik meg.³⁸

A jelentésíró főpap azonban nem kérdőjelezi, nem kérdőjelezheti meg a mediterrán nőkép és nőszerep extrapolálásának Kárpát-medencei létjogosultságát. A megoldást a jezsuiták ungvári kollégiuma – pontosabban ekkor még csak rezidenciája – mellett felállítandó szemináriumban látja, ahol a növendékek a *humaniorákat* már az egyházi rend tagjaiként végeznék.³⁹ Tervei szerint Ungvárról részben biztosítani lehetne a Bécsben épphogy megalapított egyházmegyei intézet 20 fős keretének akadozó feltöltését,⁴⁰ részben pedig minimális, helyben elvégzett retorikai és kazuisztikai stúdiumok után a végzett növendékeket azonnal munkába lehetne állítani. S nemcsak a királyságban. Lippay szerint a Hódoltságban pusztán kívülről – elsősorban a határ átjárhatóságának nehézségei miatt – aligha lehet maradandó eredményeket felmutatni. Ezért az ottani erőtartalekokat kell mozgósítani és Ungváron kiképezni. Csak a hódoltsági gyökerekkel rendelkezőknél lehet tudniillik arra számítani, hogy felszentelt papként tartósan török uralom alatt működjenek. A püspök abban sem lát kockázatot, hogy esetleg a tetemes költségek ellenére sem lesz mindnyájukból pap, hiszen ha a cölibátust vállalni nem akarók a papsággal azonos képzettséggel rendelkező licenciátusok lesznek, a befektetés már akkor is megtérül.⁴¹ Elképzelései alapján a hajdúság és a tiszaháti köznemesek kulcsfontosságú áttérítésének központja ugyancsak Ungváron

³⁶L. Pázmány Hmira Jánoshoz, a Pázmáneum jezsuita rektorához 1634. július 3-án, Nagyszombatból írott levelét: *PÖL*, i. m., II, 488–489, n. 885.

³⁷A kérdésről legutóbb: FAZEKAS István, *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben* = *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv: Születésének 70. évfordulója ünnepére*, Bp., 1998, 154–164, 156–157.

³⁸AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s. f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

³⁹A homonnai, 1640-től ungvári jezsuita rendház (újralapítva 1646-ban) történetére további irodalommal: LUKÁCS László, MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár a XVI–XVIII. század szellemi mozgalmak történetéhez, 35), 355–401.

⁴⁰Az alapítás részleteire lásd FAZEKAS Istvánnak a Pázmáneum történetéről írt, megjelenés előtt álló monográfiáját (kézirat, 16–18).

⁴¹AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s. f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056. A licenciátusokra: JUHÁSZ Kálmán, *A licentiatusi intézmény Magyarországon*, Bp., 1921; SÁVAI János, *Missziók, mesterek, licenciátusok*, Szeged, 1997 (Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia, II/1).

lenne, ahol a szeminárium mellett létesítendő nemesi konviktus hangsúlyozottan az ingyenes bentlakás és oktatás biztosításával fejthetne ki ellenállhatatlan vonzerőt.

Az ungvári központ egyedül a rutén unióban nem játszott volna központi szerepet. Bár a tervek között szerepel ortodox növendékek taníttatása, a hangsúly itt egy Lengyelországból jövő, de a nép nyelvét és szokásait ismerő szerzetesekkel feltöltendő bazilita kolostor alapításán van.⁴² Az erdélyi fejedelem katolizálásának fantasztikus ötletét Lippay nem részletezte.⁴³

A felső-magyarországi katolizáció alapjait megteremtő intézmények létrehozásának kizárólagos feltételül a püspök az Apostoli Szék anyagi hozzájárulását jelölte meg. Arra hivatkozott, hogy az ő pénzügyi lehetőségeit a Pázmáneum mellett megalapított – nem túl hosszú életű – bécsi szeminárium már kimerítette. Szinte követelődző sorai így szólnak: „a püspök [ti. Lippay] alázatosan könyörög, hogy Őszentsége nyújtson számára segítséget, és támogassa az említett alapítások létrehozására irányuló törekvéseit, kívánságait. Ha Indiában, Perzsiában és Angliában oly nagy erőfeszítéseket és költségeket fordítanak a vallás javára, ha Németországról, ahol máskéülően bőséges és szinte fejedelmi egyházi javadalmak találhatók, német földön, Rómában és másutt létesített pápai alumnátusokkal gondoskodtak, ebben az apostoli országban, ahol az aratás sokkal bőségesebbnek tűnik, és már mérsékelt támogatással is nagy dolgokat lehetne művelni, Őszentsége miért nem teszi ugyanezt? Hogy e terv könnyebben megvalósuljon, és Őszentségét csak a lehető legkevesebb költség terhelje, a püspök segélyül 8000 aranydukát kegyes és bőkezű adományozását kéri... Hogyha ezt a segítséget nélkülözni kényszerülök, kérem az Isteni Felséget, hogy legyen hozzám könyörületes, és oly sok lélek elvesztéért ne engemet ítéljen el” – hangoznak a jelentés utolsó sorai.⁴⁴

A reformpápaságot a 16–17. század fordulóján felváltó barokk pápaság azonban már csak a közvetlenül tőle függő missziós szervezet kiépítésére volt hajlandó viszonylag jelentősebb összegeket áldozni. Ez elsősorban a – helyi egyházi struktúrákat szoros ellenőrzés alatt tartó – katolikus hatalmakkal mind ambivalensebbé váló vi-

⁴²AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s. f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056. Az uniós törekvésekre (és benne Lippay szerepére): HODINKA Antal, *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Bp., 1910, különösen 252–378; *A munkácsi görög szert. püspökség okmánytára*, I: 1458–1715, Ungvár, 1911; valamint Michael LACKO, *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*, Romae, 1955 (*Orientalia Christiana Analecta*, 143), 57–150; angol nyelvű, némileg bővített, de függelék nélküli változata: *The Union of Užhorod*, Cleveland–Rome, 1976 (= *Slovak Studies VI, Historica 4*, Rome 1968), 68–152.

⁴³Az elképzelés másfél évtizeddel később, némileg több realitással II. Rákóczi György (1648–1660) kapcsán is felvetődött. L. többek között Lippay levelét VII. Sándorhoz, Pozsony, 1658. febr. 22. Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato, Vescovi e Prelati, vol. 43, fol. 33^v–34^v. Hogy e terv több volt kőszá ötletnél mutatja, hogy a pálos misszionárius Vanoviczi János Lorántffy Zsuzsanna térítésével kísérletezett. GALLA Ferenc, *Lorántfy Zsuzsanna és a katolicizmus*, Egység Útja, 2(1944), 314–316.

⁴⁴AS Roma, Arch. Santacroce, vol. 1156, s. f.; EFL, EÉEL, 173. cs., n. 1056.

szonynak tulajdonítható.⁴⁵ A Szentszék Felső-Magyarországon szintén a Hitterjesztési Kongregáció misszionáriusaival kísérletezett, a jelek szerint ezúttal a funkcionáló hagyományos hierarchia megkerülésével, sőt annak ellenében igencsak korlátozott eredménnyel.⁴⁶ Lippay (valamint utódai az egri székből) hasztalan várták közvetlen segítségét. A kérésekre, követelésekre Róma részéről semmilyen reakció sem ismert.⁴⁷ A jelentés vélhetően elfeküdt a nuncius íróasztalán. Mindössze annyi történt, hogy a nunciátúra kancellárja a szöveg utolsó oldalain gondosan aláhúzogatta a fontosabbnak ítélt terveket, kéréseket.

*

A reláció legfontosabb különlegességeként az szerepelt, hogy szokatlan mélységben tárja fel Róma előtt a hazai katolikus konfesszionalizáció problémáit és perspektíváit. Ezek: 1. a földesúri katolizáció önmagában korlátozott lehetőségeinek felismerése; 2. a hajdúság és köznemesség konverziójának stratégiai jelentősége; 3. a felsőfokú licenziátus-képzés bevezetésének terve (valamint a hódoltsági pasztorációnak a királyságbelivel egy szinten történő kezelése) a mai kutatás számára is támpontokat ad a kora újkori katolikus felekezetszervezésről, -szerveződésről alkotott kép árnyalására.

⁴⁵Georg LUTZ, *Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII.: Politik und Diplomatie, Wirtschaft und Finanzen, Kultur und Religion = Rom in der Neuzeit: Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte*, hrsg. v. R. ELZE, H. SCHMIDINGER, H. S. NORDHOLT, Wien–Rom, 1976, 72–167, 142–143; Uő, *Rom im 17. Jahrhundert: Bemerkungen zu einer Neuerscheinung* = Massimo PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, Bologna, 1970 (Sotria di Roma, 14), Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken, 54(1974), 539–555, 542–543. A nemzetközi kutatás eme tézisének és a magyar államegyházi berendezkedés sajátosságainak összevetése, komparatív elemzése még beható tárgyalást igényel.

⁴⁶A missziótörténeti kutatás is elsősorban az olasz misszionáriusok hazai működésének – vitathatatlan – művelődéstörténeti jelentőségét emeli ki, illetve eredménytelenségét hangsúlyozza: TÓTH István György, *A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622)*, Történelmi Szemle, 42(2000), 19–68; Uő., *Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben = Gazdaságtörténet – Könyvtártörténet: Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*, szerk. BUZA János, Bp., 2001 (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek, 1), 419–456; Uő., *Galántáról Japánba: Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, Századok, 135(2001), 819–870, különösen 868–869; FAZEKAS ISTVÁN: *Szerzetesrendek Kelet-Magyarországon a XVII. században*, Miscellanea Anno 1999, Prešov, 2000 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 7), 69–77, 72. A század második felének helyi erőkre alapozott missziói már más megítélés alá tartoznak, s csak részben tekinthetők Rómából szervezett felekezeti expanzióknak. Ezekre GALLA Ferenc, *Pálos missziók Magyarországon*, MOL, Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26/b tétel (7. d.).

⁴⁷Gaspere Mattei nuncius néhány évvel korábbi, jóval korlátozottabb körű javaslataihoz hasonlóan (vö. *A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben*, i. m., 37–38.).

A relációban modellszinten megjelenő folyamat egyértelműen kétpólusú: a valláspolitikai harc, a „térítő földesúri ellenreformáció” avagy „patrónusi ellenreformáció” *condicio sine qua non*ja az alulról történő építkezés. Egyáltalán nincs egyenes arány az áttért arisztokraták száma és a jobbágytömegek felekezeti hovatartozása között, jóllehet a történeti irodalom kellő reflexió híján mintha ezt feltételezné.⁴⁸

A jelentés központi problémája, amire Róma segítségével orvoslást próbál találni, éppen a már katolikus arisztokrácia birtokainak tartós katolizálásának biztosítása. Lippay egyébként egy évtizeddel később immár esztergomi érsekként új egyházmegyéje területén is a katolikus és protestáns főurak arányát 100:8-ra, ezzel szemben az egyházközségeket 220:1000-re teszi. Azaz a katolikus főurak hozzávetőleg tizenháromszorosan fölényét a plébániák majd ötszörös protestáns túlsúlya múlja felül, a lelkek számát tekintve jócskán.⁴⁹ A mai Dunántúlon protestáns szempontból vélhetően kedvezőtlenebb volt a helyzet, de a földesúri katolizáció a jobbágyság körében az Esterházyak nyugat-magyarországi birtokain még 1659-ben sem tudta megteremteni a vallási homogeneitást.⁵⁰ Érthető tehát, hogy a püspök Rákóczi konverziója kapcsán inkább az országosan várható valláspolitikai előnyöket ecseteli, azt, hogy vele hányan térhetnének még át Felső-Magyarországon, nem is érinti. Felismeri, hogy a katolicizmus eljutott extenzív terjeszkedése határaihoz; hogy az elért eredmények megszilárdítása nélkül valójában nem lehet továbblépni.

Figyelmesen olvasva a jelentés szövegét úgy tűnik, hogy az összefüggés a templomok – s a pap bevezetése – feletti alapítói/kegyúri jog és a jobbágy, a „tömegek” vallásgyakorlata bár kétségkívül szoros, de mégsem kizárólagos összefüggésben áll egymással. Egyrészt a katolikus arisztokrácia inkább elfogadhatónak tartotta, hogy jobbágyságai mindennapjait más felekezet tanai és képviselői diszciplinárizálják, mintsem hogy vallási fegyelem nélkül, egykorú szóhasználattal „állatok módjára” éljenek. (Ilyen esetben – a forrás alapján legalább is így tűnik – a konfesszionális konkurrenciát lelke mélyén még a katolikus hierarchia is elfogadta.)

Másrészt talán a jogi szabályozás is biztosított némi mozgásteret a falvak és mezővárosok lakói számára. Magyarországon ugyanis sosem iktatták törvénybe a *cuius regio, eius religio* birodalmi elvét. A régebbi és újabb kutatás persze helyesen diag-

⁴⁸HERMANN, *A katolikus egyház...*, i. m., 271; SZEKFÜ, *Magyar történet*, i. m., 105; Szekfünél árnyaltabban látja a kérdést SZABÓ, *A jobbágy vallásügye...*, i. m., 254–255.

⁴⁹A jelentés kiadva: HUSZÁR Károly, *A Visitatio Liminum*, Hittudományi Folyóirat, 15(1904), 480–539, 696–752, 696–712; újabban pedig BOUYDOS, *The Quadrennial Reports...*, i. m., 32–47. A jelen dolgozat tárgyát képező egri jelentéshez hasonlóan ugyancsak sűrűn javított, de teljesen s. k. fogalmazványa: Prímási Levéltár (PL), Archivum Ecclesiasticum Vetus (AEV), n. 235.

⁵⁰MONOK István, PÉTER Katalin, *Felmérés a hithűségről 1638-ban*, Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, 2(1990), 111–142; PÉTER Katalin, *Cselekedetek és eszmék: Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyűlekezetében (1638) = Művelődési törekvések a korai újkorban*, i. m., 479–486, 485–486.

nosztizál, amikor párhuzamot von ezen elv és a werbőcziánus szemlélet révén felerősödött kegyúri jogok között.⁵¹ A történeti valóságot mondja ki azzal, hogy bebizonyítja: az 1608-i I., a „vallásszabadság”-ot a falvakra is kiterjesztő törvény meghozatalának célja nem volt más, mint hogy a jobbágy vallásügyét kivonják a központi hatalom ellenőrzése alól.⁵² Mindazonáltal a birodalmi elv és magyar kegyúri változata: „akié a fundus, azé a capella” között sosem volt tökéletes az átfedés. A protestantizmus a meglévő rést igyekezett mindjobban tágítani, amikor 1618/19-től – a főurak addig számukra kedvező arányának megváltozása után – immár tényleg szabad, jelesül a (katolikus) földesurakétól független vallásgyakorlatot követelt.

A Tapolyhanosfalván történtek tanúsága szerint a lehetőséggel a terjeszkedő katolicizmus is élni kívánt és tudott, bár meglehetősen ritka kivételként. A királyi Magyarországon területéről eddig talán ez az egyetlen olyan ismert eset, ahol a leírás szerint a protestáns környezetben lezajlott katolizálásra egy falusi/mezővárosi közösség esetében teljesen földesúri közreműködés nélkül, sőt a helybéli protestáns földesurak ellenében került sor. Még a Szekfű Gyula által ismertetett Jákóffy-ügyben is (I. Rákóczi György tisztartója egy gömöri faluban visszavette a katolizált jobbágyoktól a templomot) találunk részbirtokos nemeseket a parasztok oldalán.⁵³ A Tapolyhanosfalvához közeli szentpéterfai felekezetsváltásánál is számottevő Pálffy Kata szerepe.⁵⁴ Szabó István egyenesen kizártnak tartja hasonló eset megtörténtét.⁵⁵

Ezen a ponton megkerülhetetlen a forrás kritikája. Egyéb adatok híján most nem bizonyítható, hogy a tapolyhanosfalvi történések tényleg úgy zajlottak le, ahogyan Lippay elbeszéli. Talán további kutatások pontos részleteket tárhatnak fel: tisztázhatják a konverzió időpontját, körülményeit; kideríthetik a név nélkül emlegetett földesurak személyét. Csupa hasznos és fontos részletet: a valószínűsíthető jezsuita misszió tagjait, a falut a 19. században birtokló Dessewffyék, Jékelfalussyak, Péchyek elődeit.⁵⁶ Mindeme hiányok ellenére sincs azonban alapos okunk arra, hogy kételkedjünk az egri püspök szavaiban. Az *ad limina* jelentések szinte sosem tartalmazzak egyedi

⁵¹Például: TIMON Ákos, *Pázmány Péter a jog és az igazság védelmében*, Bp., 1921, 22–25; SZEKFÜ, *Magyar történet*, i. m., 92–103, SZABÓ, *A jobbágy vallásügye...*, i. m., 219–221, 231–244; MAKKAI László, *Az ellenreformáció és a harmincéves háború: Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648) = Magyarország története 1526–1686, 777–936 és 1796–1904, 784–788.*

⁵²PÉTER Katalin, *Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága* = Uő., *Papok és nemesek...*, i. m., 129–151, 246–249, 147–151.

⁵³SZILÁGYI Sándor, *A Rákócziak levéltárából 1611–1630*, Történelmi Tár 1896, 130–131, 325–326. SZEKFÜ, i. m., 107–108, elbeszélése némileg félrevezető.

⁵⁴PL AEV, n. 1770 (fol. 176^r–210^v) (*Circa controversiam religionariam in Saros 1631–1635*); az esetet említi: ZSILINSZKY Mihály, *Az 1637/38-i pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Bp., 1885 (Értekezések a történelmi tudományok körében, 12/3), 22–25.

⁵⁵SZABÓ, *A jobbágy vallásügye...*, i. m., 259.

⁵⁶FÉNYES, *Magyarország geographiai szótára*, i. m., 88.

eseteket. Ha a püspök leírt egy ilyen, mégpedig a saját személyét tulajdonképpen nem túl kedvezően érintő történetet, vélhetően különlegessége, illetve fontossága miatt tette.

Persze elképzelhető, hogy légből kapott állításokkal traktálta Rómát, ám annak fényében, hogy jelentése az állításait könnyen ellenőrizni képes pápai nuncius asztalára került, ez aligha valószínű. A relációban vázolt problémák, Lippay katolizációs programja önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a kimondott célt: a pápai döntéshozatalt – annak kedvező hozzáállása esetén – a kívánt közreműködésre sarkallja. Egy koholt vagy a valóságtól erősen elrugaszkodó állítás felesleges kockázatot jelentett volna, márpedig Lippay koncepciója sokkalta kiérleltebb volt annál, mintsem hogy egy ilyen hibát elkövessen. A forrás hitelét tovább növeli, hogy úgymond „belső használatra” készült. A kifelé harcos, kompromisszumot nem ismerő főpap gyakorlatilag ugyanarra az álláspontra jut benne, mint az általa megalkuvónak tartott, vele a közelgő, végül éppen a vallásügy miatt meghíúsult országgyűlés tematikája kapcsán súlyos konfliktusba kerülő Esterházy Miklós nádor. Jelesül arra, hogy a katolicizmus további terjeszkedése egyszerűen nem folytatható megfelelő számú és képzettségű képviselője nélkül.⁵⁷

Lippay ugyan egy konkrét történeti szituációban vetette papírra tervzetét, mégsem pusztán alkalmi eszmefuttatásról van szó. Egy évtizeddel későbbi, már említett esztergomi jelentésében lényegében ugyanezt a koncepciót fejti ki: első helyen továbbra is a szeminárium-alapítások állnak, ezt követik a jezsuiták kollégiumai, iskolái. Az arisztokrácia konverziójának folytatása csupán a harmadik a sorban. Ezt már-már hangsúlyosabban követi a köznemesek térítésének kérdése. Ugyan nem álltak mögöttük jobbágytömegek, a katolikus hierarchia számára az országgyűlési törvénykezés és vármegyei hatalomgyakorlás szemszögéből nyomtak sokat a latban.⁵⁸

Az egyik fontos eltérés a licenciátusok megítélésben figyelhető meg. 1630/40 fordulóján még komolyan felmerült, hogy a hivatásos képviselők katasztrofális hiányát egy kvázi félprotestáns megoldásnak – megfelelő képzésen nyugvó – állandósításával oldják meg Magyarországon. Ez az interkonfesszionális közegben kézenfekvő megoldás a katolikus felekezetszerveződés törzsterületein hallatlannak számított, Róma részéről valójában sosem talált kedvező fogadtatásra.⁵⁹ 1650-ben a katolikus gyülekezetek a rendszerint nős, világi irányítói ismét ideiglenes szükségmegoldásként jelennek meg.⁶⁰

A még fontosabb eltérés: Lippay 1650-ben szeminárium- és kollégiumalapítási terveihez már jóval kevésbé követelőzően, inkább általánosságban igényli az Apostoli

⁵⁷HAJNAL István, *Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka = Esterházy Miklós nádor iratai, I: Kormányzattörténeti iratok*, Bp., 1930, LIV–VI (n. 74).

⁵⁸HUSZÁR, *A Visitatio Liminum*, i. m., 696–712; BOUYDOSH, *The Quadrennial Reports*, i. m., 32–47.

⁵⁹Egy példa: APF Acta, vol. 30, fol. 18^{rv}.

⁶⁰HUSZÁR, *A Visitatio Liminum*, i. m., 696–712; BOUYDOSH, *The Quadrennial Reports*, i. m., 32–47.

Szék segítségét: az ausztriai és cseh kollégiumokban szeretne pápai ösztöndíjat két-két növendéknek, s még kettőnek a római görög kollégiumban, valamint az elzálogosított egyházi javak visszaváltásához segítyt, de konkrét összeget nem említ. A hangsúly ekkor már az egyházi rend és primás belpolitikai pozícióinak javításán van.⁶¹

A magyar katolikus egyházi elit, és ez forrásunk végső üzenete, ugyan megkísérelte kihasználni azokat az előnyöket, amiket a római centrum nyújthatott volna számára, ezek viszont részben a barokk pápaság elzárkózása miatt már nem voltak kamatoztathatók a felekezetszervezés terén, mint lettek volna mondjuk a 16. század második felében.⁶² A magyar episzkopátus számára mind világosabbá kellett válnia: arra, hogy a katolicizmus kisebbségiből többségi felekezetté válhasson, akkor van csak esély, ha e g y e d ű l é s k i z á r ó l a g államegyházi keretekben,⁶³ majd erre alapozva mind hangsúlyozottabban „versenyen kívüli” megoldásban, vagyis a Habsburg-abszolútizmussal alkotott szimbiózisban gondolkodnak. Aminek azután a bel- és külpolitikai helyzet radikális megváltozása: a rendi dualizmus megszűnése, Erdély hanyatlása adott az 1670-ben évekre szomorú realitást.⁶⁴ És aminek II. Rudolf (1576–1612) és I. Lipót (1657–1705) uralkodása között – legalábbis elméletben – fogalmazódott meg alternatívája, s nem csupán Pázmány korában.

A rendszeres római jelentéstétel fentebb számadatokkal illusztrált, folyamatos hiánya végül is nem más, mint az államegyházi modell kizárólagossá válásának egyik szembevető jele.

⁶¹„Et quod maxime requiritur auctoritatem ecclesiasticorum et praesertim archiepiscopi Strigoniensis sanctitas sua paterne protegere ac tueri dignetur [...]” HUSZÁR, *A Visitatio Liminum*, i. m.; BOUYDOS, *The Quadrennial Reports*, i. m.

⁶²A pápaságtörténet e sajátos, és a magyarországi katolikus konfesszionalizációval párhuzamos korszakának jellemzőit egy kismonográfia keretében foglalom össze: *A barokk pápaság (1600–1700)*, Bp., 2004.

⁶³Ezek középkori gyökereire: MÁLYUSZ Elemér, *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*, Bp., 1958 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat, 9); ERDŐ Péter, *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Bp., 2001, 200–213. (*Magyarország és az Apostoli Szent-szék kapcsolatai Zsigmond király korában*); KOVÁCS Péter, *A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490) = Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*, szerk. ZOMBORI István, Bp., 1996, 97–117.

⁶⁴BUCSAY, *A protestantizmus...*, i. m., 107–121; HERMANN, *A katolikus egyház...*, i. m., 283–287; további irodalommal PÉTER Katalin, *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben* = Uő., *Papok és nemesek...*, i. m., 200–210, 252–253.

A „TÖRÖKÖS” SIMÁNDI BODÓ MIHÁLY

Szakály Ferenc emlékére

Valóban „törökös” lett volna-e az egykori „Alsó- és Felső-Baranyaság”, a mai Duna melléki egyházkerület – hozzá számítva a Somogynak Tolnával határos 18 református eklézsia – püspöke, Simándi Bodó Mihály? Abban az értelemben, ahogy és amiért magyar törvénykezés elé volt szokás a törökkel cimborálókat idézni, akik panaszaikat nem a magyar hatósággal akarták intéztetni, semmiképpen.

Ezek szerint nem is indokolt az előadás témaválasztása? Ezt ismét nem mondhatjuk, mivel az öt esztendőn át, 1626-tól 1631-ig fungáló, Ráckeven lakó Simándi Bodó Mihály az ötéves időszakában területileg is megnőtt egyházmegyéjét, a *Cathedra Petrit* Keviben fenntartó püspök egyházkerületét aligha kormányozhatta volna eredményesen, aligha vállalkozhatott volna – akár saját személyében, akár megbízott lelkésze útján – a megnagyobbodott egyházkerület kormányzására, ha nem a török hatóság engedélyével vagy legalábbis jóindulatú türelmével. Előadásomban erről kívánok rövid képet adni. A törökösség vétkét püspök nem követhette el.

Az oszmán hatalommal való cimborálás nagy bűnnek számított, Salamon Ferenc is ír róla *Magyarország a törökhódítás korában* című művében, aki erről szólva az 1659. évi 13. törvénycikk 3. pontját idézi: „a földesúr, vagy ha ez elmulasztja, a megyei hatóság büntesse fejvesztéssel a hódoltságbeli mindazon jobbágyot, aki határszabályozási vagy más panaszos ügyben a maga török urához folyamodik”. Egy bizonyos Nyékit vádoltak Pest megyében a menekült vármegye székhelyén, Füleken törökösséggel 1673-ban, bár több bűne is volt, melyért halálra ítélték, de a legfőbb bűn az ítélet szerint: „a haza törvényével és országunk rendes bírának megvetésével, a *po-gány bírákhoz* való folyamodás, mely dolgokat törökösségnek neveznek ez ország lakosai, s e hazának sűrű »constitutioiban« és a törvénnyé vált régi bévett szokás szerint erős és halálos büntetés alatt meg vannak tiltva”.

Tormássy János kiskunhalasi superintendens írja a 18. század végén *A Duna-melléki ref. Egyházkerület Története* kéziratában (a Sárospataki Füzetek 1867. évi XI. évfolyamából Fábián Mihály fordításából idézem): „A török hatalom alatt eklézsiáink csendesen voltak, igazgatóiknak illendő tekintetek s működhetősök (aktivitások) volt, a basák szabad levelével (salvuspasusával) szabadon látogathatták az egyháza-

kat (vizitálhattak), a nép a maga prédikátorát becsülni, fizetni parancsoltatott nem volt panasz az appellákra.”

Mit tudhatunk Simándi Bodó Mihályról? Mint önmagáról írja, Simádon született 1590-ben, Sárospatakon tanult, 1614-ben aláírta a főiskola törvényeit, 1617-ben Ráckeven az iskola rektora. Tormássy János szuperintendens a 18. század végén azt írja, „Övé a dicsőség, mert ő csináltatott legelőször egyházkerületi jegyzőkönyvet (szuperintendensi protocollumot). Az ötlet választó prédikátorok neveit [...] öt egymást követő esztendőbeli zsinatokban jelenvoltakat is feljegyezi. A hatodik gyűlésben [...] elbúcsúzott a szent koronától, (stylo illius temporis) és kivéven bizonyítványát, más kerületbe ment. Kár, mert mint egy-két magától bejegyzett (protocollált) leveleiből látszik: az akkori időhöz képest buzgó, rendet szerető férfiú, és nem rossz deák nyelvértő (latinista) volt.” Ezt mondhatjuk mi is a püspökről, de pályáját kilenc évvel korábban, 1617-ben kezdte Ráckeven, mint új rektor.

Ráckeve új rektora ekkor a 15 éves, hosszú háború utáni, még romos városba érkezett. Ezt egy csaknem egykorú leírásból tudjuk. Adam von Herberstein Orator, császári követ íródeákja, Maximilian Brandstetter 1608 júliusában így írja le a települést: „Este felé, körülbelül fél hét táján értünk el a Sziget végére, egy nagy mezővároshoz, melynek meghódolt keresztények a lakói, és három elpusztított temploma van, ahol az emberek meglehetősen gyatra házikókat építettek fel maguknak, »Raczhzew«-nek hívják, egy meglehetősen kedves ligetben fekszik, tele van gyümölcsfákkal, itt kikötöttünk, és mivel Ali pasa már előttünk megérkezett, a parton, egy széken ülve várakozott ránk, két szép sátrat is felverték számára. Ez Budától ötmérföldnyire fekszik.” Az este során a polgárok vagy a parasztok Ali pasa és más előkelő tisztjei számára lakomát rendeztek, erre az Orator urat, Rimayt és Widmairt meghívták. Ali pasa az Orator úrnak egy szép ezüstözött buzogányt, Rimaynak egy szép görbe török pallost ajándékozott. „Azt mondják, hogy ez a »Rachzew« mezőváros régebbi időkben szép nagy város volt, melyet a házak romjai is mutatnak, most azonban csak mintegy hétszáz rosszul épített háza áll, de gazdag emberek lakják, nagyon sok lábas jószágot láttunk, mivel kitűnő jó legelők veszik körül, lakói hódoltsági keresztények. Július 2-án innen 10 óra tájban délelőtt ismét útra keltünk, Földvár felé.” 1611-re a város első jegyzőkönyve szerint „épült meg az Isten temploma”. 1617-re Szabó Bálint és Ágoston János bírósága idején már rektor-tanítót hívtak, majd 1618-ban helyreállították a városházát. Itt dönthettek a rektor külföldi tanulmányainak támogatásáról.

Ez a város 1617-ben persze már nem a 16. század gazdag mezővárosa, bár most is a református tőzsérek, szerb kereskedők települése, ahol 1563 – Szegedi Kis István meghívása óta – gazdag, biztos vagyonnal rendelkező tőzsérek, kereskedő emberek éltek, mint a viharos múltú Mező Ferenc és társai, akik a hitújító török fogságból való kiváltására is vállalkozhattak. Persze, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a budai szandzsák hász városának szerb lakóit sem, és a kevés számú török lakosait, a hatalmat képviselő kádit sem. Szakály Ferenc és Miskei Antal kutatásai nyomán tudjuk, hogy Ráckeve átmenő áruforgalma 1546 és 1590 között nagyobb volt Budánál, itt 322–

325 akcse, 1562-ben 746 családfő élt, az iparosok száma elérte a 205 főt, ez a lakosság 27,5%-a. Tizenhét varga, hét szűcs lakta a várost, három tímár, három nyereggyártó, 18 mészáros: ismét több, mint Budán. Ugyanebben az évben 11 kovács verte az üllőt, 10 ötvös készítette a remekeket. 1545-ben hat ráckevei polgár a jarndorfi és zurndorfi fiókharmincadnál összesen 34 500 darab kést és 62 forintnyi vasárut vámoltatott el. Éppen ezért nagy értékű Skaricza Máté 1581-es verses városhistóriája, mely szerint a város legalább 8 fontos piaccal büszkélkedik: „Tágas Piacz, malom Piacz egyik, / Széna piacz, Fa piacz negyedik, / Vagyon bennem kép piacz ötödik, / Áros piacz, Ráczi piacz hetedik. [...] El alá eredvén ugyan onnan” elérte a ráckevei vásárló az oldalsó piacot, mely „ruhás oldal szabókról mondatván”; a piacok sorát a Boros piac zárta.¹

1617-ben Szabó Bálint és Ágoston János „vonták az igát az kösséggel edgyütt nagy hűségesen” – mondja az ősi jegyzőkönyv. Simándi Bodó rektor személye bizonyára megfelelt a város igényeinek, ha Németországba küldték teológiai tanulmányokra. Útjának célja Heidelberg volt, ahol a város segítségével a protestáns felekezetek megbékülését kereső Pareus Dávid professzor tanítványa lett, disputációját is hozzá írja *Theses Theologicae de Coena Domini* címmel.

Tanulmányait minden bizonnyal csak Ráckeve mezőváros anyagi támogatásával végzi Heidelbergben, mert értekezését is e város tanácsának, Nagyszombati Bornemisza Miklósnak (helyi tekintélyes polgárnak), Monostori János kevi papnak, a pesti és dunántúli református egyházak püspökének, a gyöngyösi, patai és kőrösi papnak, végül heidelbergi gazdájának, Szenci Molnár Albertnek ajánlja. Mindezt azért is kell felsorolnunk, mert megmagyarázza az ifjú teológus indítását, talán még a törökkel való békességkeresés is értelmező kapcsolataiból. 1620. január 25-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, a tudós Molnár Albertnél volt a szállása, a következő év január 13-án már vitára, vizsgálatra jelentkezett, a feladott tétel feleletét otthon tudós házi gazdájával dolgozhatta ki, aki már a vizsga előtt nyolc nappal kelt versben gratulált is a respondensnek.

¹FÖLDVÁRY László, *Adalékok a Dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, I–II, Bp., 1898, 87–151. SALAMON Ferenc, *Magyarország a törökhódítás korában*, Bp., 1886, 405–408; a 16. századi Ráckeve életét SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció, 23) és MISKEI Antal, *Török kori magyar városok*, Debrecen, 1998 művek alapján vázoltam. TORMÁSSY János, *A dunamelléki ref. egyházkerület története*, ford. FÁBIÁN Mihály, Sárospataki Füzetek, 11(1867), 42. KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974 (Humanizmus és reformáció, 4). KARL NEHRING, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise*, München, 1983 – a Ráckevére vonatkozó részletet a Ráckevei Ujság 2001. évi áprilisi számának fordítottam le. MAGDICS István, *Diplomatarium Ráckeviense*, Székesfehérvár, 1888. Forráskiadványban olvasható Ráckeve első jegyzőkönyve, a 17. század újra telepítésének adataival. Török védő levelet közöl FÖLDVÁRY Antal, *A magyar református egyház és a török uralom*, Bp., 1940, 162 és BALLA Gergely, *Nagykőrös krónikája*, kiad. TÖRÖS László, Nagykovács, 1970², a kötet függelékében.

Azt persze a heidelbergi diák Simándi Bodó is tudta, amit papként, püspökként is követnie kellett, azt, hogy vallási téren kérheti a török hatalmak türelmét, de a mohamedán vallási tanításokat nem fogadhatja el. Tudta is, hiszen üdvözlő verset is írt Szenci Molnár 1621-ben megjelent *Imádságos könyvecséjéhez* (Heidelberg, 1621.), mely eredetileg Bullinger *Christliches Betbüchlein* című imádságos könyvének Johannes Frisius teológiai professzor által 1600-ban átdolgozott változata alapján íródott. Molnár Albert tollán persze a német gyökerű imaszövegek magyar színezetet nyernek. Idézzünk az imádságos könyvből: A *Közönséges könyörgés [...] mindazokért a keresztyénekért, akik a törökök ellen megszabadulást kívánnak* imádságban ezt olvassuk: „Könyörgünk továbbá, ó mi kegyelmes Urunk, minden keresztyén emberért, akik e mostani időben a töröktől avagy egyéb ellenségektől hadi erővel nyomorgattatnak, és ne fizess nékik az ő érdemek szerint, hogy a keresztyéneknek közönséges ellenségétől, tudniillik a töröktől avagy egyéb hitetlen népektől meg ne győztesse, ne sanyargattassanak és fogságra ne jussanak, minden szidalommal és gyalázzalattal ne illettessenek és végre fegyverrel el ne töröltesse. [...] Adj igaz békességet nékik, és minden ő titkos és nyilvánvaló ellenségüktől őket szabadítsd meg. [...] És oltalmaz meg bennünket mindenféle hasonlástól, támadástól, hadtól, árulástól és minden ellenünk való gonosz szándéktól”.²

Időben visszatért hazájába Simándi, ezért nem kellett elszerveznie Heidelberg 1621-es feldúlását, házi gazdájának megkínzását, 1622-ben Óbudán lett lelkész, a hagyomány szerint a török elől menekülve kezdi meg ráckevei papságát 1625-ben. 1626-ban választották meg superintendenssé. Megválasztása alkalmával 69 lelkészjárása volt jelen, míg három esztendő múlva – a dunapataji coronán – már 101 lelkész jelent meg, mivel Somogynak Tolnával határos részéből 18 eklésia lelkésze küldött követet Simándi Bodó Mihályhoz, kérve befogadásukat. Tormássy János szavaival „könyörgöttek megyénkbe bekebelezetésükért, melyet az akkor túl a dunai superintendens Kanizsay János megegyezésével el is nyertek.” Földváry László megfogalmazása szerint az egyházkerületben „200-nál több tisztán magyar egyház s ugyanannyi szép magyar nevű, nagyobb részint kül-akadémiákon is megfordult predikátor lép ki egyszerre Isten mezejére”.

Ugyancsak ő írja le az ifjú püspök kérlelhetetlen, igényes szigorát, aki „itt-ott erősen is megnyomja pennáját, és ostort suhogtat a hibázók feje fölött”. Ez az az időszak, amikor a megye területén öt esperesség működött, a tolnai, a kevi, az óbudai, a ceglédi és a váci esperesség.

Az „Alsó- és Felső-Baranyaság” életéről a *Protocolum Simandianumból*, az 1629-ben megkezdett nagy értékű kéziratából tudunk, melynek írását – szépen formált betűivel – 1629-ben kezdte meg Komáromi Szórádi Péter, később Tas lelkésze. Tormássy János szemléletes sorait idézve „mely kár, hogy munkálkodtak, de nem

²SIMÁNDI BODÓ Mihály, *De Coena Domini*, RMK, III, 1331; SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske*, vál. és utószó P. VÁSÁRHELYI Judit, Kolozsvár, 1999. Ebből: *Közönséges könyörgés...*, 103–104.

írtak megyénk tanítói. [...] ha az egy Szegedi életrajzát kivesszük, csak egy vakarítás is nincsen, [...] mely szövétnekül, de csak lámpásul is szolgálhatna a sötétségben.” „1629-ig jegyzőkönyve sem volt egyházkerületünknek. Akkor készítettett egyet Simándi Mihály, mely még ma is megvagyon, de a melyben – mint régen a Bachus hordójában – bab, borsó, hagyma és más apróság is vagyon, hanem, kivéven egy-öt gyűlésen jelen volt predikátorok neveit, egy-két leveleket – a nincs, a minek legjobban kellene lenni.”³

Tormássy János szigorú bírálatát ne vegyük figyelembe, azt hiszem, hogy éppen ezeknek a „babnak, borsónak, hagymának” lebecsült aprólékos feljegyzéseknek örülhetünk leginkább. Például annak az 1629-es Simándi Bodó-levélnek, melyben megírja, hogy milyen rendet kíván meg a püspök az egyházkerületében.

Ebből az 1629. augusztus 23-án keletkezett levélből magyarázható meg leginkább Simándi Bodó Mihály egyházpolitikája, melyet a somogyi prédikátoroknak írt, püspökségéhez csatlakozási kérelmük dolgában. Figyelmezteti a somogyi papokat, hogy a dunamelléki püspökséghez csatlakozásuk tervét előbb illendő módon fogadtassák el saját püspökükkel, Kanizsai Pálfi Jánossal. Kemény szóval inti őket, hogy püspöksége alatt csak feddhetetlen életű, engedelmes és kötelességtudó, jól képzett lelki tanítókat fogad el. Addig is, míg hites seniort kapnak, válasszanak maguk közül egy felügyelőt gondviselőül. E levél néhány, korabeli másolatban fennmaradt részletét idézem: „Tudom, szerelmes Atyámfiak az Tavaszi Patai gyűlésinkkor, hogy kegyelmetek egyenlő akarattal supplicála azon minékünk, hogy kegyelmeteket az mi társaságunkba befogadnánk, [...] azt felelők, [...] hogy onnét föllyül bucsuzzék el tisztességessen.” Majd megemlíti a csatlakozási kérelmet átadó lelkészek nevét, akik püspöki látogatásra hívták meg, „az kegyelmetek kívánságát immár régen tudgyuk, azért csak Isten egésséget és módot adgyon és engedgyen kegyelmetek köziben igyekeztünk kilépnie, csak hogy szintén mostan nincsen alkalmatosságom arra”. Az utazás pedig veszélyes, „kettőnként olyan messzönnen ne fáradgyunk minduntalan, mert nehéz az úti járás is és igen félelmes, magam is nem minden kicsin dologért mehetek oda ki”. Szent Pál I. korintusi levelének 14. fejezetében foglaltak alapján inti őket: „mindenek ékessen és jó renddel legyenek, széllyel minden Ecclesiákban [...] sőt hogy senki ne láttassék, az ki rend nélkül magának szabadságot venne, valaki az mi társaságunkban akarna állani, és mivelünk egyet akarna értenj, és az szerint szabadosson, hívokodásban, részegségben, tobzódásban, szitokban átokban élne. [...] Mondom, ezek ne legyenek se tanítój rend között, se hallgatók között, [...] jól visellje magát, hogy büntetésben és kárban ne ejcse magát, sőt tisztitül megh ne fosztassék.”

Ezért azt kéri a csatlakozni kívánóktól, válasszanak helyettes felügyelőt: „mingyárost egyenlő akarattal egyet válasszon maga közzül, hogy ő kegyelme bona

³Tormássy Simándi Bodóról 43. és a *Bachus hordója*-részlet: 24–25.: Simándi Bodó = SZINNYEY, XII, 1030. és HERPEI János, *Adattár a XVII. század szellemi mozgalmi történetéhez*, Bp.–Szeged, 1965, 108–111, 146–157.

fide, sincero corde lásson, halljon ott az ecclesiákban”. Akit megválasztanak, „annak az jámbor Urunknak mindenek szavát fogadgyák, és meghböcsüllyék mint magamat”.

Minderre oka van a püspöknek, nincsen meggyőződve minden lelkészársra alkalmasságáról: „meghkévántatik az hit, az böcsület, szófogadás, és engedelmesség, mert valakik vakmerők, engedetlenök tobzódók kezdenek lenni, megláttják hova fogják fejeket, és ki viseli gongyokat ha agyafurt fejű emberek, lesznek”. De nagyobb bajok is lehettek, „némellyeknek sem hivatalljok, sem Commendatiójuk, sem kibocsátatások, sem fölszentelések nincsen, és mégis papságot akarnának viselni”.

Simándi Bodó Mihály rendet kívánt tartani a Duna melléki püspökségben, ehhez volt szüksége a török hatalom írásos felhatalmazásaira „az mint az Győzhetetlen Császároktul és Vezérektül nekünk adatott levelekben sokszor megh vagyon irva az én hirem s akaratom nélkül sem falu, sem város Praedikátort nem fogadhat, és az Praedikátor is nem taníthat, miglen én nekem hirrénem tesziken ebben az Budaj Szancsokságban és az egész Kevi Püspökségben, melyre énnekem sok leveleim vadnak az hatalmas Vezérektül Török és Magyar nyelven meghirattatván és megh’pecseltetvén.”

A püspök a Duna melléke rendjét félti, így újra a fennálló rendet, s ezért a törökök részéről is tapasztalt tiszteletet hangsúlyozza: „Melyre képest mi kösztünk szép rendtartás vagyon Falukban és Városokban, és egyező szép emberséges böcsület mind az egész kösségtül, sőt mégh az Vitézlő Török Uraktól is minden böcsületünk’ és oltalmunk megh vagyon panasz nélkül, és nem tudom, mellik város vagy falu merne ellene járni az mi articulusinknak, avagy tanító vakmerőképpen [...] erre minekünk leveleink vadnak, hogy minket senki ne háborgasson, se Török, se jobbágy, se senki, hanem tisztünkben eljárassunk.”

A többször emlegetett védő levelek, *salvus conductus*ok kiadóira is részben fényt tudunk deríteni. Ezeket ugyanis kikérte a Duna melléki egyházkerület ládájából a dunapataji gyűlés alkalmával 1639 áprilisában Paksi György püspök. Bár nem kerültek vissza őrzési helyükre, de a felsorolásból megállapítható, hogy kiadásukat már Simándi Bodó püspöksége előtt, a 17. század elejétől szükségesnek látta az egyházkerület. „Az Szent Ecclesia Püspök Urunknak (ki) adta ez Címeres Uri és Császári leveleket 1. o. Az Nagyságos Muráth pasájé 2. o. Az Nagyságos Ali Basájé 3. o. Murtezan Vezér levele cum translatione [azaz fordítással együtt] 4. o. Karakos Mehmet Basájé 5. o. Az Nagyságos Musa Basájé 6. o. Vezér Azem Mehmet Passájé Ezeken kívül 14 aprólékos leveleket” – tudniillik adtak át Paksi püspöknek.

Ali 1602-től 1614-ig viselt budai pasai rangot, Murtezan 1626-tól 1630-ig volt pasa, őt megelőzte a budai vár nyugati falszakaszán bástyát is építő Karakos (Karakos) Mehmet 1618 és 1621 között, Vezir Azem Mehmet 1630-tól 1631-ig, a nagyságosként emlegetett Musa pedig 1631-től 1634-ig volt budai pasa. Amit 14 aprólékos levélként emleget a feljegyzés, olyasmi lehet, mint amit Nagykovács városát nyert el 1652-ben Musztafa effenditől, aki igazolta, hogy a győri kőműves mesterek segítségével építették újjá templomuk egy részét a nagykovácsiak romladozó állapotá-

ból, erről írást kaptak, hogy „bátorságosabban magok hazájokba visszamehessenek”. Így olvassuk Balla Gergely krónikájában az 1654. évnél. Hasonló védőlevelet később is kért és kapott is az egyházkerület, a *Simándi protocollum*ban az 1645. évnél olvassuk a következőt: „1645. Sept. 21. Két Commissionalt küldtem fel Ó-Budára Meggyesi Uramhoz, hogy a tolmácsnak megmutassa.”

Az egyházkerületi élet nyugodt végzéséhez védő levelek kérése a török pasáktól és vitéz uraktól tehát nem Simándi Bodó Mihály ötlete, hanem már elődei és utódai is éltek ezzel a kényszerítő megoldással. Simándi Bodó használta fel azonban az így elnyert szabadalomleveleket az igényes lelkipásztori irányításhoz. Ezért írja új papjainak: „Ezeket értvén kegyelmetek ehhez tarcsa magát és [...] az faluk magokat ehhez tarcsák, és minden csavargó tudatlan, gyermek’eszű embereketh be ne vegyenek. Ahol pedig illendő Tanítók vannak, azokról gondot viselleyenek, fizetéseket, buzájokat jókor megh’ adgyák, és az miben szegődségek volt, hogy szegény Attyafiai jó szívvvel szolgálhassanak, és csak egy falunak is gondvisseletlenségéről ne panaszkodhassanak. Mert ha mi lelkieket adónk az jámbor hallgatóknak, ők is tartoznak nekünk az testi táplálással, azzal is penigh vidám orczával, nem visszavonyással sem szitokkal, átokkal.”

Majd elmondja új papjainak a kevi normát, a „tanítóknak gabonájukat” a bírák vagy az egyházfiak szedik össze házanként, mégpedig rögtön a nyomtatás után, „és egyszersmind nekik megh’ adgyák zugolódás nélkül”, a polgárok maguk viszik el őrleni a malmokba, fájukat az egyházfiak vágják fel, és rakásba rakják, a templomok a gyülekezet tagjai takarítják, és „az mi szüksége vagy az tanítóknak abban szolgálni” szoktak. Azt kéri Simándi új lelkészeitől, mindezt ők „falunként adgya tudására az hallgatóknak”. Tehát Szent Pál szellemében kívánja, hogy a munkás legyen méltó az ő bérére.⁴

Kanizsai Pálfi János levele világossá tette, hogy egyik-másik új tanítójával Simándi Bodó Mihály püspöknek sem lesz könnyű dolga. „Ama helytelen magaviseletű prédikátorok sem egyik, sem másik püspökséghez nem ragaszkodnak, semelyik püspöktől nem függenek, szörnyűséges botrányokat büntetlenül űznek, s az eklészia békeességét féktelen szabadosságukkal felzavarják.” „Oh, midőn az egykor általunk szent szolgálatra felszenteltetteket [...] a fenevad életben gyalázatosan elfajulni s minden ocsmányságban gyönyörködni hallottam, hányszor sóhajok és könnyek között bántam meg, hogy ordinációjukba beleegyeztem, [...] az ilyeneknek, kik hibáznak, s aztán elcsavarognak ide-oda...Te annál fogva Istennek embere, azzal a buzgó indulattal, mellyel vallásunk főpapja, Krisztus [...] Téged betöltött és felruházott, az emberi-

⁴A Simándi Bodó-protocollum a Ráday Könyvtár levéltárában található. Kiadásra előkészített átírását Iványos Lajos évtizedekkel ezelőtt már elkészítette. Aki az eredeti szöveget kívánja használni, az a helyenként nehezen olvasható kézirat mellett ezt a gépelt átírást kell, hogy használja. Régi – a paleográfiai sajátosságokra nem figyelő –, de bőséges átírása és idézése FÖLDVÁRY L., *Adalékok...*, i. m., I. kötetében olvasható. Az idézett 1629-es somogyi prédikátorokhoz szóló szöveg a kézirat 96–98. oldalain található.

ségnek ama szörnyeit, kiknek könnyelmű élete miatt a Krisztus jegyese eddig a pogányoknak keserű gúnyját volt kénytelen tűrni – kik általában minden féle alávalóságra készen szerteszét szabadon féktelenkedtek, kik a papi szent hivatalt istentelűn megszenstelenítették, bemocskolták, összekuszálták, ha az egyházi törvények által korlátoztatni nem engedik magukat, a világiak, sőt még a török basák, bégek, vajdák, szubasák és mások karhatalmával is zabolázd, szelidítsd, szúrd, vágd, győzd, míg megjobbítják magukat.”⁵

Erre a fegyelmezésre Simándi Bodó Mihály püspöknek egyetlen eszköze maradt – a török hatóságokat nem büntetésre, hanem egyházkerülete védelmére használta –: az ún. *Hercegszöllősi kánonok* átdolgozása, és annak kiegészítése.

Az 1577-es *Hercegszöllősi kánonok*at két fontos kiegészítéssel látta el.

„Negyvenhatodik articulus. Azt is tiltjuk, hogy az Isten igéjével senki ne komplárkodjék, hogy azzal fizetésért testi betegségből akarna valakit meggyógyítani, mely semmiképpen nem lehet. Senki beteg emberre se ne olvasson, se penigh czédulára írván nyakába kösse, se vele meg nem etesse, mert az az Isten igéjének csak megcsúfolása. Ha ki ez ellen cselekedik, tisztitól fosztatik meg.”

„Negyvennyolcadik articulus. Azt hagyjuk és parancsoljuk, hogy minden praedicator tisztiehez illendő ruhát viseljen, katona, kalmár és paraszt ruhában senki ne járjon, mert az ki tisztiehez illendő ruhát nem visel, két avagy három intés után mind ruhájával egyetemben tisztitül megfosztatik.”

A rendtartó Simándi Bodó Mihály a Skaricza Máté nevéhez köthető hercegszöllősi kánonok 26. artikulusát három részre bontja.

A 25. artikulus a „Scholamesterek” kötelességeit részletezi. „mind scholájokban, mind a városban tisztességesen viseljék magokat: scholájokban ne részesegkedjenek, ha mennyegzőbe hivattnak, ott éjfélíg ne igyanak, se ne tánczoljanak, éjjel az városba részesegkedni ne menjenek. Ha penig közülök valaki találtatik, hogy ezek ellen vétkezik, két vagy három intés után – ha nem jobbul – elűzettessék.”

Ehhez egy későbbi latin megjegyzés arra int, hogy a rektorok segédtanítóikat se vigyék a rosszra. „Rectores suos ministros ne prostituant.” A 26. articulus arra inti őket, „hogy az ő tisztekben híven eljárjanak”, „hogy ha oly ifjak lesznek, kiknek tudományok megkévánja, görög és deák nyelvet tanítsanak, és hogyha az ifjaknak elméjük engedi, dialecticára is oktassák őket”.

Ez pedig a Heidelbergben tanulmányokat végző Simándi Bodó igénye, egyfajta alгимnáziumi képzésre adott lehetőséget. Tanulságos a huszonhetedik articulus is, mely arra szorítja a tanítókat, hogy igyekezzenek kezdő helyzetükből továbblépni: egyrészt azt kívánja meg a tanítóktól: „hogy minden az ő zsoldjából éljen”, de igyekezzék továbbtanulni is. „Hozzá tesszük ezt is, hogy az tisztben két esztendőnél tovább ne maradjanak, mert az hosszú idővel megröstülnek, és az ecclesia jövedelmét in abusum convertálják” – azaz visszaélésükkel elértéktelenítik.

⁵Kanizsai Pálfi János 1629. évi augusztus 29-i levelének magyarra fordított szövege FÖLDVÁRY L., *Adalékok...*, i. m., 104.

A prédikátorok és prédikátornék illő öltözködéséről a későbbi, 1652-es kecskeméti zsinat is rendelkezik. „Kemény büntetés alatt megparancsoljuk, hogy ezután gombos mentéket se ne csináltassanak, se ne viseljenek, melyek minket nem illetnek, hanem a világi embereket” – mondja ki a VII. regula. A nyolcadik regula a prédikátornék csizmaviseletét szabályozta: „Az asszonyi állatokat is, mind a praedicatornékat, mind az keresztyén hallgatóknak feleségeiket, leányaikat eltiltjuk, hogy csizmát ne viseljenek az Isten parancsolatja ellen.”

Ezek az öltözködési előírások Erdélyben is szokásban voltak, mert Bod Péter *Szent Polikárp*usában (1766) Geleji Katona István szavait jegyzi fel: „Az öltözetben való bújálkodásra igen hajlandók az emberek.” Ezért a püspök 1638-ban így rendelkezett: „Ezután a Papok Tsizmát ne viseljenek”; a vétkes először hat, másodszorra tizenkét forint büntetést fizet, ha végképp nem hagyja el a csizmaviselést, „tertio depónáltatik” – azaz harmadszorra üzzék el! „A Deákok pedig és az Oskola mesterek skatulíás süveget, se gombos, se leppentyűs (azaz lobogó ujjú) mentét ne viseljenek.” „Ha a Mesterek le nem tészik, a Senioroknak légyen hatalmok reá, hogy levonják rollok.”

Bizonyára a püspök egészítette ki a néhány hangsúlyos artikulussal kiegészített hercegszöllősi kánonokat néhány minden gyülekezethez szóló nyolcpontos figyelmeztetéssel *Admonitiones quaedam publicae* címmel. Ha a lelkipásztort gyűlésbe hívják, a gyülekezet adjon kocsit az utazáshoz. Ugyanígy segítse a gyülekezeteket ellenőrző látogatót. Más püspökségből jött „atyafiat pispeknek vagy competens seniornak levele nélkül” – értsd ajánló levele nélkül – ne fogadjon be a gyülekezet. Minden senior a rábízott eklézsiákat évenként kétszer látogassa meg. Ha egészsége miatt nem tehetné, bízza a feladatot a helyettesére. A lelkész álljon készséggel a visitátor szolgálatára, ugyanakkor a látogató a tapasztalt hibákat szájukra ne vegyék, de megkívánta, hogy az egyházlátogatók egymást is tiszteljék „minden szavok helyesben lehessen, ha penig kívántatik szállaniok, ugyanazont szállják uno spiritu et uno ore – egy lélekkel és egyforma beszéddel”.⁶

Miután Simándi Bodó Mihály hat éven áthatározottsággal és a fiatal férfi tetterével vezette naggyá nőtt egyházkerületét, az 1631. évi dunavecsei synoduson bejelentette lelkészársainak, hogy püspöki megbízatásáról lemond, elhagyja az egyházkerületet is. Működését Öreg Rákóczy György fejedelem védelme alatt Beregszászon folytatta, Zoványi Jenő szerint 1645 táján hunyt el. A Duna melléki Egyházkerület meghatározó személyisége volt, lelkész- és püspöktársai – amennyire ez a protokollumból követhető, az ő szellemében éltek, és kormányozták az egyházkerületet. A török hatalom árnyékában, annak közömbösséget tanúsító támogatását elnyerve tartották fenn a gyülekezeteket és az iskoláikat. Mintha jelszóként is azt választották volna: „Navigare necesse est, vivere non” – némileg átformálva: „Az ígét hirdetni

⁶FÖLDVÁRY Antal, *A magyar református egyház és a török uralom*; Bp., 1940; MOKOS Gyula, *A hercegszöllősi kánonok*, Bp., 1901. A ráckevei egyházkerületre vonatkozó rész: 99–117. BOD Péter, *Smirnai szent Polikárp*us..., 1766, 85.

kell, élni nem”. Az egész korszak világáról sokkal többet tudnánk meg, ha a protokollum szövegét végre teljes szövegében közzétennénk. Iványos Lajos igényes átírása a Ráday Gyűjtemény Kézirattárában a szövegkiadásra vár.

HELTAI JÁNOS

GELEJI KATONA ISTVÁN MINT UDVARI PRÉDIKÁTOR

Geleji Katona István nem volt különösebben tehetséges költő, mégis azt kell mondanunk, hogy az a melankóliába hajló reflexivitás, amely az életművet lezáró *Váltság titka* című prédikációskötet harmadik volumenje elé illesztett versében szólal meg, ha színvonalában nem is, de hangulatában és szemléletében Arany János *Epilógusát* előlegezi:

1–5. [...]

6. Az hit ajándékja szerint,
Mellyet az Ur énnékem mért,
Ezeket¹ megfejtegettem
S hasznokat kijelentgettem.
7. Uj értelmet nem költöttem,
Hanem a' régít követtem,
A Szentírást én előttem
Szövétnék gyanánt viseltem.
8. Néked eleget nem tettem?
Hidd el, hogy még magamnak sem.
A jó szándék megvolt bennem,
De rá szinte nem érkeztem.
9. Fejemet én váltig törtem,
A munkának nem kedveztem:
Mások is indíttassanak
Példámval, munkálkodjanak.

¹Tudni illik a váltság, azaz Krisztus megváltó munkájának részeit.

10. Egy tálentumra ez elég
Bészolgáltatott nyereség:
Az öt girákról adjonak
Egyebek ötöt Uroknak.
11. Igazság állattatása,
S' hamisság cáfoltatása,
Hitnek vastagittatása,
Volt elmémnek feltett célja.
12. Lelk-isméret rostáltatást,
Casusokról vizsgálódást,
Hagyok jó kedvvel azoknak
Kik abban gyakorlottabbak.
13. Hírt, nevet is nem vadászok,
S ócsárlással sem gondolok:
Gonoszoktól gyaláztatni
A' jónak nagy dícséreti.
14. Istennek legyen dicsőség,
Akitől jött a segítség.
Ami hiba lött dolgomban,
Pótolja ki azt másokban.²

Az ebben a néhány strófában megnyilvánuló fokozott önértelmezési igény már önmagában is ellene mond a lelkiismeret rostálását elutasító kijelentésnek. Különben is furcsa vegyülete e gondolatsor a hitbizonyosságból fakadó magabiztosságnak, a teológusokra nézve is kötelező humanista álszerénységnek, a teljesítményére büszke tudósi öntudatnak, a sértett hiúságnak, a feladat nagysága előtt való megtorpanásnak, az emberi korlátozottság és önmagunk elégtelensége rezignált felismerésének, és ami legfurcsább, az Isten iránti háládatosságnak s mégis valami finom szemrehányásnak: „Ami hiba lött dolgomban, pótolja ki azt másokban.” Exegi monumentum! Kész a mű, de már én magam is látom, hogy nem tökéletes. Tőlem telhetően tökéletes ugyan, de ami emberi munka egészen tökéletes mégsem lehet, de Isten mindenhatóságának, jóvoltának és hatalmának kétségessé tétele volna, ha e tökéletlenség is nem tőle származna. Igaz ugyan, hogy ez csak a szerző személyére nézvést tökéletlenség, Isten titkos dekrétumaiban nyilván egy mélyebb, teljesebb tökéletességet szolgál, amelyet Isten másokban (vagy másban) mutat majd meg. A kálvinista teológia egyik Geleji

²RMKT, XVII, 9, 238–239. Az eredeti lelőhely: GELEJI KATONA István, *A váltás titkának harmadik volumenje*, Várad, 1649, RMNy, 2298, a címlap hátlapján.

által is sokszor tárgyalt kérdésének, vajon Isten-é a bűn szerző oka, nem teológiai, hanem önmagára vonatkoztatott emberi dimenzióját fogalmazza meg Geleji ebben az életmű valóságos zárókövét képező versében.

Azt eddig is tudtuk, hogy Geleji Katona mint költő nem tartozik nemzeti klasszikusaink sorába, az viszont ellentétben áll a róla forgalomban lévő sztereotípiákkal, hogy ugyanakkor meglehetősen modern ember, aki belső ellentmondásokon keresztül, lelki diszharmóniájának megjelenítésével vonja meg életműve végső mérlegét.

Ez az életmű pedig mennyiségileg is impozáns méretű, több mint nyolcezer nyomtatott lap. Öt monumentális prédikációs kötete, amelyek közül kettő latin, három pedig magyar nyelvű, már külső kiállításával is igazolja a protestáns barokk létezését. Ehhez járul még egy hasonló méretű tanító mű, a *Titkok titka*, továbbá a 16. század hymnus-termését összegző *Öreg Graduál* című hatalmas, kottás énekeskönyv, amely Katona bevallása szerint egyharmad részben a saját munkája, néhány teológiai disputáció és latin nyelvű üdvözlő vers peregrinációjának idejéből, és további három alkalmi prédikáció. A *Váltság titka* harmadik volumenjének a Kegyes Olvasóhoz intézett előszava pedig hat kéziratban maradt, ma ismeretlen munkáját is felsorolja.³ Terje-

³1. *Praeconium evangelicum, in quo evangelia omnia anniversaria, vulgo Dominicalia vocitata concionibus CCXII. [...] explicantur*, Albae Juliae, 1638, RMNy, 1720.

2. *Praeconii evangelici tomus secundus seu pars aestivalis et autumnalis, continens... pericoparum... in conciones XCIII. digestam enarrationem*, Albae Juliae, 1640, RMNy, 1825.

3. *Váltság titka, azaz az örök Igének, a megváltó Messias Christus Jesusnak... megtestesülése, születése, környülmetéltetése, szenyvedési, halála, eltemetése, feltámadása, mennybenmenése, Atyja jobbjáraülése és Sz. Lelket küldése felől való keresztyéni titkos tudomány... az esztendő szakai hét jeles üdnepekre [...] való prédikációkban [...]*, Váradon, 1645, RMNy, 2124.

4. *A váltság titkának második volumenje [...]*, Váradon, 1647, RMNy, 2197.

5. *A váltság titkának harmadik volumenje [...]*, Váradon, 1649, RMNy, 2298.

6. *Titkok titka, az az az öröktől fogva magától őszinte való [...] jehovai természetben lévő [...] Elohim személyeknek három többségek felől való mennyei titkos tudomány [...]*, Gyulafehérvár, 1645, RMNy, 2103. Ennek függeléke: *Magyar grammatikácska, avagy az igaz magyar írásban és szólásban kívántató néhány szükséges observatiok*. Az itt kifejtett etymologizáló helyesírási elveket alkalmazzák Marcus WENDELIN, *Medulla priscae puraeque latinitatis...*, Albae Juliae, 1646, magyar értelmezései. Ezért már Melich János felvetette, hogy ezek szerzője esetleg Geleji volt. Vö. RMNy, 2141.

7. *A keresztyéni üdvözítő hitnek egynyombanjáró igazságához intéztetett ékes rytmusú hymnusokal [...] tökéletesen megtöltetett [...] Öreg graduál*, Gyulafehérvár, 1636, RMNy, 1643. E munkát Keserői Dajka János kezdte el, s az ő halála után fejezte be Geleji.

8. *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transylvaniensibus in unum collecti*, Albae Juliae, 1649. E munkát az 1646. évi szatmárnémeti zsinat határozatai alapján állította össze Geleji.

9. *De sacramentis in genere* 1615. Dec. 23 = David, PAREUS, *Collegiorum theologicorum pars altera...*, Heidelberg, 1620, 262–264.

10. *De certitudine fidei* 1616. Mai. 3 = Uo., 309–314.

delmileg is legfeljebb Pázmány munkássága közelíti meg ezt a teljesítményt a reformáció két évszázadában. Amíg azonban Pázmány életművének, némi hullámzással ugyan, de közel másfél évszázad óta megfelelő figyelmet szentel a tudományos kutatás, addig Geleji Katona Istvántól, mióta kibujdosott az e világi létből, néhány levelén és nyelvészeti érdekességű rövid *Magyar grammatikácskáján* kívül egyetlen nyomtatott sor sem jelent meg, s igen szegényes a munkásságával foglalkozó szakirodalom is.

Ma legismertebb írása a *Magyar grammatikácska*, amely kellő méltatást és illő helyet nyert a nyelvtörténeti kutatásokban.⁴ Ezen kívül azonban, eltekintve néhány

11. *De fide et justificatione* 1616. Dec. 4. = Uo., 350–351.

12. *Theses orthodoxae de justificatione hominis peccatoris coram Deo... ad diem ult. Maji* (1617), Heidelberg, 1617, RMK, III, 1197.

13. Üdvözlő verset írt latinul Békési P. Andrásához (RMK, III, 1171), Albensis Nagy Jánoshoz (RMK, III, 1190), Jászberényi Mátyáshoz (RMK, III, 1196), Bojti Veres Gáspárhoz (RMK, III, 1193), ifjabb Rákóczi Györgyhez és Zsigmondhoz, RMNy, 1674. (A szakirodalom eddig nem tartotta számon.)

14. Két latin nyelvű beszéd Károlyi Zsuzsanna fölött = *Exequiarum coeemonialium serenissimae principis ac dominae [...] Susannae Caroli [...] libelli duo*. Albae Juliae, 1624, RMNy, 1307.

15. *Salutatio gratulatoria* = Johann Heinrich BISTERFELD, *Pallas Dacica...*, Albae Juliae, 1640, RMNy, 1827. Gelejinek ezt a Rákóczi Zsigmond herceg iskolai vizsgáján a fejedelmi fiak neveléséről mondott beszédét egyáltalán nem tartotta számon a szakirodalom.

16. Nem tartja nyilván a szakirodalom Geleji műveként az 1634. évi gyulafehérvári zsinatnak John Dury hűsvéti kérdéseire adott válaszát. Nagyon valószínű azonban, hogy ezt is ő szerkesztette: *Concordiae inter Evangelicos querendae consilia, quae ab ecclesiae in Transylvania Evangelicae pastoribus et scholae Albae-Juliacensis professoribus in Synodo congregatis approbata fuerunt an. MDCXXXIV. S. l. 1654*, RMK, III, 1924.

A *Váltság titka*, III, 94a–94b lapján a következő kéziratban maradt munkáiról számol még be Geleji:

17. *A teremő Isten tiszteletinek a teremő állatoknak tulajdonításáért való boszús-kodás, avagy a szentek kétféle tiszteleteinek, melyek elészámlálatnak Libr. I. 6. 7. de Sanct. beatit. Bellarm. megcáfoltatások.*

Geleji Pázmány és Bellarmin ellen írta ezt a saját szavai szerint *Istenes és derekas és az egész pápistaságnak nyakaszakadtában járó munkát.*

18. *Az Isten két külső munkáiról a teremősről és gondviselésről való józan vizsgálódás.*

19. *A hamisságnak titka, az Anti-Krisztusnak eredéséről és nevedéséről a Szent Pál jövendölése 2. Thess. 2.*

20. *Halott temetés-kori prédikációim egy néhány hozzájuk illendő függőlékekkel.*

21. *Agenda*. Geleji e magyar nyelvű agenda meglétét már a szatmárnémeti kánonok kiadásának előszavában is említi, vö. RMNy, 2260.

22. *Több egyet-más apróságok.*

⁴Mivel Geleji Katona nyelvészeti munkásságával itt nem foglalkozunk, csupán a legutóbbi összefoglaló méltatást említjük: SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1968, 233–270.

ünnepi megemlékezéstől, mindössze négy komolyabb tanulmány foglalkozik közvetlenül műveivel, tevékenységével.⁵ Ugyanakkor nincs olyan irodalom-, egyház- vagy művelődéstörténeti monográfia, amely kikerülhetné a személyéről, műveiről való állásfoglalást.

Anélkül, hogy a Geleji Katonára vonatkozó értékeléseket most rendszeresen áttekintենek, megállapíthatjuk, hogy megítélése erősen ambivalens a különböző szakterületeken működő és különböző szellemi indíttatású kutatók körében. Csak nyelvészeti munkássága élvez osztatlan elismerést. Egyházszerzői tevékenységét a református kutatók egyrésztől nagyon eredményesnek tartják. Megállapítják, hogy megszilárdította a református egyház szervezetét, belső fegyelmét, rendjét, rendezte anyagi ügyeit, gondja volt az iskolák, nyomdák fejlesztésére, ellenőrzésére. Támogatta az abszolút fejedelmi hatalom kiépítését, de nem szolgáltatta ki egyháza érdekeit a hatalomnak, sőt a fejedelmet és családját alkalomadtán meg is intette személyében, de néha politikájában is. A fejedelmi hatalom és a református egyház között szoros együttműködés jött létre, ez azonban személyes kapcsolatokon és a közös belső vallási meggyőződésen nyugodott, nem volt semmiféle jogi vagy szervezeti háttér, nem is törekedtek ilyesmire, nem létezett semmiféle államegyházi összefonódás. Rákóczi és Geleji egyaránt tiszteletben tartotta a vallásszabadságra vonatkozó, erdélyi törvényeket: vagyis deklarálták, hogy a négy recepta religio egyházainak világi felügyelete a fejedelem kezében van, de elismerték, hogy belső életüket önállóan irányítják. Másrésztől még a református kutatás is szeméretre veti túlszorduló hitvitázó indulatát, kárhóztatja merev felekezeti elfogultságát, különösen az ún. dési komplanáció, vagyis a szombatos felekezet és a radikális antitrinitarizmus felszámolása kapcsán, továbbá a román orthodox egyházzal szembeni politikájának egyes intézkedéseit.⁶ A puritánusokkal folytatott

⁵BRASSAY Károly, *Geleji Katona István élete és munkái*, A hajdúnánási ev. ref. gimnázium értesítője, 1901/02, 3–46, és 1902/03, 3–44. GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Theológiai Szemle, 1939, 3–34, 51–178, 187–218. Különlenyomatban: Theológiai Tanulmányok 60. NAGY Géza, *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*, Erdélyi Múzeum, 1940, 35–48. TARNÓC Márton, *A késő reneszánsz retorikus próza történetéből*, ItK, 1973, 548–557, és TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 69–94. Ezeken kívül néhány tanulmány foglalkozik még az *Öreg Graduállal*, Gelejiné a szatmárnémeti zsinaton (1646) játszott szerepével és a puritánusokkal folytatott homiletikai vitájával. Az utóbbi szempontból és jelen tanulmány szempontjából is kiemelkedően fontos BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce nos... praedicare*, ItK, 1981, 1–16, és BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998, 196–198, 215–216, 258–259, 273–274. L. még BORBÁTH Dániel, *Medgyesi Pál homiletikája és Geleji Katona Istvánnal folytatott homiletikai vitája*, Református Szemle, 1961, 282–293.

⁶A magunk részéről úgy véljük, hogy egyelőre nincs elegendő részletkutatás e két kérdés igazán árnyalt megítéléséhez. Különösen a román egyházzal kapcsolatos intézkedéseket kell az eddigiekhez képest eltérő szemlélettel értékelni. Ugyanis egyre világosabb számunkra, hogy ez a politika Geleji irénikus, azaz békességszerző teológiai meggyőződésében gyökerezik, s belső

belső egyházszerkezeti vitákban pedig noha elismerik politikájának realitását, a valósággal, a tényleges viszonyokkal józanul számoló, még ellenfeleivel szemben is mértékadó módját, mégis a kérdéssel foglalkozó írások tónusát inkább az az ellenszenv hatja át, amely az egyház belső életének demokratizálását akadályozó főpapot egy szabadabb, elevenebb, a kálvinizmus belső lényegének jobban megfelelő egyházi élet kiépítésének elgáncsolóját látja benne. Mégis mindezt háttérbe szorítja, hogy mint igehirdetőt osztatlanul elismerik, sőt többen olyan felkészültségű és ihletettségű teológust látnak benne, akinek véleménye, a Szentírással egybehangzó tanítása máig vigasztaló, eligazító érvényű és az egyház hitének megerősítésére szolgál.

A világi tudományosság ítéletei hosszú időn keresztül még elmarasztalóbbak. Egyházipolitikusként a haladás ellenségét, a feudális reakció élharcosát, a második jobbágyság korában megmerevedő, a fejlődés szempontjából káros visszarendeződés viszonyainak védelmezőjét, retrográd személyiséget látnak benne. Műveit a rideg, száraz skolasztika sivár pusztaságaként emlegetik, amelyeket emészthetetlen, részletekbe vesző dogmatizálás és elfogult, éles hangú felekezeti polemizálás tölt ki. 1973-ban azonban már Tarnóc Márton komoly lépéseket tett az árnyaltabb megítélés felé. Múltányolta Geleji hatalmas erudícióját, széleskörű tudományos érdeklődését, a nyelvvel való szuverén bánásmódját, bemutatta prédikációinak néhány, tartalmilag és elokuciós szempontból színes, érdekes részletét. Megállapította, hogy Geleji prózája retorikailag és tartalmilag egyaránt igen magas színvonalú teljesítmény, alapos tanulmányozása megkerülhetetlen szépprózánk fejlődésének értékelésekor. Ugyanakkor úgy látta, hogy mégis olyan áthatolhatatlan, megmászhatatlan sziklatömb, amelyről aligha nyílik kilátás lankásabb tájakra, termékenyebb irodalmi mezőkre.

A Geleji életmű újabb kori recepciótörténetének e rövid áttekintéséből végül is kettős ambivalencia bontakozik ki. Egyrészt szembetűnő az ellentmondás az életmű roppant terjedelme, minden oldalról határozottan megállapított súlyossága, valamint a rá vonatkozó kutatások mennyisége között. Másrészt a mégis meglévő szakirodalomban különféle szempontok és világnézeti beállítódottságok között megosztva, de néha azokon belül is meglehetősen eltérő egyházszerkezeti, egyházipolitikusi, de ami bennünket jobban érdekel: irodalmi értékelése is. Ennek ellenére nem azt mondjuk kiinduló tételünként, hogy Geleji Katona ügyében perújrafelvételre volna szükség, ugyanis az egymással némileg vitatkozó vagy legalábbis össze nem hangzó értékelések ellenére nem folyt körülötte még idézőjeles értelemben sem soha semmiféle per. A rá vonatkozó akár dicsőítő-apoloetikus, akár kárhóztató értékelések lényegében visszhangtalanok maradtak. Az életmű szellemi hozadéka valójában nem épült be a korra vonatkozó mai kutatások virtuális enciklopédiájába. Műveinek, szellemi álláspontjának ismerete vagy nem ismerete ma nem tartozik a lényeges kérdések közé.

logikája szerint nemhogy merevnek volna nevezhető, hanem kifejezetten rugalmas. Kétségtelen azonban, hogy az irénikus teológia elgondolásai a valóságos helyzet téves megítélése miatt, nem a Geleji által óhajtott hatást váltották ki. E kérdésről más alkalommal kívánunk részletesebben is írni.

Éppen ezért súlyosabbnak tartjuk a recepciótörténetben érzékelhető, elsőként említett ellentmondásosságot, s ezért nem azt állítjuk, hogy perújrafelvételre van szükség, hanem egyszerűen azt mondjuk, hogy itt az ideje Geleji Katonával súlyának megfelelően foglalkozni. Ehhez részben megteremtődtek a feltételek, amennyiben a hasonló szövegtípusok interpretációs eszköztárát Bartók István, Bitskey István, Imre Mihály, Kecskeméti Gábor és Oláh Szabolcs utóbbi években megjelent monográfiái és tanulmánykötetei igen nagy mértékben gazdagították és kitágították.⁷ Részben viszont meg kell teremteni azt a diskurzív teret, amely az irodalmi anyagot biztosítja az elméleti konstrukciók működtetéséhez. Vagyis ki kell adni a szövegeket, vagy legalább jelentős részleteiket, számos egyház- dogmatikatörténeti és irodalmi részlettanulmányt kell elkészíteni, és megfelelő alkalommal szükséges egy monografikus igényű teljességre törekvő áttekintés is.

Természetesen egy ilyen előadás figyelem-felhíváson kívül, aligha vállalkozhat többre. Jó néhány részterület felől kiindulva lehetne kérdéseket feltenni Geleji Katona életművével kapcsolatban. Különösen érdekes volna például az orthodoxia és puritanizmus viszonyának vizsgálata, vagy az irénikum, a felekezeti békességszerzés kérdésköre, amelynek egy megvalósult változatát elemezhetnénk a románsággal szembeni egyházpolitikájában. Hogy a kínálózó lehetőségek közül most az udvari prédikátori szerepkör egyik aspektusának tárgyalását választottuk, azt, mint az exordiumból kiderült, Geleji Katona igen modern, korában egészen szokatlan mértékben reflektált személyisége indokolja. Nagy művei előszavaiban, amelyekre mostani előadásunkat építjük, saját léthelyzetét, feladatait teológiai távlatokban és a konkrét körülmények között állandóan tudatosítja, értékeli és újraértékeli.

Önmagát különböző változatokban ugyan, de lényegében mindig azonosan *orthodoxus Transylvaniae episcopus ac ecclesiae Albensis antistes*ként nevezi meg.⁸ Az *episcopus* szó pedig számára az egyház irányításával megbízott és igehirdetésre kötelezett lelkipásztort jelenti. Igihirdetésének elsődleges színtere pedig az udvar.⁹ Ezért a továbbiakban öt nagy, két latin és három magyar nyelvű prédikációs kötetének előszavai alapján megpróbáljuk bemutatni, mit mond Geleji Katona a saját létét meg-

⁷BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, i. m., BITSKEY István, *Virtus és religio*, Miskolc 1999. *Retorikák a reformáció korából*, kiad. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor et al., Debrecen, 2000. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998; KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 2001, 255–284. OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata*, Debrecen, 2000.

⁸Például a *Praeconium evangelicum...*, Gyulafehérvár, 1638, RMNy, 1720 címlapján.

⁹Geleji Katona valójában Károlyi Zsuzsanna személye mellett és Bethlen Gábor magyarországi hadjáratai idején töltött be udvari prédikátori illetve tábori prédikátori szerepet. Rákóczi idején már erdélyi püspök és gyulafehérvári első pap. Ez utóbbi feladatkör azonban tartalmánál és lényegénél fogva udvari papságnak tekinthető, noha Medgyesi Pál, Keresztúri Pál és Csulai György fungáltak ténylegesen ebben a hivatalban.

határozó szerepköréről, ezen belül pedig arról a folyamatról, az igehirdetésről, amely ennek a szerepkörnek a lényege.

Első megállapításunk, hogy ebben a tekintetben is igen modern felfogást tükröznek az említett írások. Geleji ugyanis a közlés folyamatának tudatosítása során egyaránt érvényesít pragmatikai, lélektani, szociológiai és retorikai szempontokat.

Az időben első, a *Praeconium evangelicum* című latin nyelvű postillák első kötetének élén olvasható előszó főként magának a közlési folyamatnak teológiai és ezen keresztül kommunikációs szerepét jelöli ki. Ezt egészítik ki és értelmezik újra és újra a főként puritánus igehirdetői gyakorlattal vitázó további előszavak.

A közlési folyamat egészét az igehirdetés esetében a közlés legáltalánosabb tartalma, s a hozzákapcsolódó célok határozzák meg. Ezeken kívül lényeges elemei Katona számára a prédikátor személye, a közönség, a közlés konkrétabb tartalma, módja, eszközei, külső körülményei, illetve ezek egymáshoz való viszonya.

A közlés legáltalánosabb tartalma természetesen Isten ígéje és annak a hit vezérfonala szerinti kifejtése, magyarázása, alkalmazása. Ez hozza létre a doctrinát, magát a tanítást, ami nem más, mint a Szentírás közönséges keresztyéni értelme: „Inter praecipua pastoris munia haec reputuntur, ut videlicet Verbum Dei pure praedicet, recte ac secundum analogiam fidei explicet, idque ad institutionem, adhortationem, correctionem, redargutionem et consolationem auditorum applicet. ... Verum uno verbo haec omnia ad ipsum Docere revocari possunt.”¹⁰

A közlés legáltalánosabb célja pedig a hit felébresztése. A hitnek a szívben való nemzéséhez viszont az szükséges, hogy Isten ígét tisztán prédikálják és figyelmesen hallgassák: „necesse est ad fidem ordinarie in corde generandam, ut Verbum Dei pure praedicetur et attente auditur.”¹¹ A hit helyét egyébként a *Praeconium* második kötetének előszava a predestinatio második lépcsőjében jelöli ki. Akiket Isten kiválasztott, azokat ajándéka, a hit által üdvözíteni is akarja. A hit pedig hallásból van, és „nemcsak szüvbéli bizodalom, hanem elmebéli értelem is, mert, aki, mit nem ért, afelől bizodalma, mint lehet?” Mert „nihil esse potest in intellectu, quod non prius existerit in sensu, juxta placitum Philosophorum.”¹² A közvetítendő tartalom és annak célja együttesen szabja meg a prédikátor feladatát: „Tisztek mutatja tehát az igaz hűv tanítóknak azt, hogy az ő hallgatóikat a keresztyéni hitnek fundamentumos értelmére és ismeretére juttassák, és abban őket vastagon megerősítsék, hogy azt ne csak értsék és tudják, hanem az ellenkezőktől ugyan oltalmazhassák is.”¹³

A *Praeconium I.* előszava ugyancsak körülírja a prédikátor teológiai és üdvtörténeti helyzetét. A prédikálás maga Isten akaratának *mediate*, azaz választott eszközök általi közlése. Krisztus saját személyében három évig *immediate*, azaz közvetlenül

¹⁰*Praeconium, I, b3b.* Vö.: Pál apostol Timóteushoz írt második levele 3,16. Vö. KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 28–29.

¹¹*Praeconium, II, a2a.*

¹²*Váltság titka, I, c3b* és *Praeconium, II, a2b.*

¹³*Váltság titka, I, c3b.*

jelentette ki az Atya akaratát. halála után pedig eszközeire, az egyházi szolgákra bízta. Az ókeresztény idők egyházi hivatalai közül mára (már mint Geleji Katona életidejére) csak a lelkipásztori és doktori hivatal maradt használatban. A lelkipásztorok a gyülekezeteknek hirdetik az igét, a doktorok az iskolák élén állva tanítják a keresztyéni hit Szentírásra alapozott tudományát. Az episcopus, a püspök pedig olyan lelkipásztor, aki csupán címével és méltóságával áll szolgatársai fölött, hatalma azonban sem rajtuk, sem az egyházon nincs, csupán a különböző ügyes-bajos dolgok irányítása, intézése tartozik rá.

A lelkipásztor tanítói feladata azonban, mint már az eddigiekből is látható volt, nemcsak az igaz hit kifejtéséből áll, hanem meg is kell védenie nyáját a farkasoktól. Nehémiás módjára egyik kezével, amely a tanítás építi az Úr házát, vagyis az egyházat, a másikkal, amely a cáfolás vigyáz, hogy a Sátán valamit le ne rontson belőle.¹⁴

Teológiai szempontból is fontos a lelkipásztori és ezen keresztül saját személyes léthelyzetének történeti meghatározása. A pásztori tisztet ugyanis a középkori tévelygések után Luther és a többi reformátorok töltötték be annak lényege szerint. Az ő példájukon haladva indult el a reformálás munkája Magyarországon is, amelyet, látván az egyház helytelen működését, az egyházi javak közcélokra való fordításával a főurak kezdeményeztek; a tanításban pedig, az egyház újrászervezésével, valamint a főurak megtérítésével a Wittenbergből hazaérkező lelkipásztorok végeztek el.

Ebből az általános és konkrét helyzetből eredő feladatoknak akart Geleji megfelelni, mikor prédikációit főként Bethlen Gábor magyarországi harcai idején memóriája segítségével röviden lejegyeztette, sokszor csatazajban, sátorban kucorogva, saját térdeit használva asztalként, s mivel alaposabb kidolgozásukra hosszú ideig nem érkezett, kinyomtatásukat egyre csak halogatta, míg végül barátai hosszas unszolására mégiscsak beleegyezett közrebocsátásukba.¹⁵ E szerénykedés ellenére több helyen megnyilvánul erős prédikatori öntudata: „Az Úr az ő ajándékát és a hitnek mértékjét, amenynyire én velem közlenie méltóztatta, én is abból kegyes olvasó téged részeltetlek, áldjuk az Istent, hogy ilyen hatalmasan és hathatósan munkálkodott az egyházban, hogy az én erőtlenségemben az ő hatalmasságát megmutatnaja.”¹⁶ Nemcsak a tanítás, hanem a cáfolás követelményének is igyekezett eleget tenni: „De Istennek hála, a mi ekklezsiánkban bálvány feszületekre nincs szükség, mert a mi tanításunkban a mi hallgatóinknak úgy szemeik eleiben írjuk és függesztjük a Krisztusnak megfeszítettét, hogyha napestig néznék is a pápisták feszületjeit úgy eszekben nem vehetnék.

¹⁴*Pastores domum Dei, quae est Ecclesia, una manu docendo nimirum extruere, altera vero nempe refutando, ne quid Satanus demoliatur diligenter cavere debent. Praeconium, I, b_{1a}.*

¹⁵Vö.: *Praeconium, I, b_{4a}.*

¹⁶*Váltság titka, II, h_{4b}.*

Melyet így lennie csak ezekből az én prédikációcskáimból is, aki olvassa alkalmasan eszébe veheti.”¹⁷

Különösen nagy figyelmet szentel Geleji a közlés folyamatában a közönségnek, ahogyan ezt már Bartók István is részletesen elemezte.¹⁸ Prédikációskötetei elsősorban a könyvetlen falusi papság segítésére készültek, „akik legfeljebb Simon Pauli, Nicolaus Henningius, ritkábban Kulcsár vagy Molnár postilláival segítik magukat.”¹⁹ S éppen az értelmesebbek vesznek meg nemcsak lutheránus, hanem még pápista könyveket is. És ha netán tartalmukat még jól meg is szűrik, a pápista prédikációnak már módszere és beszédmódja is bűzlik és fertőz.

A falusi prédikátorokon keresztül az együgyű falusi népet, a gyenge hitű keresztyént tartja szem előtt Geleji, mint potenciális közönséget. Am a *Praeconium* prédikációi hosszabbak annál, hogy egyvégtében el lehessen őket mondani. A műveltebb közönség előtt inkább a dogmatizáló és polemizáló részekből merítsen a segítségével élő prédikátor, az együgyű hívek előtt több morális tanítást, erkölcsi oktatást, s az érzelmeiket jobban megindító részletet használjon föl. Geleji maga azonban többnyire nem akárhol prédikált, hanem „az erdélyi fejedelem udvarában, s nem is akárhiknek, hanem a hitben mélyen meggyökerezett tudós fejedelmeknek, írás-olvasott és controversiákban maguk gyakorlott grófok, zászlósurak, nevezetes főrendek, s még pedig nemcsak a’ mi keresztyén vallásunkon, hanem más különböző vallásokon lévők előtt, vagy pedig a gyulafehérvári metropolitana eklézsiában, amelyben sok értelmes Deák emberek vagynak, és akik a csecsevő kortól kikelvén a kemény eledelt is bévehetik.”²⁰

A közlés általánosabb tartalmának és céljának, valamint a különböző közönségrétegek eltérő igényeinek egyaránt meg kell felelnie a közlés konkrét tartalmának és módjának. Noha kívánatos volna a Szentírás teljes végig olvasása és magyarázata, ennek gyakran egészen egyszerű akadályai vannak, mint például a lelkész elköltözése vagy halála. Ezért célszerű a perikópák és a ráépülő postillák használata, hiszen kimutatható, hogy az alkalomhoz szabott igemagyarázás szokása az Ó- és Újszövetség, valamint az ógyház idején egyaránt fennállt. Hiszen a perikópák magukban foglalják

¹⁷*Váltság titka*, II, g_{4b}. Különösen jellemző, ami a *Váltság titka* I. kötetében az előszó végén olvasható. Ha a már készen álló két további kötetre is megfelelő költséget adna Rákóczi, akkor: „Egy kéncs, és mintegy lelki élésház lenne az Eklézsiában...” f_{4b}.

¹⁸BARTÓK, *Medgyesi...*, i. m., 8. és UÓ., „Sokkal magyarabbul...”, i. m., 197, 258–259 és 273–274.

¹⁹Vö.: *Praeconium*, II, b_{1b}–b_{2a}. Simon PAULI (1534–1591) rostocki evangélikus superintendens *Dispositio et enarratio evangeliorum dominicalium et festivalium* című műve latinul és németül több ízben is megjelent. Nicolaus HENNINGIUS, a 16. század második felének hitszónoka, *Postilla evangeliorum* című műve először 1567-ben jelent meg Wittenbergben. KULCSÁR György, alsólingvai prédikátor magyar nyelvű *Postillája* háromszor is megjelent a 16. században, először 1574-ben Alsólingván = RMNy, 334. SZENCI MOLNÁR Albert 1617-ben tette közzé magyar fordításban Abraham SCULTETUS, pfalzi udvari prédikátor *Postilláit* = RMNy, 1144.

²⁰*Váltság titka*, I, g_{1b}.

a Szentírás summáját, és alkalmasak az egész tanítás kifejtésére. Nem helyes ezért a lutheránusok túlbuzgósága sem, akik kötelezővé tennék őket, de nem helyeselhetők a puritánusok nézetei sem, akik előtt pökedelmesebb utálatosság nincs a postillánál, mert aki a perikópákat gyalázza, Isten igéjét gyalázza, mivel ezek a részletek éppúgy Isten igéjét képezik, mint a Szentírás bármely más részlete is.²¹

A prédikációk világos rendje, áttekinthető szerkezete is a képzetlenebb lelkészeket segíti. Az átlagos prédikáció hat részre oszlik: Az *exordiumra*, azaz bevezetésre, amely bölcs mondásokból, hasonlatokból vagy példázatokból áll. Az *argumentumra*, amely a textus felosztás nélküli előadása. A *propositiora*, azaz a beszéd céljára, amely egyszerű vagy összetett. Ez egyúttal a textus részekre osztása is. Az *explicatio*, vagyis a célok vagy részek kifejtésére. Az *ususra*, vagyis haszonra, amely ötféle lehet: tanítás, cáfolás, építés (a keresztyén ember valamilyen kötelességének előírása, szabálya), jobbítás, vigasztalás. Az *usus* konkrét helyzetekre való vonatkoztatása az *applicatio*, azaz alkalmazás. S végül a *conclusiora*, befejezésre, amely ismétlésből, buzdításból, fogadalomtételből és doxológiából vagyis Isten nevének dicséretéből állhat.²²

²¹Vö.: *Praeconium*, II, a_{4a-b}, és *Váltság titka*, I, g_{2b}: „gyalázatosan pirongatoznak azok ellen, akik a mások munkáival élnek, pökedelmesebb utálatosság nincsen előttük a Postilláknál...”

²²Vö.: *Praeconium*, I, b_{4b}–C_{1a}. Bartók az idézett hely alapján ugyancsak részletesen ismerteti Geleji prédikációinak szerkezetét. Az egyszerű és összetett propositio használatában látja a kevésbé művelt és műveltebb közönség igényeihez való alkalmazkodás technikai lehetőségét. BARTÓK, „Sokkal magyarábbul...”, i. m., 197–198, 245–246. Magyar nyelvű prédikációinak módszeréről valamivel szűkszavúbban nyilatkozik: „A methodus is nem fog tudom mindennek tetszenie, de én ezt az célomra alkalmaztattam, mely volt, hogy a Váltságnak munkáit, mintegy Locus-communis formán tractáljam, s ez az oka, hogy a részeket inkább mind kérdésképpen formáltam, mert úgy ítéltam, hogy a hallgatoknak, még az együgyűbbeknek is elméjük őket könnyebben megfoghatják. Minden prédikációm eleihez exordiumokat, kezdetek-beszédek-töttem, melyek nélkül munkám naggyal könnyebbedett volna [...] Könnyebben juthatnak [...] hozzá, akik a prédikálást csak mindjárt a summán kezdik el, de aféle fejetlen prédikációkat én nem láttam még egy theológust is, hogy javallotta volna, hanem mindennek, valakik a prédikációnak dispositiója felől irtanak, akiket én láthattam az exordiumot annak kiváltképpen való részének lennie tanítják.” *Váltság titka*, I, h_{2a-b}. És: „A tanításban ilyen rendet, módot tartottam, hogy elsőben az igéket megfejtegetvén a Krisztus szenvedésének bizonyosságokat [...] megmutogattam, annakutána azoknak okaikat, amelyekért a mi édes Idvezítőnkön az ő szent Attyának tanácsából mindazoknak esniek kellett, az írásokból előkeresgettem, s egyszersmind végeiket és hasznaikat is azonoknak megjegyezgettem, a kiváltképpen való tanúságokat belőlök kiszedegettem, és mivel a prédikációnak a lelke az applicatio, az alkalmaztatás, a Krisztust az ő tagjaiban üldöző mostani hatalmasokra és üldöztető szerzetesekre fejeztem ki, s végtére osztán, vigasztalással, vagy intéssel bérekesztettem.” *Váltság titka*, II, h_{2a-b}. Az egyszerű vagy összetett propositio alkalmazása mellett az exordium használatát vagy elhagyását jelöli meg Bartók a másik jellegzetes vitapontnak Medgyesi és Geleji között. BARTÓK, i. helyek. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a *Váltság titka*, I, A jóakaró olvasóhoz

A beszédek konkrét tartalma a lelkipásztori feladatoknak megfelelően a doctrina, a tanítás kifejtése, és az ellenkező nézetek cáfolása. A túlzónak tartott polemizálás és az erkölcsi oktatás háttérbe szorulása miatt a puritánusok kárhoztatták Gelejit. De szerint a lelkiismeret kázusainak folytonos vizsgálása, az állandó feddés sokszor csak kétségbe ejti a hallgatót. Ha folyton titkos gondolataikért dorgálják a híveket, elbizonytalanodnak, vékony reménységük marad, még arra is gondolhatnak, hogy talán lehetetlen üdvözülni. A szelíd intés és oktatás gyakran többet használ, mint a pálca. A műveltebb közönség pedig igényli is a polémia. Az Isten hatalmának megmutatása, az igazság erős állatása és oltalmazása az amiből elsősorban vigasztalást meríthet a hívó. A kegyességet is csak a tanítások ismeretére lehet alapozni. Elegyesleg kell alkalmazni a tanítás különböző módjait, hiszen egyik ige is inkább a tudományok állatására alkalmas, a másik pedig inkább a morális intésre. A hallgatóság se mind egy rendű, és egy elméjű. A gyengébbeknek tej való, az erősebbeknek keményebb eledel.²³

Az elocutio kérdéséről szűkszavúbbak Geleji kommentárjai. „A beszédben való cifrázkodásért, úgy ítélem annyira nem szurdalhat valaki, hogy ne talám abban még nagyobb ékességet kívánna, s méltán is, mert én sokakat ezek közül ez előtt 15. 16. 17. 18. esztendőkkal írtam, amikor még csak ennyire se voltam a magyarságban gyakorlatt, mint mostan.”²⁴ Itt nyilvánvalóan két toposzról van szó. Az egyiket, a cifrázkodás kerülését a dogmatikai kiindulópont, a tanítás elsőbbsége teszi kötelezett-séggé. A második a magyarságban való gyakorlatlanság hagyományos humanista

intézett előszavában Geleji részletesen kifejti véleményét a históriáknak az egyházatyák írásainak, az apokrif könyveknek, a pogány bölcseseknek és a fabuláknak a prédikációkban, főként az exordiumokban való használatának lehetőségéről. *Váltság titka, I, g_{2b}–h_{2b}.*

²³„Szándékom nem az volt, hogy a subjecta matériától, a tracta alá vettetett és célul előmben tétetett dologtól messze kitérülvén valami practica quaestióknak, vagy casus conscientiae-knek szaporá szóval való forgattatásokra kikerekedjem és a lelkiismeretet metéljem, boncoljam [...], hanem én csak [...] a hit ágazatjának [...] fejtegetése mellett maradtam. [...] Azt is úgy vöttem eszemben, hogy a lelkiismeretnek titkos szugolyainak és szurdokjainak mélyebben való cirkáltatásokkal [...] a gyenge hitű bűnösök talám könnyebben kétségben ejtethetnének, mint megtéríthetnének [...] Csinján kell a varas fejet borotválni, s a sebhűdt lelkiismerettel is gyengén kell bánni [...] törvényi kemény rettentő szóknak csipős és erős boráival is kell ugyan ottan-ottan mosántani és keseríteni, de ismét hamar evangéliumi örvendétes vigasztalásnak olajjával kell értetni és kenegetni. Amely kényes gyermeket minden nap piricskelnek [...] a vereségnek fájdalmát nem is érzi [...] a kegyes, szelíd intéssel, oktatással mind többet használnának előtte, mint a gyakor plágálással, szinte [...] a lelkiismeretek is, amelyek szakadatlanul gyötrőnek, kénatnak [...] csak fülök mellől bocsátják a feddőzéseket [...] Volnának elég cigéres vétkek az emberekben, s azokat kellene feddenie, s nem a szüveknek titkos gondolatikat és indulatokat vakarkálnia [...] Találkoznak olyak is, kik magukban így tépelődnek: E szerint, amint beszélnek, lehetetlen, hogy egy ember is üdvözüljön, mert nincs az ember, aki nem vétkeznék etc [...]” *Váltság titka, II, h_{2b}–h_{3b}.*

²⁴*Váltság titka, I, h_{2b}*

szerzői szerénységtoposz imitatioja. Egyiknek sem kell hinnünk! Tudniillik Gelejit elsősorban az avatja íróvá, hogy van félreismerhetetlen egyéni stílusa. Persze tudjuk, hogy ez nem egészen azonos fogalom az elocutioval. A Geleji kutatás egyik legfontosabb feladata éppen az, hogy részletes önreflexió híján is megpróbálja magukból a szövegekből és a *Magyar grammatikácska* idevonatkozó utalásaiból feltárni Geleji elokuciós rendszerét. Most azonban csupán néhány futó megfigyeléssel szeretnénk jellemezni Geleji stílusát.

Előszavainak és prédikációinak szövege mindig világos és áttekinthető, egyértelmű és jól követhető. Hosszú, bonyolult, összetett mondatait a legváltozatosabb képlettű gondolatritmusok tagolják. Monotonná soha nem válnak, mivel erősen élénkíti a szöveget a kifejtés emocionális tónusának gyakori változtatása: kérdés, vád, védelem, feddés, intés, tanítás, vigasztalás, dicsőítés mind más és más hangulatban szól. Gyakran helyezkedik a beszélő én különböző szerepekbe, főként Krisztus gyenge vagy erős hitű tagjainak személyébe. Sűrűn fordulnak elő közmondások és más kötött frazeológiai elemek: „Hosszú pecsenye vagy vendégség, s rövid prédikáció a jó. // Nem fog a tóton a szégyen.”²⁵ Mindig nagyon konkrét jelentésű igéket használ Geleji az elvont fogalmak kifejezésére, különösen a közlési szituációk jellemzésére: „Vagynak tehát a Krisztusnak a méltatlanul való vádoltatásban szenyvedő társai [...] de... a minnen szívünk ne vádoljon bennünket, azt csak olyá tartsuk, mint ama rossz paracskó vizslák *vinczogásokat*. Mennyiszer [...] *szakadott kezekben és térült orcájukra* az ő mireánk való hazudozások [...] de még sem *metszik feltött vásznokat belé*, hanem naponként újabb *hazugságokat szőnek-fonnak*, amelyekkel bennünket *vádolhassanak, sugoroknak, fondorkodnak* evilági hatalmasságok után [...]”²⁶ Sok az egyedi szóalkotás, hapax legomenonnak tűnő kifejezés: „ama hispániai inquisitorok [...] a kezekben *akadott evangélikusokat zaklatják, firtatják* [...] őket *disputációra hívják*, noha semmiféle gondolat benne nincsen, hanem csak azt keresik, miképpen *foghassanak fortélyt és izgágát hozzájuk*.”²⁷ // Mert ha az a vér [ti. Krisztusé] csak emberé lőtt volna, soha *annyi erősege* nem lehetett volna.”²⁸ Mint eddig is érzékelhető volt már, hatalmas bőségben áradnak a szinonimák: „Krisztust, mint valami *hitető, cudar* prófétát, a beszéddel *kúrlották, hurogatták, mocskondották*”²⁹ // Ott *sompordálnak*, ott *kudorognak* a király előtt, *nyelveskednek* erőssen a Krisztus ellen, *kiáltnak* kigyót-békát reája.”³⁰ Igen kedveli Katona a szójátékokat, ikerítést, kicsinyítő és gyakorító képzőket: „a fő papok, avagy igazábban *a nagy kapók és nagy kopók* [...]”³¹ // Ama pedig [ti. Heródes] [...] *kaja-bajálásokra* csak elméjét sem fordítja. // Amely pogányi

²⁵*Váltság titka*, II, 323.

²⁶*Váltság titka*, II, 323.

²⁷*Váltság titka*, II, 320.

²⁸*Váltság titka*, II, C1b.

²⁹*Váltság titka*, II, 328.

³⁰*Váltság titka*, II, 323.

³¹*Váltság titka*, II, 323.

bolondoskodás [ti. a mahometistáké] [...] nem is méltó cáfoltatásra [...], mint *kezes-lábas hazugságokat* a keresztyénségből ki kell *süvölteni*.”³² Különösen a polemizáló részekben igen szemléletes a narráció. Befejezésül álljon itt ennek érzékeltetésére egy hosszabb részlet: „Mert azt merem bátor lelkiismerettel mondanía, hogy még a régi pogányok is számtalan sokakat a mostani pápisták közül bálványozással megnem haladtak, akár-mint *hímezzék, hámozzák, festegessék* latriával, duliával, hyperduliával és egyéb költött *fogáskákkal* dolgokat, de vak ki nem látja az ő otromba bálványozásoknak oldala csontját. A latrián, mint egy lajtorján ők az eget meghágják, s a dúliával pedig s hyperduliával megdúlják, és az Istennek dicsőségét zsákmányra hányják.”³³

Lezárásként megerősíthetjük, hogy Geleji nagyon tudatos és reflexív ember. Prédikációinak előszavában nem tesz mást, még akkor sem ha konkrétan teológiai és retorikai részletkérdésekről beszél, mint saját léthelyzetét értelmezi. Meghatározza üdvtörténeti és saját történeti helyzetét, feladatát. Körülírja milyen pozícióból beszél, és honnét veszi a szólás hatalmát. Újból és újból mérlegeli megfelelnek-e céljának és feladatának a felhasznált konkrét eszközök és ismeretek. A Melanchthon által bevezetett negyedik szónoki nemet a *genus didascalicumot* elsősorban a közlés kétségtelen igazságtartalma határozza meg, ennek rendelődik alá a másik három beszéd nemben kialakult teljes retorikai eszköztár. Azaz világossá kell tenni, hogy a Geleji által gyakorolt és leírt közlési szituáció olyan értelemben semmiképpen sem irodalmi jellegű, hogy elsősorban érelemre hangolt, hogy az önkifejezés és fikció játszanának benne döntő szerepet, sikere pedig elsősorban a közönség érzelmi szolidaritásában, azonosulásában nyilvánul meg. Úgy tűnik, hogy ezt a romantika kora utáni, esztétikai központú irodalomfogalmat a XVII. századi szövegek tekintetében erősen ki kell terjeszteni. Geleji elsősorban az értelemre kíván hatni, és vigasztalni akar. De az értelmi hatással hitet akar ébreszteni. Ez pedig már szerintem sem pusztán intellektuális aktus, hanem szívbeli bizodalom is. Ehhez nagyon tudatosan mozgósítja a retorika eszközeit. A műveltebb, városiasabb, írást-olvasó udvari emberekből álló intellektuálisabb közönség igényeit a hitigazságok *clare* és *distincte* kifejtése, azaz a *doctrina*, valamint a *polémia* szolgálja, s ez válik javára a könyvetlen falusi lelkipásztoroknak is. Az egyszerűbb hívek számára fontosabb az erkölcsi oktatás, a feddés és főként a jobbítás, ami a *move* és *flectere* célképzetét idézi. Az értelmi jellegű tanításhoz a *docere* célképzetéhez az *urbanus* hallgatóság előtt további másodlagos célok járulnak. A szónoki beszéd *genus demonstrativumához* és *genus judicialéjához* tartozó elemek gyönyörködtetik is ezt a közönséget, s a *doctrina* és *polémia* együttes jelenléte – legalábbis Geleji várakozásai szerint, céljának megfelelően – felébreszti a hitet.

Bár a prédikációk fogadtatására nézve nincsenek közvetlen forrásaink, a könyvtárjegyzékekből, a fennmaradt példányok kézírásos bejegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy meglehetősen olvasottak voltak ezek a könyvek. Vajon fel lehet-e tételni egy önkínzó kort, amely csupa unalmas, száraz, sivár dogmatizálást, lelketlen

³²*Váltság titka*, II, b_{2a}

³³*Váltság titka*, II, d_{2b}–d_{3a}

polémiát olvas. Vajon nincs-e igaza Gelejinek? Vajon a műveltebb hallgatóság elvárásai horizontjának nem felelt-e meg az ő prédikálási methodusa? Nem kell-e számolnunk egy olyan közönséggel, amelynek éppen a sokszor hallott igazságok, illetve igazságként elfogadott tanítások folytonos újrafogalmazása, újabb és újabb oldalról való védelme, ismételt diadalmas megerősítése szerzett az intellektuson át az érzelmekre és akaratra is átsugárzó gyönyörűséget. A változatos ismétléssel való megerősítés minden esztétikai hatáskeltés fontos eleme. E mellett a mi igazságunk megértése és magával a teljes igazsággal való azonosítása, amelyhez az érvelés harcán át jutunk el, az önmagunk meggyőződésére való sokszori örömteli ráismerés élménye, a gyülekezet felébredő belső szolidaritása, közös győzelmének biztos tudata, nem keltettek-e esztétikai hatást is, nem fordult-e az intellektuális élmény erős érzelmi élménnyé is, mikor a prédikátor hitében a magáéra ismert a gyülekezet. Azaz az egyházi retorikán nevelkedett közönség előtt nem funkcionált-e műalkotásként is a prédikáció.

Úgy vélem a hagyományos értelemben vett esztétikai központú irodalmiasságról továbbra sem beszélhetünk Geleji esetében. De tudomásul kell venni, hogy a régi korokban a vallási és irodalmi kommunikáció eszközei és lélektani folyamatai közel esnek egymáshoz, párhuzamosak, sőt nem egyszer összemosódnak, vagy éppen azonosak. A Geleji által leírt kommunikációs modellben, az orthodox prédikációban sem lehet még irodalmi szempontból sem pusztán negatív jelenséget látni, hanem egy jól működő retorikai és vele adekvát esztétikai igény, egy bizonyosfajta ízlés, elvárásai horizont színvonalas szolgálatát és kielégítését, amelynek további alaposabb vizsgálata az irodalom mozgásának, működésének leírásához és megértéséhez nélkülözhetetlen és tanulságos lesz.

PETRŐCZI ÉVA

SION VÁRAI

A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában

A 17. századi magyar mezővárosok – akár alföldiek, akár hegyvidékiek – egyaránt Sion várai, azaz a magyar puritanizmus irodalmának *menedékvárai* voltak, biblikus és gyakorlati értelemben egyaránt. Szerepkörük, vállalásaik megértéséhez – művekhez kötődő elemzéseken, esettanulmányokon kívül – feltétlenül szükség van e nagyon sajátos helyszínek legalább jelzésszerű „bedíszítésére”, vagyis valamelyes elméleti alapvetésre. Nem az időrendi, hanem a fontossági sorrendet követve idézek a továbbiakban az utóbbi két évtizedben megjelent művelődéstörténeti, kulturális antropológiai munkákból olyan részleteket, amelyek még akkor is témánkat érintik, ha eredetileg más történelmi időszak jellemzésére íródtak. Jan Assmann könyve – bár a korai magaskultúrák, így többek között Egyiptom kulturális emlékezetét teszi vizsgálatá tárgyává – frappáns magyarázatát adja annak, miért hemzseg a magyar puritán irodalom az úgynevezett „reáliáktól”, a magyar falvak-mezővárosok életének elemeiben gazdag költői képtől: „A tér kelléke az Én-t övező, hozzá tartozó dologi világ is, saját fizikai környezete (entourage matériel), mely az emberhez támaszként és önmaga hordozójaként tartozik. Ez a dologi világ is – eszközök, berendezések, helyiségek, ezek sajátos elrendezése, amelyek mind a folytonosság és az állandóság képzetét kel-
tik.”¹

Ezekre a fizikai környezet elemeiből alkotott lélektani kapaszkodókra a történelmi, gazdasági, lelki bizonytalanságokkal, eszkatologikus váradalmakkal teli 17. századi magyar világban különösen is szükség volt. Egyebek mellett a Sion várai-szerepkör vállalásához is! Az Assmann-idézet folytatása a szerző részéről mintegy szentesíti azt a feltételezésünket, hogy az elmondottak valóban alkalmazhatók a korai magaskultúrákon kívüli szférákra – így akár a magyar puritanizmus zárt kisvilágra is: „Ez a helyhez kötő hajlandóság mindenfajta közösség sajátja. Minden olyan csoport, amelyik ilyen módon akar megszilárdulni, helyszíneket igyekszik teremteni és biztosí-

¹Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999, 39.

tani a maga számára, amelyek nem csupán a belső személyközi érintkezésnek szolgálnak színteret, hanem a csoport identitásának szimbólumait és emlékezésének támpontjait is kínálják. Az emlékezetnek helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik. Ezt a tényt Halbwachs a Szentföld legendaszerű topográfiájával szemléltette.”²

Itt érdemes emlékeznünk arra a közismert tényre, hogy a magyar reformáció 16–17. századi irodalmára (és történelemszemléletére) egyaránt jellemző volt az a tudatos és folyamatos tendencia, hogy a szerzők országunkat egyfajta második Szentföldként, magyar Sionként ábrázolták, hitbéli harcaikat pedig hazai környezetben megkísérelt Sion-restaurációknak.

Hasonló szemléletet tükröz *A kultúra faliszőnyege* című tanulmánygyűjtemény egyik alaptézise is, amely szerint: „a vallási szertartás célja az, hogy a közösségi értékeket hangsúlyozza, s elültesse azokat a fiatalokban”.³ E kijelentés eredetileg a törzsi társadalmakat hivatott jellemezni, a *small-scale society* (kis léptékű társadalom) kifejezés azonban a magyar mezővárosok számos vonásában (kis lélekszám, egymásrautaltság, a hittestvéri, gazdasági viszonyok abszolút kölcsönössége) hasonló világára vonatkoztatva is megállja a helyét.

Ugyancsak a városok-falvak *kommunális értékmegőrző* szerepét hangsúlyozza – köztük például a magyarországi puritán írásokban is oly gyakran felbukkanó, mértéktartásra intő öltözködési regulák kapcsán – Richard van Dülmen kiváló kora újkori településszociológiája.⁴ Egyébként az öltözködési intelmek létjogosultságáról több hazai szerző is megemlékezik, a 17. századi magyar népesség szokásairól, olykor gyengéiről szólván – a gazdaságtörténész Zimányi Verától a textiltörténettel foglalkozó Endrei Walterig.⁵

Endrei Waltert egyébként jelen témánk szempontjából azért is fontos megemlítenünk, mert *Patyolat és posztó* című könyvében metaforikus erővel jellemzi a hetivásárokat ama ritmusváltását, amely a 17. századi magyar mezővárosok és puritán közösségek életében életritmus-váltást is jelentett: „Míg a szabad királyi város magját rendszerint négyszögletes tér képezte [...] vagy 800 mezővárosban (a középkorban, de később is!) kimutatható, hogy egy széles utcán zajlott a hetivásár.”⁶ Ez a széles utca, ez a komótosan hullámzó tömeg olyan, mint egy-egy puritán traktátus avagy hosszadalmas kísérovers koreográfiája, balettszínpadra vitt változata. Vagy mondhatnánk úgy is: a mezővárosi sokadalmak lassúsága nem egyéb, mint a protestáns falusi (mezővárosi!) közösségekre jellemző bőbeszédűség mozgásbéli tükröképe, méghozzá

²Uo., 40.

³*The Tapestry of Culture: An Introduction to Cultural Anthropology*, ed. Abraham ROSMAN, Paula G. RUBEL, New York, Random House, 1989, 204.

⁴Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit: Dorf und Stadt*, München, C. H. Beck, 1992, 186.

⁵ZIMÁNYI Vera, *Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650*, Bp., Akadémiai, 1976, 153; ENDREI Walter, *Patyolat és posztó*, Bp., Magvető, 1989, 112–116.

⁶ENDREI, i. m., 60.

nem csupán nálunk, de a modell-országban, Angliában is. Ahogyan Tessa Watt népi kegyességről és főként vallásos ponyvákra szóló munkájának ajánlásában olvashatjuk: „A protestáns beszédközpontúság (*logo-centricism* – ez a kevésbé szépen hangzó logorrea filozófiává szelídített neve!) vezette át az angolokat a szóbeliség kultúrájából a nyomtatott kultúrába”.⁷

C. S. Lewis ugyancsak a lassúságot, a fokozatos meggyőzés létjogosultságát hangsúlyozza *A keresztyénség ügye* című írásában: „Így a szavahihetőség lassan, szelíden, hozzáértéssel és józansággal építhető ki, hangsúlyosan képviselve azokat az értékeket, amelyekben az író hisz. Az írói szándék itt nem az, hogy prozelitákat neveljen, hanem az, hogy a tollforgató ésszerűen és kellő meggyőző erővel szóljon.”⁸

A mezővárosi háttérű (témájú, kiadású, s igazán széles körben e városok lakói által olvasott) puritán művek keletkezés- és befogadás-története részben ugyancsak a fentiekben említett lassúsággal, a növények, állatok gondozásához szokott emberek sajátos életritmusával, szükségszerű tempósságával függ össze. Reinhard Wittmann *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* című tanulmányában azt a változást írja le, amely nem csupán a protestáns Észak- és Közép-Németországot jellemezte, de Magyarországot is. Ennek lényege: a korábbi, 17. századi intenzív olvasás (elsősorban a Biblia és a hitépítő könyvek olvasása!) a fokozatosan szekularizálódó 18. század folyamán extenzív olvasássá változik, vagyis egykönyvűségből többkönyvűséggé.”⁹

Ugyanez a tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a Biblia (és más, ugyancsak kegyességi tartalmú) művek olvasása elsősorban a protestáns közösségekben számított kvázi-vallásos aktusnak, ha úgy tetszik, a hitélet kiterjesztésének. Mindezek a tényezők megadják a választ arra, hogy egyes „puritán bestsellerek” – Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*, Pápai Páriz Imre *Keskeny út* – hogyan érhetek meg annyi kiadást, hogyan válhattak valóságos népkönyvvé.

A mezővárosi polgári, paraszt-polgári olvasóközönség ráadásul egyházi és világi kötődéseit egyszerre erősítette meg, amikor ezeket az életminőség-javító, lélektani védelmül is szolgáló írásokat gyakorlati (anyagi) patronálással és olvasóként egyaránt támogatta. Ahogyan a debreceni cívisek életének tudós bűvára, Balogh István írja: „A 16–17. századi Debrecen (és – miniatűr méretekben – a többi mezővárost is!) a kis autonómiák egymás mellé való rendeződése jellemzi. Ezek közt az autonómiák közt nincs rangsorbeli különbség, mindenik zárt közösség, a tagjai számára életszabályozó és ebben az időben még tele tartalommal.”¹⁰

⁷A kiadói ajánlás szövege: Tessa WATT, *Cheap Print and Popular Piety 1550–1640*, Cambridge University Press, 1992.

⁸C. S. LEWIS, *The Case of Christianity = The Act of Writing*, ed. Eric GOULD, Robert DI JANNI, William SMITH, New York, Random House, 1989, 246.

⁹Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén? = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Bp., Balassi, 2000, 322.

¹⁰BALOGH István, *Cívisek társadalma*, Debrecen, Misztótfalusi, 1946, 26.

A folytatásban magyarázatot találunk arra is, hogy e mezővárosi környezetben létrejött írásokra miért jellemző az egyházi és világi szférák állandó kettőssége: „A céh nemcsak a városnak, hanem egy túlvilági közösségnek is tagja. »Minden életünk Istennek és az ő ecclesiájának tisztességére való, rőndöltük, hogy az egész és főlmester váltság jövedelmének 3-ad része a debreczeni ecclesia épületére járjon«”.¹¹

Egy ötvennégy évvel későbbi monográfiában, Rácz Istvánnak a protestáns patronátus jelenségét taglaló munkájában ugyanezzel a gondolatmenettel találkozunk, kiegészítve annak bizonyításával, hogy Debrecenben nem létezett semmiféle „town and gown”, azaz „város és diáktóga” elkülönülés vagy ellenségeskedés.¹²

Mielőtt azonban véglegesen „oltárra emelnénk” a magyar mezővárosok irodalompártoló polgárait, hadd hívjam fel a figyelmet mecénási tevékenységük egy kevésbé hangsúlyozott, ámde számomra nagyon rokonszenves, mert az eszményítési kísérleteknek ellenállóan *emberi* vonására. Ha ugyanis megnézzük a mezővárosi nyomdákban megjelent hitépítő művek vendégszövegeit, a verses és prózai ajánlásokat, laudációkat, diák- és pályatársi kísérőverseket, azokból már a csak tallózgató számára is nyilvánvaló tényekre derül fény. Először: a szerzők, s nem ritkán maguk a nyomdász mesterek, nem fukarkodtak mindazok nevének megörökítésével, akik nem csupán segítettek egy-egy kiadvány megjelenését, de nevük feltüntetése egy-egy könyv lapjain egyben hitelesítette is az adott írást, bizonyos rangot, minőséget kölcsönözve neki. Másodszor: ezek az úgyszólván kötelező érvényű enumerációk ugyanarra az ártatlan hiúságra, az örökkévalóságban-tárgyiasulás érthető és megérthető szándékára utalnak, mint a mezővárosokban készült kegytárgyak feliratai, amelyeken a főbírák és lelkipásztorok nevei mellett az egyszerű adományozó polgárok nevét is megörökítették. E kegytárgyakon, úrasztali edényeken, olykor textíliákon szinte minden esetben együtt szerepelt az adományozó férj és feleség neve, mintha a közös adományt egyfajta házastársi eskü-megerősítésnek szánták volna. B. Bobrovsky Ida kiváló iparművészettörténeti könyvéből az is kitűnik, hogy a módos mezővárosi özvegyek (rájuk még visszatérek!) igen gyakran szerepeltek az eklézsiákat megajándékozók között – érthető tehát gyakori említésük az ajánlásokban.¹³

S végül ne feledkezzünk meg egy harmadik, ritkább, de nem elhanyagolható tényezőről, a mezővárosi polgárok olykori szerzőségéről sem. Ahogyan a mezővárosi ügyekben mérvadó Szakály Ferenc írja *Virágkor és hanyatlás 1440–1711* című könyvében: „A polgárság is igényesebbé vált a művelődés területén. Már nemcsak olyan polgárok akadtak, akik gondot fordítottak környezetük és házuk csinosítására, s akik szívesen áldoztak szegény sorsú ifjak külföldre küldésére és könyvek megjelentetésére, hanem olyanok is, akik maguk is művelték a tudományt vagy az irodalmat. Még a hódoltsági mezővárosokban is akadt verselgető polgár. A szász városokból a magyar

¹¹Uo., 27.

¹²RÁ CZ István, *Protestáns patronátus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.

¹³B. BOBROVSKY Ida, *A XVII. századi mezővárosok iparművészete: Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen*, Bp., Akadémiai, 1980, 129, 138–149.

közösségekre is átragadt az a szokás, hogy a közösségek történetét célszerű megörökíteni.”¹⁴ Ezek a polgári, nem papi szerzők – természetesen – többnyire a város előljárói közül kerültek ki. Nánási (Lovász) István 1670-ben, Kolozsvárott megjelent *Szű titka* című traktátusához például két polgári személy is írt kísérőverset, Enyedi István, Nagybánya (Rivulinum) város szenátora és főjegyzője, illetve az ugyancsak nagybányai jegyző, Diószegi György.¹⁵

A közösségek – egy-egy mezőváros, illetve annak eklézsiája – életének megörökítése az esetek többségében egy-egy szerzői önéletrajz (akár verses, akár prózai) díszletként jelenik meg. Többek között az írásom címéül szolgáló *Sion vára* című Czeglédi István-traktátus kísérőszövegeinek esetében. A laudációs versek sorából annak a Nógrádi Mátyásnak a nevét, személyét és versét érdemes nyomtatékkal említenünk, aki 1672-es megjelenésű életvezetési könyvét, az *Idvösség kapuját* a korabeli puritán átlag írásokhoz képest hol humorosan sziporkázó, hol valóban lírai egyszerűségi versantológiával bocsájtotta útjára.¹⁶

Nógrádi itt, ebben a *Sion vára*-kísérőversben ugyanazt a bensőséges hangot üti meg, mint *Author loquitur* című lírai önéletírásában, annak ellenére, hogy ezúttal nem saját lelkipásztori-írói működésének helyszíneit mutatja be, csupán egy pályatársét. Az angol és magyar puritán írásokra egyaránt jellemző „homeliness”, otthoniasság erre az alkalmi költeményre is jellemző:

Tállya Városában lakozó Nemesség
Egy szívvvel és szájjal mindaz egész Kösség ,
Hivaták magokhoz, kibén nem lött mentség
Tanítani Christust, ki nekünk erősség;

Beregszászban Christust erőssen tanítá,
Az igaz tudományt ott fel-is állatá,
Sz. Írás beszédét, mindennek sáfárlá,
Annak szép sengéjét ő meg is mutatá.

Cassai Rosának végre szép illattyát,
Az Ecclesiában valo hivatalát,
Kezdé meg-érteni, mint jó hír olajját,
Mellyet meg-is láta, mint fényesség napját.

¹⁴SAKÁLY Ferenc, *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*, Bp., Háltér, 1990, 242.

¹⁵Verseiket bővebben elemeztem *Fél-szentek és fél-poéták* c. PhD-dolgozatomban, Szeged, 1998.

¹⁶NÓGRÁDI Mátyás, *Idvösség kapuja*, Kolozsvár, 1672, RMK, I, 1133. E kiadvány kísérőverseiről bővebben írtam *Debrecen és Bihar magyar puritán traktátusokban* c. tanulmányomban = *Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Studia litteraria, Debrecen, 1998, 121–131.

Cassa Városában a' Sionnak Várát,
Fel-veté hirtelen igasság bátyáját,
Mellynek e' szép Könyvben olvasd tudományát,
Menyországnak pedig örökös zálogát.¹⁷

A hányatott sorsú, rendkívüli írói termékenységű Czeplédi P. István (aki diákkorában Franekerben, Utrechtben, Leidenben peregrinált, s aki 1671-ben a pozsonyi vésztörvényszék majdnem-mártírja lett)¹⁸ versének van egy általánosítható tanúsága: az, hogy a puritán szemléletmódnak, az önmegszentelés-önmegszentelődés gesztusának megfelelően egy-egy szentéletű lelkipásztor működési helye (az üldöztetések, hányattatások gyakorisága miatt inkább helyei!) is megszentelődtek. Így a jelen költeményben – bár Nógrádi csak Kassa városát nevezi expressis verbis Sion bátyájának – mindazok a települések, zömében mezővárosok is sionizálódtak, ahol Czeplédi rövidebb-hosszabb ideig élt és működött. De ugyanez a modell követhető nyomon más puritán író-prédikátorok, illetve más szolgálati helyek verses megőrkítéseinek esetében is. Elegendő csak a Czeplédi művének posztumusz kiadásán buzgólkodó, ugyancsak gazdag életművet hátrahagyó Köleséri Sámuel szerepét, működését kísérő versrajokra gondolnunk!¹⁹

Már a magyar puritanizmus végnapjaiban, de legalábbis utolsó éveinek egyikében, 1682-ben jelent meg Debrecenben, de a „Losonci Helvetica Confession Levő szent Gyülekezet”-nek ajánlva, Csúzi Cseh Jakab műve, amely megerősíti, hogy a valóságos városok valóságos épületeihez és intézményeihez kötődő „civis-büszkeség” mellett szerzőink gyakran erősítették magukat és olvasóikat a hitből épült, egyedüli maradandó város, a földrajzi régiókon túli Sion képével: „A' gazdagnak marhája olyan mint az ő erős várossa, és mint a' magas kőfal, az ő gondolattya szerint, így szoll Bölcs Salamon Prov. 18. V. 11. Nem azt mondgya h. igasság s' valóság szerint az gazdagság erős város gyanánt volna az gazdagoknak, hanem hogy csak az magok tetzések és gondolattyok szerint hogy vélekednek az gazdagok, hogy az ő kincsek ő nékiek elegendő oltalom, minden kedvetlen esetek ellen: De igen meg csalatkoznak. Mert a' mit erős és magas kőfalnak tartanak, csak olyan, mint az szalma töltés, mellyet mi helyen csak gyenge szélvész meg ér – azontúl el-omol.”²⁰ Czeplédi István,

¹⁷CZEPLÉDI István, *Sion vára*, kezdetett nyomtatása Saros-patakon, s El-végeztet Colosvárat Rosnyai Jan. által, Exiliumában, 1675. (RMK, I, 1187.)

¹⁸Életét, munkásságát többek között ZOVÁNYI Jenő *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikonából* ismerjük, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Református Sajtóosztály, 1977, 116–117.

¹⁹E verses Köleséri-topográfiáknak hangsúlyos szerepe volt *Kindertotenlieder – a gyermekhalál ábrázolása puritán irodalmi művekben* c. előadásomban, amely az MTA Irodalomtudományi Intézetében hangzott el, 2001. április 25-én.

²⁰CSÚZI CSEH Jakab, *Edom ostora*, Debrecenben, Rosnyai János által, 1682, 72. (RMK, I, 1274.)

Nógrádi Mátyás és társaik Sionja vagy Csúzi Cseh Edomja – talán mondanom sem kellene – testvérvárosok, mert a romlandó, ember építette településekkel szemben a maradandó város, e hittel építhető, hittel belakható település elérhetőségét példázzák.

Mindez természetesen az evilági városok, köztük a mezővárosok szerepét-jelentőségét mit sem csökkenti. Hogy a 17. századi magyar irodalmi székének milyen fontos elemét alkották, arra álljon itt befejezésül egy sokkal inkább indirekt, de talán elfogadható bizonyíték is. Ez pedig nem más, mint Ádám Jánosnak, az erdélyi születésű Basire-tanítványnak, II. Károly későbbi testőrének terjedelmes latin nyelvű London-dicsérő verse, amely Weöres Sándor fordításának köszönhetően lett közkincs-csé. Pontosabban, csak a *Londinum Heroico Carmine Perlustratum* néhány, ritka intimitású sora illik jelen vizsgálódásunk tárgykörébe, az a részlet, amelyben nem olümposzi istenek, nem is római tógába öltöztetett brit hősök lépnek elénk, hanem névtelen vásárosok, iparosok és egy családját fáradhatatlanul tápláló anyóka:

Más részen más mestereket láthatsz, akik ülve
végzik a mesterségük, ügyes kézzel gyakorolva
minden napra valójukat eszközzel keresik meg.
Posztókészítők, tímárok tábora népes, osztályrésze szerint...
Itt tanul a gyapjú minden szép színbe ragyogni.
Ott meg a molnárok, mészárosok úzik a munkát,
posztószárítók, de ki győzné rendre sorolni?
Itt inasok törlik át magukat sok népen az utcán,
Itt van a görnyedt hátú anyóka, tipegve, tűnődve,
kortól megtört szívét még álmában is egyre
sürgős tennivalók, s más gondok nyugtalanítják:
mit kell venni ? mi tisztességes, hasznos, előnyös ?
Elsőként kel az ágyból és lepihenni utolsó,
pöttöm gyermekeket kotlós módjára vezetget,
erre meg arra vetyengő, szóródó csibe-népnek
ő kapar és hord ennivalót környéki mezőről,
éltét sem féltvén, ami kell, előbogarássza,
és a csibéket szárnya alá veszi, úgy melegíti.²¹

Időben nagyon közeli, mindössze két esztendővel később, méghozzá Ádám János szűkebb pátriájában, Kolozsvárott jelent meg Nógrádi Mátyás már korábban említett műve, az *Idvösség kapuja*, amelyet a szerző nem csupán egy, hanem egy füzérnyi kísérvesssel indított útjára. E versek sorában bukkanunk rá a fentiekben idézett London-dicsérő debreceni ihletésű ikerpárjára. E költeményt egy korábbi publikációmban

²¹KOVÁCS Sándor Iván, *Az angol király magyar testőrének verse Londonról, 1670-ből*, Kortárs, 1978, (WEÖRES Sándor ford.) 423–430.

már részletesen elemeztem, így most csupán azt a részletét szeretném felidézni, amely nyilvánvalóvá teszi: a mezőváros-centrikus írói szemlélet a nem puritán szerzőket, többek között a protestáns, de ortodox és királypárti Ádám Jánost is megérintette. Olyannyira, hogy London-leírásának a korábbiakban már idézett részlete egyfajta – meglehet, ösztönös – az angol fővárost is „mezővárosiasító” tendenciát mutat. A két hasonló leírás háttérében – természetesen – nagyon különböző élethelyzet rejlik. Ádám egy idegen várost igyekszik belakni az otthonos hangolású képekkel, Nógrádi ellenben egy otthonának vallott városnak, a város előljáróinak és minden rendű-rangú lakójának tesz hűségnyilatkozatot:

Kovács, Csizmadia, Szócs, Varga Czéheknek,
Ötvös, és Fazekas, Asztalos Rendeknek,
Sóval kereskedő jeles embereknek,
Méltó hogy neveket fel-irjuk ezeknek.

Szappanos, Mészáros, Acs, Erszény-Gyártóknac
Kis Boltokból élő jámbor Vasassoknac
Kerengő Malomhoz láto Molnároknac,
Fris borokkal élő híres Csaplároknac.

Söt Műhelyben ülő Borbély Mestereknek
Gyolcsos és sok Kádas Asszonyi rendeknek,
Azoktól mondassék áldás mind ezeknek,
Valakik éneklik e’ Soltárt hiveknek.

Özvegységre jutott Máriác kik vadtok,
Debrecenben, külső ha nincsen gyámoltok,
Ez könyvet ti-néktek melto olvasnotok,
Igy lészen a’ Christus örök jutalmatok.²²

Már első olvasásra, hallásra szembeötlik egy lényeges különbség: az, hogy Ádám János egyszerűen egy magyar-is-lehetne vásári seregszemlét kínál, míg Nógrádi két reális tartalmú sort törvényszerűen két további, minden esetben kegyes tartalmú szentenciával, miniatűr prédikációval fejez meg. Amiben viszont döbbenetes a hasonlóság, az mindkét vers befejezése, az özvegyasszonyok és az övéiről gondoskodó anyóka képével. Egy, a közelmúltban, Sárospatakon megjelent iskolatörténeti dokumentum-gyűjtemény anyaga, illetve annak kísérőtanulmánya nyilvánvalóvá teszi: a nők s az özvegyasszonyok (még hozzá külön egyháztámogatói kategóriaként!) a gyülekezetek

²²NÓGRÁDI Mátyás, *Idvösség kapuja*, Kolozsvár, 1672. (RMK, I, 1133, b3a) – *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára, XVII, 10), 72–73.

megbecsült tagjai voltak: „De nem hanyagolható el a hegyaljai (és egyéb, P. É.) mezővárosok polgárainak, köztük nőknek, szőlő- és egyéb ilyen irányú (iskolákat támogató!) adománya, hagyatéka sem.”²³

Végül hadd térjek ki – nagyon röviden – arra a kérdésre, mely retorikai eszköz vagy eszközök közvetítették a mezővárosok = Sion várai szemléletet. E prózai és verses művek jóformán mindegyike a hic et nunc jegyében íródott, szerzőik egyetlen időt aknáztak ki. Szörényi László és Szabó Zoltán *Kis magyar retorikája* ugyan egy Arany János-szemelvénnel illusztrálja az *evidentia* mint irodalmi retorikai eszköz mibenlétét, maga a leírás azonban tökéletesen jellemzi a magyar puritanizmus prózájának és alkalmi verseinek többségét: „Az evidentia (illustratio, demonstratio, descriptio) egy jelenség részletező leírása. [...] A részletek egyidejűségét jelző statisztikai jellege van akkor is, ha folyamat leírása. A részletek egyidejűségét jelző statisztikai jelleg a hallgatók jelenlét-élményét teremti meg. [...] A világosság és a valószínűség itt különösen fontos. Az evidentia ismertebb nyelvi jellemzői a következők: a jelen idő használata [...] a helyhatározókkal érzékeltetett jelenlét, az elbeszélésben előforduló személyek megszólítása (patetikus eszközökkel megteremtett távolságtartás), a közvetlen beszéd stb.”²⁴

Amikor tehát fárasztónak, netán kifejezetten monotonnak, unalmasnak érezzük a puritán írárok végtelennek tűnő felsorolásait és protokollárisnak ható megszólításait, ne feledkezzünk meg arról, hogy a korabeli, hasonló hitbéli meggyőződésű olvasók számára épp ez az állandó jelen idő biztosította azt a jelenlét-élményt, amely nélkül újra meg újra feldúlt és erőszakkal hontalanított életük – minden túlvilági váradalom és bizonyosság ellenére – sokkal távlatlanabb és kilátástalanabb lett volna. Más szóval: a jelen idő didaktikus sulykolása bátran felfogható úgy is, mint egy nagyon egymásra utalt közösség ösztönös öngyógyító csoportterápiájának része.

²³DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, 2000, 22.

²⁴SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., Helikon, 1997, 159.

„BÁNKÓDÓ LÉLEK” ÉS MEZŐVÁROSI TÁRSADALOM: ID. KÖLESÉRI SÁMUEL PRÉDIKÁCIÓI

A 17. század végi magyar nyelvű prédikációirodalomban különleges helyet foglal el id. Köleséri Sámuel életműve (1629/34, Várad–1683, Debrecen). Az iskolateremtő Martonfalvi professzor után tőle maradt fenn a legtöbb munka a századvég egyházi beszédeiből.¹ Imádságainak biblikus, patetikus hangneme áthatja minden művét, műfaji sajátosságoktól függetlenül. Ugyanakkor munkáit az eddigi kutatások alig érintették, amint kegyességét, lelkipásztori tevékenységét sem kísérte nagyobb figyelem. Elsőként Tóth Béla hívta fel a figyelmet id. Köleséri életművére, majd Győri L. János elemezte egyházi beszédei retorikai-homiletikai rendszerének és exemplumhasználatának összefüggéseit, az *Arany alma* és a *Keserű-édes* című kötetek alapján.² Életművét

¹– Prédikációk: *Idvesség sarka*, Sárospatak, 1666, koll. 1, RMK, I, 1038; 2. kiad.: Debrecen, 1676², RMK, I, 1189; *Apostoli köszöntés*, Debrecen, 1672 – Sz.: VII, 26; az *Arany alma* 1. prédikációjaként újra megjelent, mai példánya nem ismeretes; *Arany alma, azaz 30 prédikáció*, Debrecen, 1673, RMK, I, 1144; *Hű pásztor tüköre*, Debrecen, 1673, OSzK, RMK, I, 1144/b, az *Arany alma* 2. prédikációjának újrakiadása.

– Imádságok: *Bánkódó lélek nyögési*, Sárospatak, 1666, koll. 2, RMK I. 1039; függelékként két-két ima: RMK I. 1281, RMK I. 1282.

– Elmélkedések: *Szentírásnak rájárára vonatott fél-keresztyén, avagy igaz vallás [...]* próbaköve, Debrecen, 1677, koll. 1, RMK, I, 1209; *Keserű-édes*, Uo., koll. 2, RMK, I, 1210.

– Halotti prédikációk: *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása: Halotti beszéd Boros-jenei Imréné Kalmár Kata felett*, Kolozsvár, 1672, RMK, I, 1128; *Atyai dorgálásnak jóízű gyümölcse: Halotti beszéd Kovács Andrásné Dobozi Kata felett*, Kolozsvár, 1675, RMK, I, 1177; *Istennek s Nemzetnek végig hiven szolgáló David patriarcha: Halotti beszéd id. Dobozi István felett*, Debrecen, 1679, SZTRIPSZKY, I, 2095.

– Katechetika-elméleti munkák: *Josué szent maga eltökélése*, Debrecen, 1682, koll. 1, RMK, I, 1281; *Értelmes catechizálásnak szükséges volta*, Uo., koll. 2, RMK, I, 1282.

– Üdvözlő versei: Czeglédi István, RMK, I, 941, 942, 1187; Martonfalvi Tóth György, RMK, I, 1231, 1256; Csúzi Cseh Jakab, RMK, I, 1242, 1274; műveihez: RMKT, XVII, 11, 1–7. sz.

²TÓTH Béla, *Debrecen és a puritanizmus* = „Debrecen, ó-kikötő...”: *Árkádiától Európáig: Jubileumi kötet Dr. Tóth Béla nyolcvanadik születésnapjára*, h. n., é. n., 39; GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, It, 2000, 51–71.

besorolták már a legkülönbözőbb irányzatokba, olvasási nézőpontoktól függően. Dogmatikailag ortodox, homiletikailag puritánnak, egyéni kegyességét tekintve pietistának, a vallási toleranciára nézve pedig irénikusnak minősítette őt a szakirodalom.³ Összefoglaló munka, értékelő elemzés azonban nem született még róla. Időszerűnek látszik tehát, hogy ezúttal a méltatlanul elfeledett prédikátor és a mezővárosi társadalom viszonyára irányítsuk figyelmünket.

Életműve két neves városhoz fűzi őt: Váradhoz és Debrecenhez. Az előbbi helyen született és végezte iskoláit Tofeus és Szatmári Baka tanítványaként. Apja, Köleséri Mihály, Tolnai Dali legbuzgóbb híve volt. Fia Leidenben Coccejus alatt disputált, és műveit Medgyesi Pálnak és nevelőapjának, Czeglédi Istvánnak ajánlotta. Angliában (Oxford, Cambridge) angolul prédikált, és barátjának, Püspöki Jánosnak küldött Cromwellt és Anglia szabadságát dicsőítő műveket.⁴ Peregrinációja előtt és után is Váradon vállalt rektorságot (1654–1659), és korrektorként dolgozott a *Várad Biblia* kiadásán. A város ostroma idején készített imádságait kiadta később *Bánkódó lélek nyögési* (Sárospatak 1666.) címen. Várad török kézre kerülése után hegyaljai mezővárosokban szolgált (1659: Szendrő, 1668: Tokaj), majd a pozsonyi vésztörvényszék üldözése elől Debrecenbe menekült, és itt jelent meg szinte valamennyi munkája 1672 és 1682 között. Kiadta nevelőapjának, Czeglédi Istvánnak *Sion vára* című posztumusz művét. A 17. századi magyar református egyház legnehezebb esztendeiben születtek meg művei: debreceni bujdosásában több prédikációját és fordítását a helyi polgárok kérésére és pénzén adta ki. A város magisztrátusa is nagy becsben tartotta: id. Dobozi István fölött Köleséri Sámuel mondta a gyászbeszédet. Megválasztották az egyházmegye esperesének (1681), és ezzel együtt valószínűsíthetően a Nógrádi Mátyás halála után betöltetlenül maradt püspöki tisztelet is ellátta haláláig.⁵ Kortársai a *Brabeum vitae* című halotti kötettel tisztelték életműve előtt.

1657-ben, sorsfordító esztendőben tért haza majd 3 és fél évnyi idegen országokbeli bujdosásából. Erdély romlásának kezdete ez: Medgyesi eszkatológikus prédikációinak, Drabik politikai célzatú, apokaliptikus látásainak és a pusztító töröktatár dúlás után újra felidézett, az utolsó időkről szóló Újfalvi Imre-jóslatnak a hatása

³NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp. (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai, 1), 1985, 60; GYÖRI L. J., i. m., 58 skk; *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, II, 1132.

⁴A Cromwellt dicsőítő műveket tartalmazó kollektakötetet (*Irenodia-Gratulatoria*, Cambridge, 1652 és két panegyris) Herepei János fedezte fel. Jelzete TtREK O.1218/k/5. = Adattár II, 107 skk.

⁵A debreceni partiális zsinaton (1681. október 22.) már a szokásjog szerint az egyházmegye nótáriusa elnökölt, ebben az esetben az újonnan megválasztott debreceni esperes, Köleséri. Lényeges volt a személye, hiszen ekkor hajtották végre a hierarchikus rendfokozatok szabályozását. L. ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, 1939, 41.

meghatározó a korszakban.⁶ A racionálisan ítélő Komáromi Csipkés életművében és Köleséri esetében is volt visszhangja a „fatalis évek és periodusok” kijelölésének.⁷ Figyelemre méltó a neves felsőcsernátoni prédikátor 100 évvel későbbi értékelése a korszak eszmetörténeti vitáról: „a’ tudománynak nevedezésével nevedetnek a’ vetélkedések is egy és más dolog iránt. [...] Bé jött volt ez a’ vetélkedés a’ *Magyar Földre* is MDCLVI-dik esztendő tájban; de nem sokára ott el alutt, a’ sok nyomorúság elfelejtette az emberekkel”.⁸

A tanítás erkölcsi parancsa volt a leglényegesebb Köleséri Sámuel életére nézve, nem vallott színt vitás vallási kérdésekben. Kegyességére nem a küzdő és harcoló lelkeség, hanem a csendesen építkező, vigasztaló pásztori mentalitás volt a jellemző. Az *Idvesség sarka* című művének címlapján olvasható művének megcélzott praxisa: „az Evangélium szerint való fundamentumos Igazság [...] megállatása, [...] és a kegyesség gyakorlásában [...] Hasznoknak megmutogatása, [...] édes Nemzete lelke javáért”. A tömör megfogalmazás utal egyrészt a dogmatikai hűségre, másrészt az etikai következményekre, a keresztyén életszentségre magán- és közösségi szinten is. A „Gyengéknek épületire, a könyvektől megfosztottak számára” írta könyveit Köleséri is, „oktatásra, vigasztalásra és hitekben való erősítésekre”. A *persecutio decennalis* korában megszaporodó könyvek ajánlásai élnek ezzel a formával, melyek a gyakori árvagyülekezetek könyvvél való ellátását is célul tűzték ki.

Művei kinyomtatásakor több ízben mondott köszönetet a szerző – mind a váradi, mind a debreceni – városi tanács prominens személyeinek támogatásukért. Külön érdekes a hatyúdalként megjelent utolsó két műve elé írt előszó, egyéni sors- és nemzeti-közösségi kérdések összekapcsolódása szempontjából is. Az ajánlás ugyanis nemcsak a költségeket álló Szabó Pál uramnak szólt, hanem „minden Rendbélieknek”. Külön a „Nemes és Nemzetes Tiszteletes Tanácsnak”, és „ismét a Becs[ületes] Debreceni Kereskedő Rendnek”, „ismét Debrecen városában lévő Becs[ületes] Czéheknek,

⁶Újfalvi Imre jóslatát idézték többen is a korban, feltehetőleg általános ismertségének volt köszönhető a reflektálás szükségessége. L. SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, kiad., bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980 (Bibliotheca Historica, V/6), 349; BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika [...] Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról*, Debrecen, 1666, bev., s. a. r. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, 1984 (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai, 2), 19 skk. Elég itt csak a korszak gondolkodásmódját alapvetően meghatározó két munkát idézni. MEDGYESI Pál, *Ötödik jajj és siralom*, Sárospatak, 1658, RMK, I, 936. Máshol Medgyesi nevezte ezt a művét az *Országok romlásának okairól* való Tanításnak = Uő., *Rabszabadító isteni szent mesterség*, Sárospatak, 1657, 11; CZEGLÉDI István, *Az Ország romlásának okai*, Sárospatak, 1660, RMK, I, 941.

⁷KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit*, Szeben, 1666, RMK, I, 1042, 742; „mert 1657. esztendőttől fogva, foly ennek a hazának vére, s nem találkozott meg olyan orvos, ki ennek vérét meg állatta volna. Ollyan ez, mint amaz tizenkét esztendőttől fogva vérfolyásban sinylő aszszony. Oh szegeny beteg Haza! Bezzeg nagy, mint a tenger a te nyomorúsagod, kicsoda gyógyít meg tegedet?” L. *Arany alma...*, i. m., 242.

⁸BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza [...] historiája*, Bazel, 1777, 495.

Czéhmestereknek és tagoknak”, „utollyára az Istenes Özvegy Asszonyi állatoknak”. A Köleséri-életműben megjelenített társadalomkép három társadalmi rendet jelöl. A városi magisztrátus tanácsos férfiai alkotják a főrendeket. A Dobozi-család kereskedő-família volt, a főbírói tisztet hasonlóan többször viselő Balyik András asztalos, a fentiek közt szintén említett és krónikájáról ismeretes Barta Boldizsár pedig szücsmester, a 66 fős városi nagytanácsból pedig a fenti ajánlásban ennek harmada nevesítve van. Az 1682-es év magisztrátusi listája felel meg az 1683-as kötet névsorának. A megnevezettek Köleséri korosztályát képviselhettk: nagyjából vele egy időben haltak meg.⁹

A kereskedőknek és a céheknek a szerepvállalása a cívisváros tudományos és politikai, gazdasági és szellemi életében meghatározta a magisztrátus felelősségtudatát is. A második rend a lelkipásztorokat és az iskolai tanítókat tömörítő egyházi rend, a harmadik pedig az Ecclesia és Politia által együtt irányított „kösség”. Az özvegyasszonyok közt nevezetes matrónák neve bukkan fel, mint idős Dobozi Istvánné, Komáromi Csipkés Györgyné, Erdődi Jánosné (néhai férje debreceni főbíró volt). Az ő szerepük sem elhanyagolható: az „asszonyállatok” is élhetnek úrvacsorával, sőt a Catechizálás a „Tanító Asszonyok” tiszte is. A városért felelősséget vállalók, az értelmiség szép rendbe szedett katalógusát tartjuk kezünkben a *Josué szent maga eltöklése* című Köleséri-mű ajánlásában.

A városi magisztrátus vezetőjének is megtalálta Köleséri a megfelelő bibliai párt Dávid patriarcha személyében: a bibliai mitizáció feltétlenül a köszönet és a tiszteletadás jele is volt.¹⁰ Az 1679-ben elhunyt egykori debreceni főbíró felett, aki több ízben is viselte e nemes tiszte, Köleséri mondta a ház előtt a halotti oratiót. Nemcsak a város vezetőjét gyászolta benne, hanem lelki társát, testvérét a Krisztusban. Nagy emlékeztető, józan tanácsú és a veszedelmes időkben sokat szenvedő embert siratott – mintha saját maga életútjáról szólt volna. Egykori betegsége idején Dobozi főbíró látogatta meg, s mondott neki szép vigasztalásokat, ezért nem véletlen, hogy Köleséri elsőként neki ajánlotta a betegségéből való fölgyógyulása után kiadott kis elmélkedését a nyomorúságoknak a külső és belső emberre néző különböző gyümölcseiről (*Keserű-édes*), melyet a Dobozi-család kérésére fordított le angol szerzőkből, és bővítette meg saját magyarázataival, a szerző szavával: „a magam keze szennyét is rajta hagytam”.

Sok szállal kapcsolódott a városi lelkipásztor-réteg a Dobozi-családhoz. Komáromi Csipkés Katát vette el az ifj. Dobozi István, később az ifj. Dobozi után az ifj. Komáromi Csipkés György lett Debrecen főbírója. A kollégium 1657-es iskolai törvényeinek megalkotói, id. Dobozi István és Komáromi Csipkés György gyermekeik révén rokonságba is kerültek egymással, és a család politikai és szellemi szerepvállalása a

⁹HBmL, IV/A, 1011, 21.

¹⁰SZTRIPSKY, I, 2095; HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben* = „Mint ki sok fát gyümölcseivel...”: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, Bp., 1997, 75, 165.

város történelmében a következő évtizedekben is igen jelentős.¹¹ A kollégiumi tanárokkal való jó rokoni kapcsolat egyik jele Szilágyi Tönkö Márton és ifj. Dobozi komasága, amint erről a Heidelbergben megjelent disputáció ajánlása tájékoztat bennünket.¹² A Doboziak temetésekor két lelkipásztor prédikált felettük: előbb Komáromi Csipkés, majd Debrecenbe érkezése után, illetve Komáromi Csipkés halálával (1678) id. Köleséri Sámuel.¹³ A debreceni társadalom- és egyháztörténetet tekintve a város vezetői közti kapcsolatrendszer megtermékenyítőleg hatott a századvégi Debrecen életére.

Amikor Kocsi Csergő Bálint, az egykori Martonfalvi-tanítvány a nápolyi gályáról a debreceni gyülekezetet tudósította nyomorúságos helyzetükről, és kérte, hogy könnyörögjenek érettük, és alamizsnát is szerezzenek, ha tudnak, Köleséri az igaz vallás ismérveit felsorakoztató művét, az *Idvesség sarkát* nyomtatta ki újra, majd valamivel később a *Fél-keresztén, avagy az igaz vallás próbaköve* című művét, hogy ezzel vigasztalja elárvult népét.¹⁴ Vigasztalt és bátorított az igaz hitben megmaradásra: fenyegetett tudniillik a veszély, hogy az üldözések miatt egyesek megfáradva konvertálnak, minthogy ez időben adta ki külhonban az egyik, a pozsonyi *delegatum iuditium* elé idézett egykori református lelkész az áttérésének okairól szóló kis könyvét.¹⁵ A menekültek városát, amely a rabszabadításra gyűjtött, Strassoldo zsoldosai fosztották ki 1675 karácsonyán.

A gyászévtized kialakította a maga beszédmódját. Szemléletileg a zsidó-magyar történelem sorspárhuzamai reneszánszukat élték, a hozzájuk tartozó retorikusan biblikus szöveggel. A kor ének- és imairóadalma ékes bizonyítéka ennek.¹⁶ Köleséri Sámuelnek a váradi ostrom idején keletkezett imádságai szinte szóról szóra megfeleltethetők az ótestamentumi textusokkal és a zsoltáros vagy a profetikus hangnemmel. Az 1671–1685 közti időszak minden műfajára jellemző lett újra ez a hang. Az üldözött egyház metaforái közé tartozik a középkori misztika által is kedvelt *Énekek énekéből* ismert galamb- és liliompárhuzam Krisztusra és az egyházra vonatkoztatva, és a Jelenések könyvének a számkivetettek seregére vagy a mártírok lelkére vonatkozó képe

¹¹Id. Komáromi Csipkés – 1657-es törvények, ifj. Dobozi István – 1704-es törvények; az id. Dobozi a várost sarcoló törökkel, Habsburggal tárgyalt több ízben sikeresen, az ifj. Komáromi Csipkés pedig a szatmári béke körüli tevékenységével szerzett magának elévülhetetlen nevet.

¹²SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Philosophia*, Heidelberg, 1678, RMK, III, 2899.

¹³KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Keseredett lélek tisztí* (halotti beszéd Dobozi János felett), Sárospatak, 1666, RMK, I, 1037; Uő., *Élet unandósága: Halotti beszéd Id. Dobozi Istvánné Biczó Anna felett*, Sárospatak, 1668, RMK, I, 1071; Köleséri beszédeit l. fent.

¹⁴Sárospataki Füzetek 1863, 757.

¹⁵BÁTORKESZI SZEGI János, *Szóló gerezd*, Bécs, 1675, RMK, I, 1173.

¹⁶JUHÁSZ István, *Die Gegenreformation und die siebenbürgische Prediger im Jahrzehnt zwischen 1671–1681 = Rebellion oder Religion: Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums*, ed. P. F. BARTON, L. MAKKAJ, Bp., 1977, 79; RMKT, XVII, 11, 79, 81, 83. sz.

az igaz vallásáért üldözött, vitézkedő Anyaszentegyház jelképeként. A jegyes misztikából és az apokaliptikából táplálkozó allegorizált képek egységes történelemszemléletet és egyházképet fednek: a lelki, kegyességében tevékeny nemzeti és egyéni létformára buzdítanak.

A boldogság eléréséhez a szenvedésen át vezet az út, és a hívő keresztyén ember számára a legnagyobb példa a legnagyobb gyötrelmeket elszenvedő Krisztus. A hitből fakadó cselekedetekhez alapvető fontosságú az állandó lelki kapcsolat az Úr Istennel imádság formájában, mert a hívő ember számára az élet a keskeny út ösvénye, mely tele van kísértéssel, tövisekkel, a keresztyén élet gátjaival. Ezek elkerülése valóságos harc, hozzá a vitézi élet lelki fegyverei szükségesek: az ima és a vitézi élet kapcsolata Báthori Mihálytól Tolnai Szabó Mihály *Szent hadán át a Bánkódó lélek nyögéséig* jelen volt a magyar református prédikációs irodalomban. Köleséri Sámuel imáiban ugyan megjelent a vitézség és a kegyes élet összekapcsolása, de mentalitásának nem a harcos, polemikus attitűd volt a jellemzője: apologézise megmaradt mindvégig az exegézis szintjén, a biblikus vigasztalás erejére téve a hangsúlyt. Nyelvi síkon összefüggésben áll ez a földi élet nehézségét és a jövőendő mennyi boldogság közti viszonyt hangsúlyozó keserű-édes toposszal.¹⁷ Az üdvözülni vágyó ember állandó kérdése az örökkévalóság és a realitás közti egyensúly keresése: a vágyott túlvilági gyönyörűségek és a földi nyomorúságok közti szakadék áthidalása, a szubjektív kívánság és a földi küldetés objektív beteljesítésének feszültsége.

Köleséri Sámuel *Arany alma* című kötetének beköszöntőjében ezek a képek együtt jelennek meg, méghozzá Debrecenre vonatkoztatva. Apostoli Köszöntés „a sok tereh alatt pálmafa módjára, ég felé nevedező keresztyén gyülekezetnek, és az ott nyomorgó számkivetettek seregének, [...] a Szentek üldözésének 1673. évében”; Ajánló Levél „az idvesség Kősziklájának hasadékaiba, magát a hegyes körmű sasok csapdosási elől elrejtő, Christus gyenge gerlicze galambjának, a Debreceni Gyülekezetnek, és Dobozi Istvánnak”. Menekülő prédikátorok nyertek itt megnyugvást Erdélybe bujdosásuk előtt, vagy végleg letelepedtek a partiumi oppidumban.¹⁸ A bibliai párhuzamok kínálták a további megféleltetést. A menedéket nyújtó várost most Köleséri Sámuel hasonlította újra a zsidó történelembeli előképéhez: Debrecen „a mi kis magyar Jerusálemünk”.¹⁹ A 17. századi történeti szituáció sugallta párhuzamot számos prédikátor alkalmazta, Kismarjai Veszelin Páltól Medgyesi Pálon át Sajószentpéteri Istvánig.

¹⁷A bibliai kép a magyar irodalomban számtalan helyen bukkan elő, nem feltétlenül ebben a kontextusban: BALASSI Bálint *Összes versei*, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., 1968, 58, 71. sz. A vitézséggel való kapcsolatára és ennek Csokonai költészetében is meglévő párhuzamaira már TÓTH Béla is felhívta a figyelmet = TÓTH, *i. m.*, 43; majd GYŐRI L. J., *i. m.*, 62.

¹⁸Száműzetését töltötte itt (attól függetlenül, hogy jelentetett itt meg munkát, vagy „csupán” bujdosásában kapott menedéket): Szántai Mihály, Tolnai Mihály, Szőnyi Nagy István, Szatmárnémeti Mihály, id. Köleséri Sámuel, Pósaázi, Buzinkai és diákjaik, Kabai Bodor Gellért, Debreceni Kalocsa János, Csúzi Cseh Jakab, Debreceni Ember Pál. L. ZOVÁNYI, *i. m.*, 189–191.

¹⁹*Arany alma...*, *i. m.*, 4.

Már a 17. század elejétől a rectoriákat a végzős diák tehetségéhez, erkölcsi magatartásához, mentalitásához és a fogadó közösség lelki igényeihez mérten osztották ki.²⁰ A lelkipásztori helyekről hasonló körülményekkel intézkedett az esperes, a kollégium rektora és a zsinat. A debreceni iskolai törvények bevezetését követően a történelmi szituációt kihasználva Komáromi Csipkés és Dobozi István válogatott lelkipásztori gárdát toboroztak: menedéket nyújtottak a váradi puritán tanárok és diákok közösségének (Martonfalvi Tóth György és olyan diákok, mint Szilágyi Tönkö Márton), majd a gyászévztized idején a kassai, jobbára ortodox lelkipásztoroknak (Kabai Bodor Gelért, Felvinczi Sándor és Lisznyai Kovács Pál). A két csoport láthatólag megtalálta a közös hangot a várossal: ismerve a papmarasztás intézményét, kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy halálukig itt munkálkodtak, a disputációk ajánlásaiban együtt említették őket.

Az eszmetörténeti definíciók szerint a kassaiak az ortodox, biblikus kegyesség hordozói, a váradiak a puritánabb, személyes kegyesség megélését hirdető közét tartoznak. A szellemi-lelki kapcsolópont köztük az enciklopédikus tudású, hihetetlen munkabírásu Komáromi Csipkés György és a békés természetű idős Köleséri Sámuel volt. Önálló szellemi vonalat képviseltek, közvetítő, békéltető szerepük létfontosságú a debreceni mentalitás kialakulásában. Nem a teológiai felfogásuk, filozófiai érdeklődésük, hanem a biblicitást és a személyes hitéletet, az életszentség gyakorlását hangsúlyozó kegyességük alapján. A szakirodalom ezt a kegyességi formát református pietizmusnak nevezi.²¹

Amennyire nehéz volt tanárt találni Czeglédi Istvánnak 1668-ban Kassa lelkészeként és az iskola rektoraként, mikor Apafi fejedelemtől, majd Teleki Mihálytól kért filozófiát és teológiát oktató mestert városába, úgy találta meg a debreceni magisztrátus a nehéz időkben a kiutat: helyet talált a kassai mártír-prédikátor kollégáinak is a váradi tanárok komplementereként.²² A történeti körülmények és a vezetők bölcs döntései következtében válhatott Debrecen az ország iskolájává. Az érték megőrzésének egyszeri pillanatával tudtak élni a lelki és politikai vezetők: a város biztosította a lelkipásztoroknak a fizetést, a lakást és javadalmazást, megszervezte a diákétkeztetést, a publicus praeceptorok fizetését. Apafi fejedelem a debreceni iskolát és tanárait hasonló módon támogatta: a fejedelem kőso-alapítványi javadalmából jött létre és állt fenn Martonfalvi professzor harmadik tanári tanszéke (1660), ebből építették ki a

²⁰BÉKEFI Remig, *A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*, Bp., 1899, 22.

²¹W. GOETERS, *Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650–1690 = Der Pietismus vom 17. bis zum 18. Jahrhundert*, I, hrsg. v. M. BRECHT, Göttingen, 1993, 241–277; K. REUTER, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, Neukirchen, 1940; E. BIZER, *Die reformierte Orthodoxie und Cartesianismus*, ZThK 1958, 306–372; CZEGLÉDY Sándor, *Ráday Pál lelki arca = Ráday Pál Emlékkönyv: Ráday Pál 1677–1733: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980, 235–260; K. GREYERZ, *Religion und Kultur: Europa 1500–1800*, Göttingen, 2000, 110–128.

²²Protestáns Szemle, 1897, 491; PEIL 1888, 823 skk.

kollégiumot a mai formájára (1668), és a fejedelem által létrehozott *bursa sacra* jövedelmeiből (1666) támogatták a peregrináló diákok külföldi tanulmányait a peregrinatio decennalis legnehezebb éveiben.²³

A 17. század végén a református lelkészek különbözőképpen definiálták közösségformáló szerepüket. A puritanizmus szellemi energiái más-más vezetői attitűdöt eredményeztek az újabb nemzedékekben. Perkins óta átértékelődött a lelkipásztori tiszt. A felekezeti felfogásoknak megfelelően kapták a pap és a lelkipásztor elnevezéseket az ellentétes oldal képviselői, a reformátusok pedig az angolszász prédikátor karakterisztikus véleményéhez igazodva azonosultak a kálvini biblikus szemléletet továbbfejlesztő prófétai szereppel. Az ószövetségi próféták feladatát átértékelő Pál apostol az ókeresztény kor egyházi tisztségviselőinek jelölte ki a feladatát, mikor a prófétalást mint az egyik, Istentől adott talentumot határozta meg, több egyéb mellett. A hagyományukat kereső reformáció utáni egyházak közül a reformáció több irányzata talált itt kapcsolódási pontot korához.

A magyar református egyház 17. századi életében többféle felfogás is élt egymás mellett. Papi tisztként a sacramentumok kiszolgáltatását és az egyházi fenytéket határozták meg, a prófétai tisztet pedig az alkalmaztatás és a haszon rászabásaként definiálták a puritán prédikátorok. Az elsődleges értelem, a Szent Írás magyarázata azonban sokszor telítődött az ószövetségi alapjelentésekkel. Komáromi Csipkés az exegézisre helyezte a hangsúlyt, de Csúzi Cseh Jakab még ekkor is ki-kiszólt kegyes olvasóihoz, mint olvassanak utána, hogyan értelmezzék a hallottakat. A gyülekezetet szentnek tekintette, amelynek tagjai maguk is képesek a gyakorlati kegyesség útján haladni. A prófétaság kinyilatkoztató, feddő funkcióját Medgyesi Pál és Sajószentpéteri István erősítette fel: a „czirkáló” beszédmod azonban távolságot képezett közte és hallgatói között, az utóbbi esetben az éles dichotómia el is határolta gyülekezetétől a pásztort. Az intő, vigasztaló hang volt idős Köleséri Sámuel és Debreceni Ember Pál megszólalási módja: lelki finomságuk, mentalitásuk közösségépítő munkájuk zökkenőmentesnek látszik a fennmaradt adatok tükrében. A prófétakép magyar 17. századi református egyházbeli változása több fázist járt végig, kivételes alkalmakkor eljutott a közösség és a lelkipásztor lelki egységére is. Az eddig gyakran alkalmazott ortodox – puritán/pietista ellentét elfedi a valós hitgyakorlatot: szükségesnek látszik újraértelmezni mind a tanítói mentalitást, mind a magánkegyesség történeti megvalósulásait, közösségformáló szerepét.

Köleséri a „Megtérés nélkül való nyakas Magyar Nemzetet” „M[agyar] Izrael” néven hívja bűnbánatra. A vallásosság állandó jelzője a „színes” szó a prédikációkban csak válogató, azokat szívvel nem követő keresztyénekre vonatkozik. A nemzeti bűnöket (engedetlenség, nyakasság, Isten szolgáit csúfolás, erőszak, elmaradottság)

²³Történelmi Tár, 1896, 50; A Debreceni Ev. Református Fő Gimnásium Értesítője, 1894, 23–25; BARÁTH Béla Levente, *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, 2000 (Harsányi András Alapítvány Kiadványai, 2).

nem részletezi a szerző. A 17. század közepének hatalmas bibliai bűnkatalógusaihoz (Czeglédi, Medgyesi, Diószegi, Csúzi) vagy a századvégi prédikatori életművek tematikus gyűjteményeihez képest (1680-as évek debreceni prédikációs termésének nagy része) valósággal összezsugorodott, szinte közhelyes a fenti bűnlista. A szisztematikusan felépített katalógusok, a történeti létre vonatkozó értékelések helyét átvette az intő, megjobbító jellegű, a szívre, a kegyes lélekre közvetlenül ható, zsoltáros, jeremiádos hang.

„Feddés: Megjedzi ez a Tudomány a jobbulás nélkül való Magyar Nemzetet, mely sem szívét, sem életét mind ennyi romlási után-is meg nem jobbította. Nem csuda tehát, hogy a megaszott kútfejből, ilyen zavaros folyamatok folynak ki. Ez a Nemzet csak ajakán pergeti a Religiót, de ehhez illendő szíves maga megjobbulása nem vala. A kegyességnek formáját viseli, de annak erejét megtagadja. Intés. Szabad legyen nékem, Édes Nemzetem a Prófétá szavaival tégedet intenem: Oh, (Magyar) Jeruzsálem, mosd meg, tisztítsd meg, reformáld mindenek előtt a szivedet s azután külső életedet, ha meg akarsz tartatni a sok veszedelmek között, s a reád jöhetőket pedig meg akard előzni”.²⁴ A beszéd az Isten előtti megalázkodást javallja a mélységből való felemelkedés egyik feltételeként: a kegyesség megélése ezáltal nemcsak egyéni, hanem közösségi értéket, üdvértéket képvisel.

Mentalitásának a beszédmódjában megjelenő, retorikailag tetten érhető finomságai is a tanítói attitűdre utalnak. Az Értelmet néző panelekben a megszólítottak többnyire külső személyek, általános alanyként cáfol vagy ad tanácsot a prédikátor, ritkán azonosítja magát a parabolákban megnevezett közösséggel. Az Életet néző feddésekben és intésekben azonban már megváltozik a közösség és a prédikátor addig jelöletlen viszonya. Az Isten eszközeként, a lelki hatalom letéteményeseként hívja fel a világot űző egyes ember és „a megtérés nélkül való nyakas Magyar Nemzet” figyelmét a hátuk mögött leselkedő bűn hatalmára.²⁵ A jelzett kölcsönös viszony legmegragzóbb erejű megnyilatkozásai azok, amikor a próféta-prédikátor intéseiben és vigasztalásaiban felvállalja nemzete bűneit, és párhuzamot von a bibliai zsidó nemzet és a magyar nemzet sorsa, Jeruzsálem és a magyar Jeruzsálem pusztulása között.

A zsidó–magyar sorspárhuzamnak a városra vonatkoztatása telítődött más tartalmakkal. A magyar Sion, mely az üldözött igaz egyház mentsvára, lelki ajándékokban gazdag város. Az egyik ellenvetésre adott válaszban fogalmazta meg Köleséri Sámuel pátriájához fűződő hitvallását. „Hol lakol? Debrecenben aholott a’ kegyelemnek eszközei bőségesen vannak, mégis te nem tudnál könyörögni házad népe között? [...]

²⁴Arany alma..., i. m., 78 skk.

²⁵Az E/2 személyű közléseknek lehet egyéni: „ha szinte az UR Isten messze volna-is, de hiszem a te kis itileted napja, halálod, nem messze vagy” (*Idvesség sarka*, i. m., 225.) és közösségi megszólítottja E/2, T/2 személyében is: „Tanulmányt meg ebből a’ Tudományból Édes Magyar Véreim” (*Arany alma...*, i. m., 122.), „Ne csudáld hát szegény Magyar Nemzet, ha az Isten mind e máig haragszik reád, mert ritka a Phineás benned, ki az Isten országát megállaná. Hol a Moses, ki az In káromlókat kővel agyon veretné?” (*Uo.*, 113 skk.)

Régi Tanítvány vagy az Ecclesiába, mégis tudatlanságoddal oltalmazod magadat, oh hogy nem szégyenled?”²⁶ A prédikátor, aki városának sokat köszönhetett, és hosszú ideig szolgálta is azt, Isten oltalma alá ajánlotta az azilumot nyújtó cívisvárost. „Áldd meg Uram ezt a Magyar Jeruzsálemet, melyben tündöklük az Evangéliumnak fáklyája, menjen ki ebből a Sionból a Törvénynek és az Evangéliumnak folyamattya minden felé [...] Áldd meg Uram a Tudománynak fészket, a Veteményeskertet, melyben az Páloc plántálnac, az Apollóc öntözne, de egyedül Felséged adhatta a gyenge csemetéknek nevelkedését.”²⁷

A 17. századi magyar nyelvű protestáns prédikációirodalom eddig nem vizsgált, különösen tanulságos fejezete idős Köleséri Sámuel életműve. A puritán neveltetésű prédikátor minden Magyarországon megjelent munkáját magyarul írta, egyházi beszédeit a szabad textusválasztás alapján formálta. A tematikus beszédek a maroknyi magyar nemzetnek kínálták a megtérés és az igaz kegyesség útját. A szellemi és lelki vezetők szerepét, társadalmi felelősségét hangsúlyozta a bibliai mitizáció képeivel. A gyülekezetet, mint lelki közösséget egyéni és felekezeti lelki harcaiban a zsidó–magyar sorspárhuzam és a protestáns mártírológia analógiáival, tipologikus párhuzamaival erősítette. A debreceni prédikátor kegyes lelki feddései, intései az igaz keresztény embert önvizsgálatra, közösségépítésre, a legnehezebb időkben való kitartásra, a tényleges praxis pietatisra készítette fel.

Kiemelt jelentőséget kell szentelnünk a hely, a város szellemének, szellemiségének.²⁸ A Köleséri-család útja részint pápai és sárospataki indulással, majd váradi, debreceni környezettel jelölhető ki, a Csúziak pedig pápai és losonci központtal. A mezővárosok nyújtotta szabad érvényesülés áll az egyik oldalon (a város saját neveltjét, akiért a peregrináció súlyos költségeit fizette, természetyszerűleg Alma Materként fogadta), a város szellemisége, sőt inkább kegyességi attitűdje a másik oldalon. A felsorolt mezővárosoknak jellegzetes vonzaskörzete volt lelki téren is, ezt segítette elő a papmarasztás intézménye. Érdeemes volna vizsgálat tárgyává tenni a városi kegyességet: a város többnyire hasonló mentalitású lelki vezetőket választott magának. Jó példa erre Várad, Debrecen, Pápa, Kassa, Gyöngyös vagy a kevesebbet emlegetett Losonc. Az utóbbi helyen szolgáltak az ismertebbek közül a Csúziak és Debreceni Ember Pál, egyaránt a kegyességükről ismert prédikátorok. Lelkipásztori tevékenységüknek nemcsak irodalmi és egyházszervezői munkásságuk az indikátora, hanem a társadalomra gyakorolt hatásuk is. Ember Pál nevelői keze alól nőtt ki Ráday Pál, és Losoncon telepedett le a Kármán-család is. Ez pedig már túlmutat a korszakhatáron.

²⁶Josué szent maga eltökélése, i. m., C2.

²⁷Uo., G3v.

²⁸O. NAGY Gábor, *A „debreceniség” alkonya*, Debrecen, 1939; BALOGH István, *Civisek társadalma*, Debrecen, 1948; JULOW Viktor, *A debreceni felvilágosodás problémái* = Uő., *Árkádia körül*, Bp., 1976, 98–121; *Századok szelleme: Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról*, Debrecen, 1980.

BAGI ZOLTÁN

SZENTES VÁROS REFORMÁTUS KÖZÖSSÉGE A 18. SZÁZADBAN A BÉLÁDI ISTVÁN, GÁL ISTVÁN ÉS A KISS BÁLINT ÁLTAL ÍRT EKLÉZSIATÖRTÉNET ALAPJÁN

1. Az ekléziatörténet keletkezése és szerkezete

Egy-egy közösség szellemi életével foglalkozó művelődéstörténeti kutatások eredményességének fontos feltétele az egykorú helyi írásos emlékek összegyűjtése, feltárása. Ilyen *A Szentesi Református Ekklesia Históriaja*, amely a 18. századból az ekléziát közvetlenül érintő témákon kívül gazdag néprajzi, agrártörténeti, meteorológiai, valamint egyéb a város életével kapcsolatos adatokat, kommentárokat tartalmaz.

Szentes városában az írásbeliség elterjedése a 18. század közepére tehető. A korabeli írásbeliség első dokumentumai közül két felbecsülhetetlen értékű várostörténeti jellegű írásmű maradt fenn. Az egyik az ún. *Petrák-krónika*, mely feltehetően az 1750-es években keletkezhetett, s nemzedékről nemzedékre másolták és bővítették egészen a 20. század húszas éveig.¹ A másik, a város 18. századi történetét bemutató két kötetbe szerkesztett *A Szentesi Református Ekklesia Históriaja*, amely Zolnay Károly² 1910-ben készített kéziratos másolatában maradt az utókorra. Első szerzője Béládi István tanító és kántor volt, aki 1748 és 1753 között gyűjtötte össze és vetette papírra a helvét vallás szentesi történetét a 16. századtól a 1747-ig. Külön fejezetet szentelt az 1709. és 1739. évi pestis, valamint az 1748 és 1750 között lezajlott sáskajárás leírásának, sajnos ezeket a fejezeteket Zolnay nem tarthatta lemásolásra érdemesnek.³ Béládi egy külön kötetben hozzálátott egy annales szerkesztéséhez is, amelyben *Emlékezetre méltó jegyzések* cím-

¹*Petrák-krónika*, „meljjs Szentes városának a legrégib idöktöl valló történetét [...] foglalja magában”, (Gólya Pál-féle változat), közread. TAKÁCS Edit, Szentes–Szeged, 1997 (Tanulmányok Csongrád Megye történetéből, 25), (A továbbiakban: *Petrák-krónika*.)

²Zolnay Károly 1833. szeptember 29-én született Rittbergben. 1859-től dolgozott Szentesen tanárként. 1873 és 1899 között a helyi gimnázium igazgatójaként tevékenykedett. 1903-tól 1912-ig a szentesi református egyház főgondnoka volt. 1925. február 12-én halt meg Szentesen. BODRITS István, LABÁDI Lajos, *Szentesi életrajzi évfordulók*, 1988, Szentes, 1988, 51–53.

³Az *Ekléziatörténet* egy korai példányát a Szentesi Levéltár CD-re íratta. Ennek tanúsága szerint létezett több különálló fejezet, valamint egyéb – nem az adott fejezet szerzőjétől származó – bejegyzések találhatók a lapok szélén, amit Zolnay nem vett figyelembe, nem másolt le.

mel az 1746 és 1752 között eseményeket írta meg. Munkáját 1759 után Gál István prédikátor folytatta tematikus sorrendbe szedve több, az egyház belső életét érintő ügyet (a templomelvétel; kántorok, tanítók, egyháziak, kurátorok, bírák felsorolása; a református egyház üldözése) 1746-ig, valamint az emlékezésre érdemes események krónikáját kiegészítve 1764-ig. Gál halála után Erdélyi Sámuel lelkész birtokába került az eklézsiatörténet, aki több apró kiegészítéssel látta el. 1771-ben Erdélyi Dobosy Gergely (1748–1800. december 14.) fiskálisnak ajándékozta a művet, aki ezt egy idő múlva visszaadta az eklézsiának, nevezetesen Szentmiklósi Sebők Sámuel prédikátornak,⁴ ő készítette valószínűleg az első kötet utolsó négy fejezetét.⁵ Sebők halála után a Szentesre érkező Kiss Bálint prédikátor⁶ volt az a személy, aki kiegészítette az első kötetet,⁷ valamint valószínűleg feljegyzések, hallomások és visszaemlékezések alapján lejegyezte az egyház krónikáját 1764-től 1800-ig.⁸ Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy milyen híreket, információkat, eseményeket őrzött meg a néphagyomány, a különböző feljegyzések, és ezekből melyeket tartottak érdemesnek leírni az eklézsiatörténet készítői az annalesben az 1746 és 1800 között időszakról.

2. Reformátusok Szentesen a 16. századtól 1746-ig

„Az Helvetika Konfesszió szerint való vallása által lett plántáltatásának bizonyos és meghatározott esztendejét, holnapját és napját nem tudhatjuk”⁹ – jegyzi meg Béládi

⁴Szentmiklósi Sebők Sámuel 1735-ben született Berettyóújfaluban. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte, tógátus diákként pedig szülőfalujában tanított. Akadémiát Bernben, Genfben végzett. 1777-ben került Szentesre, ahol haláláig (1798. június 26-ig) prédikált. *A Szentesi Református Ekklesia Históriaja 1700-dik Esztendőitől fogva 1800-ig, mellybenn ennek Állapotja, nevezetesebb Tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgaik, Változásai, össze szedelve elő-adódnak*, tisz. BÉLÁDI István, GÁL István és KIS Bálint Prédikátorok által, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, kézirat, 213–214. (A továbbiakban: *Eklézsiatörténet*.)

⁵*Eklézsiatörténet*, 1.

⁶Kiss Bálint 1772. december 9-én született Vésztőn. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban és a jénai egyetemen végezte. 1799-ben lett Szentesen prédikátor. 1836-tól a békés-bánáti egyházmegye esperesévé, három évvel később pedig a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választották. 1853. március 25-én halt meg Szentesen. LABÁDI Lajos, *Híres Szentesiek = Szentes helyismereti kézikönyv: Tanulmányok*, II, szerk. KIS-RÁCZ Antalnén, VÖRÖS Gabriella, LABÁDI Lajos, Szentes, 2000, 482.

⁷Példa erre, hogy az első fejezethez Kiss később (K. B. monogrammal) pótlólag hozzáírta Buda visszavételét és a szegedi ütközetet 1686-tól. *Eklézsiatörténet*.

⁸Az eklézsiatörténet megírásának történeténél kénytelen voltam átvenni Zolnay megállapításait. Ezek pontosításához elengedhetetlen lenne az összes ismert változat textológiai elemzése. *Eklézsiatörténet*, 1.

⁹Uo., 3.

István az eklézsiatörténet első kötetének *A szentesi Reformáta Eklézsiájának Régiségéről* című fejezetében. A *Petrák-krónika* tanúsága szerint azonban már „az 1500-ik Esztendő táján e város bé vette a Reformata vallást részerént saját Földes Ura Dótz Miklós, részerént Fábián Sebestyén és Szent Mihályfalva, bírtokossai Ugymint Mágotsi András, Mágotsi Gáspár, és Mágotsi Ferentz, Sövényházi Péter és Sövényházi Moritz és Márton példáikra, de különösen, Mágotsi Gáspár és Felesége Masay Eulália a Reformáta Vallásnak nagy pártfogója lévén mivel Dónáton ő birta a hol is egy sáztal körül vet háza volt és ottan lakott ő szállította Szentesre Kun Nemzetből való Szegedi Kis István igen híres Lelki Tanított, Azórai Imrét és Türi Literátor Lukácsót, a kik is e vidéken a Reformata vallásterjesztő Tanítók, voltak.”¹⁰ Ezen megjegyzés hitelességét erősen megkérdőjelezi azonban egyrészt az, hogy a krónikában feltüntetett évszám pontatlan. Másrészt érdekes módon a lelkészeit és tanítóit kinos igyekezettel számba venni szándékozó eklézsiatörténet egy mondatot sem szentel a helvét irányú dogmatika első magyarországi rendszerezőjének itteni tevékenységéről. Béládi az említett első fejezetben azt írta, hogy az 1567. évi debreceni szinóduson az esperességek között már megemlíti a makóit is,¹¹ „kétségkívül azért, hogy e tartomány is az Evangéliumot már az előtt régen bé vette következőképpen az akkori szentesi Eklézsia is”.¹² Az eklézsia híres prédikátorairól készített fejezetben pedig Kiss Bálint azt jegyezte fel egy beszúrásban a korszak első névről ismert szentesi prédikátorról, Gerendási Balázsról, hogy az 1569. október 10-én János Zsigmond parancsára Nagyváradon tartott zsinaton Dávid Ferencsel és Giorgio Blandratával vitázott a Szentháromságtanról.¹³ Mindezek alapján úgy gondolom, hogy Szentesen feltehetőleg a 16. század 40-es–50-es éveiben terjedhetett el a helvét irányzat és vált – Makóhoz, Hódmezővásárhelyhez vagy Debrecenhez hasonlóan – kizárólag protestáns vallású településsé. A város és az egyház harmonikus együttélését bizonyítja, hogy 1748-ig a főbírók hivatalba lépési esküjüket a város prédikátora előtt tették le.¹⁴

A református tanok terjesztői már korán felismerték, hogy eszméik terjesztésének legfontosabb eszköze az oktatás.¹⁵ „Ugy halljuk az itt megélemedett Becsületes Öregektől, hogy az ő emlékezetektől fogva mindenkor tartott az Eklézsia Oskola mestereket”,¹⁶ amelynek „igazgatására a N[emes] Debretzeni Collegium Ifjai közül minden két esztendőben olly érdemes személyt hívjon [az eklézsia és a város vezetése], a ki valami ott ditséretessen és serényen munkálkodott tanulásban”¹⁷ – jegyezte le Gál István.

¹⁰*Petrák-krónika*, 35.

¹¹ZSILINSZKY Mihály, *Csongrád vármegye története*, Bp., 1897, 230.

¹²*Eklézsiatörténet*, 3.

¹³*Uo.*, 17.

¹⁴SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, 1914, 236.

¹⁵BITSKEY István, *Hitviták tüzeiben*, Bp., 1978 (Magyar História), 120.

¹⁶*Eklézsiatörténet*, 26.

¹⁷*Uo.*, 27.

A hódoltság időszakában többször elpusztuló, majd újrateleplő város a 18. század első harmadában jelentős fejlődésen ment keresztül. A török kiűzése után „Szentés is a Tiszántúl lévő szomszéd városoknak Kecskemétnek és Körösnek lakosaikból kezdett jobbára megszorodni és úgy nevelkedni, honnét nevezetes Gazdák jöttek, kiknek maradéki még ma is egy Eklézsiának érdemes tagjai sőt oszlopai”.¹⁸ A békés időszak, valamint a bevándorlás teremtette kedvező gazdasági viszonyok a református egyház felvirágzását is jelentették. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a lakosok hozzáláttak az 1693-ban a tatárok által elpusztított templom újjáépítéséhez, ami 1701-ben be is fejeződött.¹⁹

A reformátusok bevándorlásának második nagy hullámát az 1731. március 21-én megjelent *Carolina Resolutio* indította el. III. Károly magyar király (1711–1740; VI. Károly néven német-római császár) rendelete megismételte az 1681. évi 25. és 26. törvénycikkeket,²⁰ az 1687. évi 21. törvénycikket,²¹ az *Explanatio Leopoldinát*, valamint az ellenreformáció korszakának valamennyi, a protestánsokra nézve hátrányos állami rendelkezését.²² A református eklézsiatörténet tanúsága szerint Szentés lakosságának létszáma megemelkedett „a Dunántúl kezdetett kegyetlen üldözés miatt ide bujdosott Keresztyén feleinkel”.²³ A dunántúli reformátusok letelepedése a város földesurának, Harruckern János György²⁴ vallási toleranciájának volt köszönhető.²⁵ A népesség növekedésével a településen egy újabb gazdasági fejlődés vette kezdetét.²⁶

Szentés lakosainak a sorsa a század harmincas éveinek a végére azonban kedvezőtlen irányba fordult. 1738 és 1740 között a török háborúból (1737–1739) visszatérő katonák által behurcolt pestis pusztított a városban (amelyben többen égi jelet lát-

¹⁸Uo., 4.

¹⁹Uo., 4–5.

²⁰*Magyar Törvénytár: 1657–1740. évi törvénycikkek*, ford., bev. TÓTH Lőrinc, Bp., 1900, 285.

²¹Uo., 349.

²²BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., 1985, 143–147.

²³*Eklézsiatörténet*, 7.

²⁴Johann Georg Harruckern 1664. március 25-én született a felső-ausztriai Schenckenfeldben. 1689 és 1692 között az udvari kamara számtisztje. 1692-ben áthelyezték a hadi élelmezési biztosnak a török ellen harcoló császári hadseregbe. Részt vett a spanyol örökösödési háborúban. 1710-től császári kamarai tanácsos. 1716–1717-ben a török elleni háborúban a császári hadsereg főélelmesterei (proviandmeister) tisztét töltötte be. Szolgálatiért cserébe kapta Békés vármegyei birtokait és Szentest 1720. október 25-én, amely birtokadományt 1723. augusztus 10-én iktatta be az országgyűlés. Az 1722–1723. évi országgyűlés 129. cikkelye indigenálta, azaz honfiúsította. 1732-től haláláig Békés vármegye főispánja. SIMA, i. m., 197–202; *Magyar Törvénytár*, i. m., VI, 657; FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főispánjai 1526–1848*, Bp., 1994, 66.

²⁵SIMA, i. m., 203.

²⁶Uo., 175.

tak).²⁷ 1742. április 18-án pedig meghalt Harruckern János György. Az új birtokos, Harruckern Ferenc²⁸ a *Carolina Resolutio* rendelkezéseinek értelmében csak katolikusokat nevezett ki uradalmi gazdatisztjeinek, és a városba az első katolikusok betelepítése is az ő nevéhez fűződik. A letelepítettek kezdetben német származású – főképp kézműves – családok voltak.²⁹

3. „Emlékezésre méltó jegyzések” 1746–1800

Az eklézsia történetében – mint ahogy már említettem – három korszak stílusában élesen elválnak egymástól. Béládi István kántor-tanító az 1746 és 1752, Gál István lelkész az 1753 és 1764, Kiss Bálint az 1765 és 1800 közötti időszak legfontosabb – elsősorban a református egyházat érintő – történéseit, változásait vetette papírra. A szerzők azonban egyéb, az eklézsia életét közvetetten érintő vagy a néphagyományban fennmaradt információkat is lejegyzésre érdemesnek vélték. A továbbiakban – a teljesség igénye nélkül – az eklézsia történet legfontosabb és legérdekesebb bejegyzéseit szeretném bemutatni.

3. 1. A református egyház viszonyai 1746 és 1800 között

Béládi, Gál és Kiss természetesen a legrészletesebben a református egyház viszonyainak megörökítésére törekedtek. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy az „emlékezésre méltó események” lejegyzését miért éppen 1746-tól kezdődően tartották fontosnak. Véleményem szerint ennek két oka lehetett: egyrészt abban az évben érkezett a városba az eklézsia történet két készítője – Béládi István és Gál István.³⁰ Másrészt 1746-ban Csongrád vármegye több a reformált vallásúak ellen hozott intézkedést hozott: „Olyan boldogtalan időre jutott az Istennek Háza és Jézus Krisztust igaz Hitvalló Keresztynység ez Hazában ez idő szerint, hogy vérontás és nyilvánvaló erőszakos kegyetlenség nélkül egyszer nagyobb üldözés nem volt a Reformáció idejétől fogva, mint most vagyon”.³¹ A református egyház történetének legfontosabb elemeit három – általam felállított – csoportba osztva mutatom be.

²⁷Uo., 218–221.

²⁸Harruckern Ferenc 1743-tól haláláig, 1775. november 14-ig Békés vármegye főispánja volt. FALLENBÜCHL, i. m., 66.

²⁹SIMA, i. m., 225–226.

³⁰Eklézsia történet, 101, 125.

³¹Uo., 5.

3. 1. 1. A szentesi református egyház viszontagságai

A Szentesre az 1740-es évek elején betelepült katolikusok és a helyi kálvinista többség között konfliktus bontakozott ki a város temploma körül. Perger János (Johan Perger) személyes bosszútól vezérelve³² Némethy János esperest, mindszei plébánost tájékoztatta, hogy a szentesi reformátusok a néhai katolikus templomot bitorolják: „irigy szemekkel nézték, hogy a Meghólt Templomunk hátollyához valamikor valamely nemzettől ragasztatott egy darab sekrestye, melyről valamikor a magakénak lenni erősen állították és ez okon kezekre is keríteni valami úton ‘s módon igen akarták’”.³³ A plébános Perger panaszát nyomban közölte a váci püspökkel, Althan bíborossal, aki minden befolyását latba vetette, és kezdeményezte a vizsgálatot az ügyben, amelyet az esperes, a csongrádi (Vincze György) és a szegvári (Almássy András) plébános végzett el. Természetesen megállapították, hogy a templom eredetileg katolikus volt. A szentesi eljárás azonban tiltakozott az eljárás ellen, ezért a vármegye 1745. augusztus 24-én új vizsgálatot tartott, amely a protestánsok javára kedvezett. Ezt a jelentést a szegvári plébános nem fogadta el és „jogorvoslatért” a helytartótanácshoz fordult.³⁴ Ez utóbbi fórum döntését 1746. július 25-én a Hódmezővásárhelyen összeült vármegyei generális gyűlésen hirdették ki: „holott a Szentesi régi Templom el vétetettése arántvaló Királyi Parantsolat is publikáltatott”.³⁵ A szentesi református eklézsia 1747. július 27-ig templomát köteles volt átadni a katolikusoknak, de engedélyt kapott egy új felépítésére, melynek helyét augusztus 19-én ki is jelölte a vármegye és a tiszttartó.³⁶ Ugyanez a vármegyegyűlés egy másik, a református egyházat súlytó határozatot is közzétett: „minden olyan mondatott Pápista Innep napoknak alkalmatosságával Vármegye kiállított emberei az Helységeknek határan széllyel nyargalván, keresik a kik valamely külső sőt még az házaknál lévő belső munkájokban foglalatosság volnának, kiket aztán a Vármegye bírsággal és kemény vere-séggel megbüntete”.³⁷

Az új templom építése – a város anyagi segítségével³⁸ – csak 1747 tavaszán vette kezdetét: „fundamentuma ásattatni kezdetett die 5 április és a fundamentom első kő le tétetett a Jehova Isten nevében die 7 eiusdem”.³⁹ A következő hónap 9-én pedig „a

³²Pergert a néphagyomány szerint Vecseri Mihály főbíró egy kisebb bűncselekményért de-resre húzatta és még pellengérre is állította. SIMA, i. m., 227.

³³*Eklézsiatörténet*, 7; SIMA, i. m., 227.

³⁴SIMA, i. m., 227–229.

³⁵*Eklézsiatörténet*, 6, 7, 101.

³⁶SIMA, i. m., 229–230; *Eklézsiatörténet*, 101–102.

³⁷*Eklézsiatörténet*, 6, 101.

³⁸*Szentes város birói számadáskönyve 1747*. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Pénzkezelési iratok.

³⁹*Eklézsiatörténet*, 102. Az *Eklézsiatörténet* első kötetében bemutatja az alapkövetételének ünnepségét, valamint felsorolja mindazokat, akik az alapkövet elhelyezték. *Eklézsiatörténet*, 10–12.

Fa Torony fundamentuma meg rakatott [...], és fel állítatott die 28 eiusdem”.⁴⁰ Már félig álltak a falak mikor „a N[emes] Vármegyétől a Templomnak égetett téglákból való építtetése megtilalmaztatott leg elsőben felette igen keményen; a Kőmíves Mesterek is megtiltattak fogságnak büntetése alatt, die 20 Junii”.⁴¹ Az ügy Pozsonyba, a helytartótanács elé került, amely megerősítette a vármegye határozatát. A katolikus tisztségviselők azonban még ezzel sem érték be, s továbbra is akadályozták az építkezést: „Sok könyörgések és Instantiák után láttattak valamennyire engedni a N[emes] Vármegye Tisztjei az építés iránta honnét merészlették Birák Uraink a templomnak hat ablakainak Budán kőből vágott mellyékeit die 15 Julii a falban bérakatni, melyek kevés ideig nyughatának ott, most 27 ejusd[em] a N[emes] Vármegyének lett igen Nagy Gyűlése, [...] die 28 ejusd[em] az ellen tett kő építésének minden részeit lerontatni, hányatni, és vágatni. [...] Sőt ennek felette a szegvári plébánust, N[emes] Vármegye Szolgabíróját és egy Esküdjét az épületre szüntelen minden napon vigyázni kinevezte, és rendelte a N[emes] Vármegye, kiket a számos munkások felett mint rontó Pallérokát kéntelenítettett az Ekklézsia naponként étellel és itallal tartani”.⁴²

Még ugyanezen a napon július 27-én a „Mindszenti Plébánosnak és Esperestnek hatalom engetteték a Szolgabíróval le menni a Háztól, hol a gyűlés tartatott és a Templom ajtajait bé-pecsételni. Dictum factum. Így ebédhez ülven az Urak, [...] bé-rekesztő mulatságnak poharát ilyen kívánsággal ajánlják egymásnak: *Több Kálvinista Templomokat is foglalhassunk!*”⁴³ Az egyház időlegesen Vecseri Mihály udvarába talált menedéket, hiszen a vármegyei urak a városi előljárók kéréseit, sőt nagyobb anyagi felajánlását is figyelmen kívül hagyva a templom azonnali elhagyását rendelték el.⁴⁴

Szeptember 13-án az ismét Szentesen összeülő vármegyegyűlés megparancsolta a faragott kő ablakok kibontását, „holott már die 4. a harmadik Ajtó is [...] bé rakattatott”. Ezért a kőművesek a kőből készületeket fa ablakokkal váltották fel, mely munkával szeptember 23-án elkészültek.⁴⁵ A vályogból épült új református templomba december 3-án költözött be az eklézsia.⁴⁶

Az 1746. és az 1747. év viszontagságait – horderejükhöz képest – Béládi az *Emlékezésre méltó jegyzések* között csak igen szűkszavúan tárgyalta. Véleményem szerint ennek az lehetett az oka, hogy az első kötet második, harmadik és negyedik fejezetében mindezekről már részletesen beszámolt, így fölöslegesnek tarthatta ugyanazt kétszer leírni.

Az új „sártemplom” felépítése után sem értek véget a protestánsok megaláztatásai, mivel „több Kőmíves Legényekkel munkálkodó egy Legény vádaskodott a

⁴⁰Uo., 102.

⁴¹Uo., 13, 102–103.

⁴²Uo., 13–14, 103.

⁴³Uo., 9, 103.

⁴⁴Uo.

⁴⁵Uo., 104.

⁴⁶Uo., 105.

N[emes] Vármegye Tiszteinél hízeltetésből, hogy úgy mond ő tudja bizonyosan, hol, és mennyi égetett téglát legyen a falban”.⁴⁷ Az ügy ismét a helytartótanács elé került, melynek határozatát, miszerint a falakat meg kell vizsgálni, 1748. március 6-án hirdette ki a vármegye gyűlése.⁴⁸ Augusztus 23-án egy szegedi kőműves legény és egy másik „eröss, izmos Papista paraszt ember” a tiszttartó és a vármegye egyik esküdtjének jelenlétében megkezdte a falak furkálását, szaggatását.⁴⁹ Az eredménytelen vizsgálatot a városba augusztus 31-én érkezett gróf Haller István főispán⁵⁰ szüntette be.⁵¹

Ugyanezen év május 13-án Franzina János tiszttartó megtiltotta a református tanítóknak a halálra ítélt rabok látogatását és vigasztalását.⁵²

1757 tavaszán a helytartótanács elrendelte, hogy „az 1703-dik Esztendőben Debretzeni Typographus Vintze György által ki nyomattatott *Palatina Catechisis* és az 1731-ben Viski Pál által kinyomtatott Fundamentum, avagy *Kis Catechisis* és a *Martyrok Koronája* nevű könyv a Reformátusoktól elszedettessenek”.⁵³ Kamatsai Imre szolgabíró azonban nem járt házanként és iskolánként a tiltott irodalmat összeszedni, hanem csak megparancsolta, „hogy mind az *Martyrok koronáját*, mind a *Catechismust* vigyék az emberek vagy a város Birájának, vagy a Szolga Birának házához: de esze lévén mindennek, egy sem cselekedte”.⁵⁴

Az 1760. január 18-án és 19-én tartott vármegyegyűlés elrendelte az 1756. augusztus 30-án kiadott királyi dekrétum végrehajtását. Eszerint a katolikus szülőkől származókat, akik elhagyták óhitüket (ezek az ún. „apostáták”), és nem voltak hajlandók rekatolizálni, súlyosan meg kellett büntetni: „ha nemesek, az ő tehetségükhöz alkalmaztatott pénzbeli büntetések, ha pedig nem nemesek vóltanak, vagy sok esztendőig tartó közönséges dolgozásra vagy számkivetésre való küldetetéssel megbüntettettek”.⁵⁵ Szentesen három embert sikerült a helyi plébánosnak a rendelet erejével újra a katolikus hitre térítenie: Pusztai Jánost (gúnynevé: Csitri Bunkót), Molnár Jánost, valamint Erdélyi Juditot.⁵⁶

⁴⁷Uo., 107.

⁴⁸Uo., 105, 107.

⁴⁹Uo., 108. Sima szerint a szegvári plébános is részt vett a vizsgálatban. SIMA, i. m., 234.

⁵⁰Hallerköi Haller István 1738 és 1758 között volt Csongrád Vármegye Főispánja. FALLENBÜCHL, i. m., 74.

⁵¹*Eklézsiatörténet*, 108–109; SIMA, i. m., 234.

⁵²*Eklézsiatörténet*, 105.

⁵³Uo., 123.

⁵⁴Uo., 124.

⁵⁵Uo., 126–127.

⁵⁶Uo., 127–128.

Még ugyanezen év április 7-én leégett a város jó része, így a „sártemplom” is, melyet ismét a város segítségével⁵⁷ és a vármegye által engedélyezett égetett téglából épített újjá az eklézsia.⁵⁸

A század második felére az éles református–katolikus szembenállás egyre inkább tompult, majd a Türelmi rendeletet követően megszűnt.⁵⁹ Bár a két felekezet súrlódásainak nyomait az 1760-as évek szentesi büntetőpereiben tetten érhetjük. 1762. szeptember 13-án Szentes város tanácsa elé a következő ügy került: „Rév bely Varga Mihályné pana Szollya Pity Tamásné Sipos Ersébethellen, hogy őtet kutyaverű Kurvának, Szajhának mondotta légyen, és hogy akkor Üdvözülné Varga Mihlyné Kalvinista lévén mikor az Csizmája talpa”.⁶⁰ A tanúk egybehangzó vallomása után a mocskolódó Pity Tamásné asszonyt a város vezetői húsz korbácsütésre ítélték.⁶¹

3. 1. 2. Az egyház gazdasági viszonyai, a város református lakosságának száma

A szentesi református egyház gazdasági tevékenységet is folytatott. Az eklézsia kegyes adományok révén jelentős vagyonhoz jutott. 1750-ben „Nemzetes Betsi Mihály Uram Fő Bíróságában vetetett Eklézsiai Szöllő 100 Rhénes Forintban”.⁶² 1768-ban újabb nagyobb szőlőterülethez jutott az eklézsia: „Tódor Márton is befizetett a Curátornak 295 f[o]r[i]ntot, abból az adósságból, melyet Gazdag János az Eklézsianak testált, ugyan ezenn adósság depurálására által adja Kiriák Lászlónak reá hagyott szöllejét is”.⁶³ Ezen a birtokon az egyház 1800-ig, eladásáig gazdálkodott.⁶⁴ Természetesen az eklézsia vagyona más, kisebb adományokból is gyarapodott. Ezek közül kettőt említenék meg: Kiss utólagos bejegyzéséből tudhatjuk meg, hogy 1760-ban, a templom leégése után a város lakói 34 marhát adományoztak az egyháznak, amelyeket Nagy Ferenc kurátor 616 forintért eladott egy tiszaföldvári gazdának, Kovács Mihálynak.⁶⁵ Nyolc esztendővel később a hívek 16 marhát ajándékoztak az

⁵⁷Szentes város bírói számadáskönyve 1761, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Pénzkezelési iratok.

⁵⁸A templom építéséről, felszenteléséről bőségesen beszámol az eklézsia történet 1760-ról és 1761-ről készült része. *Eklézsia történet*, 127–153.

⁵⁹Vö. SIMA, i. m., 361–362.

⁶⁰Varga Mihályné panasza Pity Tamásné ellen 1762. szeptember 13. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes Város Tanácsának iratai, Tanácsulási iratok 1762–1849, 8/1762. (A továbbiakban: Varga Mihályné panasza, 8/1762.)

⁶¹Varga Mihályné panasza, 8/1762.

⁶²*Eklézsia történet*, 113.

⁶³Uo., 168.

⁶⁴Uo.

⁶⁵Uo., 131.

eklézsiának, melyek közül azonban a takarmányhiány és a nagy szárazság miatt csak hat darab maradt.⁶⁶

Kiss Bálint az ekléziatörténet írói közül az egyetlen, aki különös gondot fordított az egyház jövedelmeinek és kiadásainak (például: torony-, iskola-, kamraépítés) pontos kimutatására. Az első ilyen jellegű adatsort az 1765. év bejegyzései között találjuk, miszerint az eklézsia az évben 731 forintot és 58 krajcárt költött, amelyből a tanító házának a megépítése összesen 138 forintba és 52 krajcárba, az iskola ablakaira papír 12 krajcárba került, valamint a kántornak fizettek még ki a nagypénteki éneklésért 2 forintot. Ezzel szemben azonban a bevételi oldalon 729 forint és 43 krajcár volt.⁶⁷

A prédikátor szintén 1765-től kezdődően fontosnak tartotta felsorolni azt is, hogy az adott évben a búzának és árpának vékája (1765-ben például az előbbinek 18 krajcár, az utóbbinak 9 krajcár), valamint a bornak akója (1765-ben 1 forint) mennyibe került.⁶⁸ Esetenként Kiss egyéb fogyasztási cikkek árait is feljegyezte. Így például meg tudhatjuk azt is, hogy 1766-ban a kurátornak két pár csizmáért 6 forintot, egy nadrágért 2 forint 30 krajcárt,⁶⁹ 1777-ben pedig egy mázsa sóért 4 forintot, egy font húsért 2 forintot, és egy öl fáért 2 forint 25 krajcárt fizetett az eklézsia.⁷⁰

Az ekléziatörténetben összesen öt esetben (1777, 1780, 1781, 1783, 1800)⁷¹ szerepel bejegyzés a város református lakosságának lélekszámáról. Mindezekből kiviláglik, hogy a városban a 18. század utolsó évtizedeiben hozzávetőlegesen 6200 helvét vallású ember élt (6095, 6259, 6274, 6275), s számuk fokozatosan emelkedett a pozitív születési ráta eredményeként (1777-ben 416 újszülött, 221 haláleset; 1780-ban 364 újszülött, 269 haláleset; 1781-ben 357 újszülött, 291 haláleset; 1783-ban 302 újszülött, 221 haláleset; 1800-ban 473 újszülött, 223 haláleset). Kiss négy évben feljegyezte a házasságkötések számát is. Eszerint 1780-ban 66, 1781-ben 56, 1783-ban 58, 1800-ban pedig 67 pár fogadott örök hűséget egymásnak a református templomban.⁷² Természetesen mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy ebben az időszakban milyen volt Szentes felekezeti megoszlása. Sima László Szentesről készült monográfiájában idéz egy 1773-ban készült felekezeti összeírást, ami szerint a városban ekkor 5283 református, 1901 katolikus, 49 evangélikus és 16 ortodox élt.⁷³ Ez a „kálvinista túlsúly” az idők folyamán egyre csökkent, s az 1920. évi népszámlálási adatokat vizsgál-

⁶⁶Uo., 168.

⁶⁷Uo., 162.

⁶⁸Uo.

⁶⁹Uo., 163.

⁷⁰Uo., 186.

⁷¹Utóbbi bejegyzés csak a születési, a házassági és a halálozási adatokat tartalmazza. Uo., 220.

⁷²Uo., 186, 189, 190, 193, 220.

⁷³SIMA, i. m., 289.

va megállapítható, hogy a két legnagyobb létszámú vallási közösség számaránya a 20. századra szinte megegyezett (római katolikus: 15 355, református: 15 405).⁷⁴

3. 1. 3. Az eklézsia nevezetes prédikátorai, tanítói

Kiss Bálint az eklézsia prédikátorainak, tanítóinak, némelykor fő tisztségviselőinek (példa erre az 1777-ben az egyház kurátorává választott Borza József, akinek az életpályáját egy későbbi fejezetben részletesen ismertetem) külső és belső tulajdonságait, szokásait szinte kínos részletességgel ábrázolta. A továbbiakban ezen – ha csak vázlatosan is – felrajzolt életpályák közül az általam kiválasztott legfontosabbakat és legérdekesebbeket mutatom be.

Magától értetődő, hogy a sort Gál Istvánnal, Szentes egyik legkiemelkedőbb prédikátorával kezdjem, aki Érsemjénben született. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban, ahonnan tógátus diákként került Szikszóra rektortanítónak. „Academiára mentében utjába ejtette Szentest, itten Prédikállott, az Elöljárók meg szerették, meghívták Prédikátorjuknak, ő magát megígérte. Az Eklézsia adott felmenetelére 80 f[ő]r[in]tot, visszajövetelére pedig 100 f[ő]r[in]tot. – Egy esztendeig volt Hollandiában Leydenbe vissza onnan 1746 b[an] Martius eleinn.”⁷⁵ A latin, az ógörög és a héber nyelven kívül németül is tudott, „de nem beszélt”.⁷⁶ Nagy gonddal viselte hivatalát, de az eklézsia gazdaságával keveset törődött, és semmilyen hangszeren nem játszott – jegyezte fel róla Kiss.⁷⁷ Még Szentesre érkezésének évében nőül vette (július 26-án) az uradalmi tisztartó lányát, Gálos Erzsébetet, aki „érzékeny indulatú lévénn, ’s mint Tisztartó leánya tölle nem is sokat tartván , néha tsekély okonn is megsértette jó férjét, mellyet annak utána 41 esztendei özvegységében (mert 1810 b[en] febr[uár] 16-án holt meg) sok százszor meg is siratott”.⁷⁸ Házasságokból két leány (Erzsébet, Mária) és öt fiú született (Sámuel, István, Gábor, Pál és Dániel). Gál Gábor körmöndi prédikátor, míg Pál berényi rektortanító lett.⁷⁹ Gál István „külső formájára nézve” közepes magasságú, egyenes állású, csendes járású, piros pozsgás arcú, kék szemű férfi volt. Rövidre nyírt szőke haján akkori mód szerint gesztenyebarna parókát viselt, amelyben el is temették. Hangos beszéd, tréfásság és nyájasság jellemezte még.⁸⁰ Kiss részletesen megörökítette halálának körülményeit is. Eszerint 1768. január 17-én vasárnap az Úr imádságának első cikkelyéről prédikált, „s mikor

⁷⁴LABÁDI Lajos, *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918*, Szeged, 1995 (Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 22), 273.

⁷⁵*Eklézsiatörténet*, 165.

⁷⁶*Uo.*, 166.

⁷⁷*Uo.*

⁷⁸*Uo.*

⁷⁹*Uo.*

⁸⁰*Uo.*, 165.

azt beszélte, hogy a babonások melly gonoszúl élnek vissza ezzel az imádsággal, mikor azt visszafelé mondják”, egy helyen tévedett, és annyira megzavarodott, hogy abbahagyta a prédikációt. Még aznap este, mikor a levesből szedett volna, nyaka félre csuklott, álla leesett. Ezek után nem segített rajta sem az érvágás, sem a dörzsölés, sem pedig egyéb orvosság. Január 21-én halt meg, és még ugyanazon hónap 26-án eltemették.⁸¹ Gál helyett márciusban Erdélyi Sámuel érkezett a városba lelkésznek Nagy Mihály mellé, aki a következő esztendőben feleségül vette a néhai jászkiséri prédikátor hajadon lányát, Pápai Sárát. Nagy Mihályné (Szabó Kata) és Erdélyiné nem fért meg egymással, ezért az előbbi férje 11 évi szolgálat után 1775 áprilisában kénytelen volt elhagyni Szentest, s Földesen lett prédikátor. Erdélyi sem sokáig maradt a városban, hiszen 1777-ben nagyzerindi református egyház prédikátorává tették. Kiss Bálint megjegyezte, hogy 1803-ban – mikor ő ezeket az eseményeket leírta – már senki sem tudta, hogy mi lehetett eltávolításának pontos oka.⁸²

A rektortanítók közül Kiss Bálint elsőként Kúti Ádámot (Kuthy Ádám) mutatta be részletesen. Eszerint a szentesi származású (édesapja Kúti Ferenc) Kúti debreceni tanulmányai végeztével 1764. április 15-től töltötte be a rektori hivatalt a város iskolájában.⁸³ Három esztendő múltával „Academiákra ment Basileába, onnan Marburg; lejövén, lett Vásárhelyi Professzorrá, későbbben öcsödi Predikátorrá, hol holtig lakott”.⁸⁴ A szerző érdemesnek tartotta megörökíteni, hogy a rektor szép növésű, fekete hajú és szemű, vastag szemöldökű, csendes, tiszta beszédű, tanult és erkölcsös ifjú ember volt, aki iskolái végeztével feleségül vette a hódmezővásárhelyi Kovács Julianát, mely házasságból egy fiú (Lajos) és egy leány (Julianna) született.⁸⁵

E két nagytiszteletű egyházi életével szembeállítható a Szabó Györgyről írott bejegyzés. Szabó szokatlan körülmények között került a városba, hiszen a leányiskola tanítóját 1780-ban – ifjú Béládi Istvánt (az eklézsiatörténet első írójának a fiát) sok szülő panaszja miatt „hivatalából elbocsátott”.⁸⁶ Helyette érkezett az öcsödi rektor Szabó György, „a ki még ezenn esztendei Octóber hónapjában meg házasodott, el vévén feleségül Metyán Gergely leányát”.⁸⁷ Kiss a továbbiakban igen kritikus képet fest az új tanítóról: „rest és alkalmatlan tanító volt 25 tanítványánál ritkán volt több, a kik hogy ne lármázzanak, nádat fogatott a szájokba. A bort mód nélkül itta, mikor pénze nem volt, Kulattsát küldötte esmerőseihez a tele töltésre, mellyért az Öreg Dótz Miklós Kulats Gyurkának nevezte – hivatalából 2 esztendő mulva elbocsátott”.⁸⁸

⁸¹Uo., 167.

⁸²Uo., 168, 171, 1769, 180, 183.

⁸³Uo., 160–161.

⁸⁴Uo., 161.

⁸⁵Uo.

⁸⁶Uo., 188.

⁸⁷Uo.

⁸⁸Uo.

Egy ideig még Szentesen nyomorgott, majd makói tanítói állást foglalta el, „a hol magát jobban megbetsülvén holtig lakott”.⁸⁹

Az ekléziatörténet írói az egyházi tisztségviselők évről évre történő felsorolásán kívül a város főbíróinak, a földesúr tiszttartóinak, némelykor pedig a városi esküdtek neveit is papírra vetették.

3. 2. *Időjárásról, járványról és természeti csapásról szóló hírek*

Az ekléziatörténet tanúsága szerint 1748. július 20-án sáskák lepték el Szentes környékét. Öt nappal később ezen élősködők annyira elszaporodtak a környéken, hogy Béládi a következőket jegyezte fel: „a Templomunkig el lepte a várost, az idő is fellelges lévén, a sáskák temérdek serege is délben a városra jövénn, [...] a nép is ezúttal semmit a Sáskáknak nem tehetett, harangokat félre vertek ’s mit nem tselekedtek; de ellenekre is ide a Kurcza partra meg szállott”.⁹⁰ Augusztus 20-án újra feltűntek a város határában, de ekkor Nádashalomnál és a pankotai szigetekenél „csudálkozásra méltó sok ezerekből álló Gólyák sokasága által emésztettek a tolyó sáskák, valamig uttyokra nem indultak [a gólyák]”.⁹¹ Kiss Bálint később ezt a részt egy betoldással látta el, mely szerint a vidék református híveinek az isteni ítélet engesztelésére böjtöt rendeltek el minden újhold vasárnapjára (1750-ig).⁹² A sáskák elleni küzdelem egész télen, valamint a következő évben tovább folytatódott: „mérték szerint felette sok hordó tojásokat szedtek és hordottak a Város Házához; a mellyeket ugyan ide hoztak, azok ki nem költek többé, mert a Torony mellett most lévő üres nagy mély mész verembe örökössen el temetettek a város Cseleditől: de mind az által, mintha csak egy szemetskét sem hoztak volna, ugyan egy hijjok sinsz a Sáskáknak, mellyek máris ki költenek”.⁹³ Béládi szemtanúként írta le, hogy július 25-én és 26-án „az egész város Sáska kergetni kiparantsoltatott; de immár elég szárnyasok lévén, el szöktek a mint halljuk napkeletre, sőt majd észre sem vették az emberek”.⁹⁴ Sáskajárásról a későbbiekben nem számol be az ekléziatörténet. A *Petrák-krónika* tanúsága szerint 1781-ben „a föld színén mászó apró férgetskék” Mindszent határában rajzottak. A környék lakosai „árkot ástak és abba hajtották és földel be temették”⁹⁵ őket.

Az 1749. év elején „a Hólyagos és Veres Hímlő olly mérgessen hatalmaskodott Városunkban, hogy sok Házaknak fiatal tselédjeit teljességgel el pusztította”.⁹⁶ A

⁸⁹Uo.

⁹⁰Uo., 106

⁹¹Uo.

⁹²Uo.; SIMA, i. m., 240.

⁹³*Ekléziatörténet*, 112.

⁹⁴Uo., 112.

⁹⁵*Petrák-krónika*, 40.

⁹⁶*Ekléziatörténet*, 111.

járványnak nyolcan estek áldozatául február 4-ig. Ekléziatörténet bejegyzése szerint a ragályos kórtól való félelem miatt egy koporsóban temették el a himlőben elhalálózott apát és leányát.⁹⁷

A következő esztendő (1750) bő termést hozott Szentesen. Béládi a következőket vetette papírra: „Egyszer, egyszer több Dinnye ’s jobb Szentesen nem volt, mint ebben az esztendőben. [...] De a szüret is emlékezetre méltó, midőn már a Hordó nem léte miatt, Csólnakokban is szűrni a Szöllős Gazdák kéntelenítették, és nem csak három Máriáson [egy máriás 17 krajcár volt] akóját a bornak venni lehetett. [...] A Búza is hálá Istennek! Itt nállunk olly bőven termett, hogy a Tisztának vékáját ketteivel egy egy Máriáson vehetni.”⁹⁸ 1765-ben szintén jó termésről tudósít az ekléziatörténet: „a termés igen bő volt – egy véka búzának az ára volt 18 kr[ajcár], egy véka árpa 9 kr[ajcár] egy akó Bor pedig 1 fl[o]r[in]t”.⁹⁹ Érdeemes megjegyezni, hogy a *Petrák-krónika* – mely a paraszti írásbeliség szentesi megjelenésének példája a 18. századból – csak az utóbbi év termékeny nyaráról számol be. Ennek ellenére is úgy gondolom, hogy az 1750. évben írott bejegyzés hitelesnek tekinthető, hiszen Béládi szenttanúként vethette papírra tapasztalatait.

Természetesen kedvezőtlen időjárásban is volt része Szentes lakóinak. 1750 és 1751 fordulóján a várost és vidékét hatalmas – az öregek által sem látott – árvíz fenyegette. A víz mezőket öntött el, gátakat, hidakat, töltéseket söpört el (1750. december 14.).¹⁰⁰ Az áradat után a városon havas eső, majd havas fergeteg (1751. február 17–20.) söpört végig. A szentesieket hatalmas anyagi kár érte, hiszen a télre összegyűjtött takarmányát egyrészt a víz árasztotta el, másrészt a „megszelidült nyulak [...] fényes nappal is menni és a takarmány alatt eddegélni nem féltek”.¹⁰¹ A lakosok marháit pedig nemcsak az éhínség, hanem az erdőkből előmerészkedő farkasok is tizedelték.¹⁰² „Mindezekon kívül, még a fűtőből is annyira megszőkültek sokann, hogy nem csak kerítettéseket, nád falakat, itthonn való akol töltéseket, de még istállójoknak, sőt Házoknak fedeleit is felégetni kéntelenítették”.¹⁰³ 1763. évről Gál István azt jegyezte le, hogy „Ezen a nyáron az egész takarásnak idején, és azután is szintén Novemberig, olyan iszonyú nagy szárazság uralkodott, hogy még a Kurtza vize is egészen elapadván, némelly jó íhatós vizű kútakból inni kéntelenítettünk; a szél pedig szüntelen csak fűjt”.¹⁰⁴ Kiss Bálint 1789. évből fontosnak tartotta leírni, hogy „az Esztendőben nagy szárazság volt, úgy hogy nyáron is alig tudott a jóság tengődni, télire pedig, minthogy igen kevés volt a takarmány a lakosok jószágait a Bánátba, Baranyába,

⁹⁷Uo.

⁹⁸Uo., 114.

⁹⁹Uo., 162.

¹⁰⁰Uo., 114–115.

¹⁰¹Uo., 117.

¹⁰²Uo.

¹⁰³Uo., 118.

¹⁰⁴Uo., 157.

Békés Vármegyébe a rétes helyekre széllyel hajtották”.¹⁰⁵ Öt évvel később hasonló időjárás uralkodott Szentes környékén: „Ezenn a nyáronn is szűk termés volt azért is a lakosok a Bánátba hajtották jószágait és Baranyáb[a]”.¹⁰⁶

Az „ancien típusú” társadalom mindennapjait befolyásoló természeti csapások, járványok, bő vagy szűk termések, jó vagy rossz idők közül a legjelentősebbek megmaradtak a közösség emlékezetében, s maguk az eklézsiatörténet írói is fontosnak tartották ezeknek az eseményeknek a lejegyzését.

3. 3. Külföldről származó hírek az eklézsiatörténetben

Az emlékezésre érdemes események között mindössze két külföldről származó hírt találunk. 1751. november 30-án az alsóparti leányiskola vizsgáján azt beszéltek, „hogy a Felséges Bavariai Herczeg¹⁰⁷ elevenen temettetett el némelly Papokat, Plébánosokat, kik egy Özvegy Asszony halottját ingyen el nem temették”.¹⁰⁸

Gál István az 1763. évről többek között az alábbiakat jegyezte le: „Septembernek az utólján a többek között Coloniából ilyen csuda Ujság érkezett, hogy az Etna Hegye, szintén 5 mérföldnyi hosszúságú, 30 söt a mint írják amplius lábnyi szélességű és 15 lábnyi mélységű égő kénköves fojást okádott az egész világ tsudájára és irtózatára.”¹⁰⁹

Sajnos e két bejegyzés nem ad semmilyen támpontot azzal kapcsolatban, hogy Szentes lakóinak vagy akár az eklézsiatörténet íróinak milyen ismereteik lehetek Európáról vagy a világról. Ez utóbbi három személynél ez azért is elgondolkodtató, mivel például maga Gál István lelkész is szentesi szolgálatát megelőzően – mint már említettem – Leydenben tanult egy évig a teológiai akadémián, így feltételezhetően bőséges ismeretekkel, illetve kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett külföldön. Ebben az esetben is – az előző fejezethez hasonlóan – nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy az eklézsiatörténet írói csak azokat a híreket vetették papírra, amelyek hallomásaik közül a legérdekesebbek, a legnagyobb csodálkozást, megdöbbenést kiváltók voltak.

3. 4. Az ország más vidékeiről származó hírek

Az eklézsiatörténetben az ország távoli vidékeiről érkező hírek három csoportba sorolhatóak. Béládi, majd Gál István is többször az országban zajló protestáns üldözése-

¹⁰⁵Uo., 202.

¹⁰⁶Uo., 210.

¹⁰⁷III. (József) Miksa (1745–1777) bajor választófejedelem.

¹⁰⁸Eklézsiatörténet, 120.

¹⁰⁹Uo., 157.

ket jegyzett fel. 1746-ben „a Dunántúl való egynéhány Vármegyékben, nevezetesen Veszprém, Szala, Tholna és Somogy Vármegyékben helyheztesett Reformáta Ekkleziák között sokaknak végső üldözést szenvedések által gyászos és igen siralmas vala”.¹¹⁰ Három évvel későbbi emlékezésre méltó események között Béládi fontosnak tartotta leírni, hogy március 25-én „a Nagy Győri Reformáta Ekkleziájának Temploma, mely a régi Attyák idejében Felsőes Császári és Királyi engedelemből fundáltatott, most ugy szintén Felsőes Királyi Commissióval a Pápastáktól el foglaltatott”.¹¹¹ 1752. évben történt események közül kiemelték, hogy május 12-én „felsőes Királyi Parantsolat erejével, Bíró Márton, Veszprémi Püspök practikája által megfosztatott”.¹¹² Pápa „az Isteni Tiszteletnek Szabadságától, Tiszteletes Tudós két Prédikátorától, [...] Parochialis Házaitól, Professzorától, virágzó szép Oskolájától”.¹¹³ Még ugyanezen év július 19-én – az ekléziatörténet tanúsága szerint – Polgár Mihály, a túri másodlelkészt Egerbe hurcolták, „mivelhogy a Felsőes Királyné – Mária Terézia ellen valamit papolt; a mely is igaz volt: tsodalotason ki szabadulván, a Prusziái Király földjére által ment”.¹¹⁴ 1763. évi események közé Gál István lejegyezte, hogy „a Pápastai Kegyetlenség bizonyos helyeken és Tartományokban mind a Templomoknak el vevésében, mind a Prédikátoroknak kergetésében, mind tul a Dunán Egyeken a megholt Prédikátornak temetésére összegyűlt Prédikátoroknak egy Plébánus és az avval lévő parasztok által lett szélllyel való verettetésekben, sőt még a gyermekeknek el ragadtatásokban és Pápastává való tevéseben, mint Kecskeméten és Komáromban és egyéb efélékben”¹¹⁵ nyilvánult meg. Emiatt a Tiszáninnen Szuperintendenciában vasárnapi három imát és böjtött rendelték el „az Istennek haragos orcáját engesztelni”.¹¹⁶

Ugyanezen év június 28-án történt, hogy „midőn felvirradtak volna a szegény Komárom városbéliak, reggel 5 és 6 óra között, olly iszonyú nagy föld indulás támadott, hogy az egész város öszve omlott, Templomok, Tornokok és egyéb épületek egészszen le dülengestenek, ugy hogy tsak egy épület is nem maradott épen, a föld meghasadozott, a várban is igen sok kár esett, sok számú emberek megholtanak és a rakás kövek által eltemettettek”.¹¹⁷

A hírek harmadik csoportjába a Debrecenből érkezettek sorolhatóak, amelyek négy jelentős személyiség haláláról tudósítanak. 1747. június 29-én Szilágyi Márton a debreceni református kollégium tanára,¹¹⁸ 1748. július 20-án Komáromy H. Mihály

¹¹⁰Uo., 102.

¹¹¹Uo., 111.

¹¹²Uo., 120.

¹¹³Uo.

¹¹⁴Uo., 121–122.

¹¹⁵Uo., 157.

¹¹⁶Uo.

¹¹⁷Uo., 156–157.

¹¹⁸Uo., 103.

prédikátor,¹¹⁹ 1751. április 12-én Szilágyi István a debreceni református kollégium filozófiaprofesszora,¹²⁰ 1764. április 3-án pedig Domokos Márton Debrecen néhai főbírája¹²¹ távozott az élők sorából.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy miért éppen ezekkel a helységekkel, területekkel kapcsolatos hírek szerepelnek az eklézsia történetben? Mindhárom esetben kézenfekvő a magyarázat: a *Carolina Resolutio* kibocsátása után – mint ahogy már említettem – a Dunántúlról református családok költöztek Szentesre, akiknek kapcsolatai azonban valószínűleg nem szakadtak meg a szűken értelmezett szülőföldjükkel azonnal. Az eklézsia történetének első írója – Béládi István – maga is Tolna vármegyéből menekült 1745-ben Dorogra, majd egy évvel később a szentesi prédikátor hívására érkezett a városba.¹²² Kecskeméttel és Túrral kapcsolatos hírek megjelenését egyrészt a földrajzi közelség, másrészt – főképp Kecskemét esetében – a gazdasági kapcsolatok¹²³, harmadrészt ezen mezővárosok lakóinak helvét vallása magyarázhatja.

A komáromi protestáns üldözés, illetve az 1763. évi földrendés közvetlen hírforrását is nagy bizonyossággal meg tudjuk nevezni Borza József személyében, aki 1761-ben mint asztaloslegény érkezett a városba, hogy az új kötemplom építésén dolgozzon. A munkát befejezván Szentesen maradt, csapláros lett, megházasodott, s mivel írni-olvasni tudó, becsületes ember volt, 1777-ben a református eklézsia kurátorává választották,¹²⁴ majd több ízben a város bírójának (1786–1788, 1790–1791).¹²⁵ Borza 1804. augusztus 22-én itt is halt meg 69 évesen, „forró hideglelésben”, teljesen elszegényedve.¹²⁶

Debrecenhez Szentes szintén több szállal is kötődött. Egyrészt a „Kálvinista Róma” Tiszáninneni Szuperintendenciájának a felügyelete alá tartozott a város. Másrészt a helyi református iskolák (lány és fiú) rektortanítói két évente a debreceni református kollégium tógátus diákjai közül kerültek ki (mint például 1769-ben Pállya János),¹²⁷ s innen mentek tovább valamely külföldi akadémiára teológiát tanulni.¹²⁸ Harmadrészt a szentesi református közösség a tehetséges ifjakat Debrecenbe küldte tanulni: 1780-ban a város Szilágyi Ferenc és Takács Ferenc praeceptorokat irányította a Református Kollégiumba.¹²⁹

¹¹⁹Uo., 106.

¹²⁰Uo., 119.

¹²¹Uo., 160.

¹²²*Petrák-krónika*, VIII.

¹²³Vö. Szentes város bírói számadáskönyve 1751, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Pénzkezelési iratok, Kereskedelem Túrral: *Eklézsia történet*, 192.

¹²⁴*Eklézsia történet*, 185.

¹²⁵Uo., 199, 201, 206.

¹²⁶Uo., 185.

¹²⁷Uo., 171.

¹²⁸Uo., 27.

¹²⁹Uo., 188.

A város lakói az ország más vidékeiről is bőséges információkkal rendelkeztek személyes és/vagy gazdasági kapcsolatok által, valamint hitbéli azonosság miatt. Az eklézsiatörténet szerzői azonban feltételezhetően ezekből is csak a legfontosabbakat, legjelentősebbeket tartották érdemesnek a lejegyzésre.

3. 5. Egyéb érdekes bejegyzések

Az 1753. évből Török György bíróné tételén kívül (1753. április. 24.) a „krónikás” fontosnak tartotta lejegyezni, hogy „ebben az esztendőben támadott ama Kis Kurutz, vagy is inkább Kukuricza világ, Vásárhelyen és Túron, ama fejetlen kéz ‘s lábak, tudni illik: Vásárhelyen Pető, Túron pedig Törő, Bujdosó és mások által”.¹³⁰ A rebel-liseket Túrkevénél elfogták, majd Budán elítélték őket: „négy felé vagdaltattak lévén, ugyan annyi fél akasztófákra felaggattattanak, Bujdosó Budán, Törő Túron, Pető pedig Vásárhelyen, a többiek pedig hol várakra talgiga tolásra, hol katonaságra condemnáltattak”.¹³¹

Kiss Bálint 1782. évből egy kísértethistóriát örökített meg. Történt ugyanis, hogy ezen esztendőben 62 éves korában meghalt Vetseri Mihály, aki 1758 után öt ízben, összesen tíz évig töltötte be a város bírói tisztét. A szentesiek dölyfös, hatalmaskodó, a maga hasznát kereső embernek ismerték, „’s mint Néróról hitték hajdan a Rómaiak, hogy holtá után még vissza fog jönni, ugy erről is babonás emberek azt a hirt terjesztették el: hogy ő holtá után hazajár, és vóltanak a kik állították, hogy őtet látták most az uttán, majd a malmában. Hallotta ezt a hírt a fia Mihály is, ’s egy setét éjszaka nem sokkal az atya halála után jövénn haza a tanyáról, hihető hogy erői képzelődött – ’s vatsorálás nélkül lefeküdt és elaludt – azomba még első álomba hallja, hogy az atya az ablakon által nevénn szóllítja őtet felül az Ágyon ismét hallja a szóllítást, oda megy az ablakhoz ’s noha igen sötét volt még is az Attyát világosan látja kívül állani egy feje lepedőben, de a ki hogy ő huzamosan nézte is tudakolta mit akar félre vonta magát – a külömbenn bátor fiú ezenn látáson meg háborodik, hogy vissza akarván menni az ágyára a ház közepén el-esik és a nyavalya ki töri – melly annak utánna is gyakrann rájött”.¹³² Még ugyanezen év július 27-én a mezőtúri vásárról hazafelé tartó ifjabb Vetseri Mihályon újra kitört a „nyavalya”, s mire a szentesi határba ért, meghalt. Kiss a tőle megszokott részletességgel mutatja be a család és a vagyon további sorsát. Az ifjabb Vetseri özvegye hozzámént egy bizonyos Barok Andrásához, „a ki az örökséget elpusztította”.¹³³ Lányát először Almási Péter nótárius vette feleségül, majd ennek halála után a nagykőrösi postamesterhez, Szarvas Józsefhez ment nőül. Azonban újra özvegységre jutott. Gyermeke meggyilkolása után pedig a vármegye tömlő-

¹³⁰Uo., 122.

¹³¹Uo.

¹³²Uo., 192.

¹³³Uo.

cébe zárták, és itt is halt meg. Vetseri házát és szőlőjét egy gazdag görög kereskedő, bizonyos Kálló¹³⁴ vette meg, aki örökösei között osztotta szét szerzeményét.¹³⁵

Az ekléziatörténetben Mária Terézia háborúi közül csupán a hétéves háborúról (1756–1763) maradt fenn két bejegyzés. 1758-ban a rektortanító, Kőrösi Cs. Zsigmond, akinek „teljes szándékkal vala, hogy a német országi Academiákat meglátogassa: de oda a boldogtalan időben Ő Felségétől a Prussussal lévén hadakozás, Passust nem nyerhetvén, a Bétsi Akademiából visszatért”.¹³⁶ Két évvel később „Felséges Királyné Asszonyunk a Prussiai Királlyal való hadakozásnak alkalmatosságával pénz dolgából meg szorulván a Nemes Vármegye az ő Felsége segítettésének dolgában a többek között ilyen módot is talált fel, hogy az Hellységeknek Bírait Vármegye Gyűlésen elsőben admoneálta, annak utána megkerestette a felől, hogy ő Felségét a miből lehetne segítenék”.¹³⁷ A város összesen 630 rénus forintot gyűjtött össze két részletben, „a melly dologgal a többek között igen szépen meritáltak magunkat a mostan égett téglákból levő Templomunknak megnyerésében”.¹³⁸ Egyik bejegyzés sem tehát a harcokat örökíti meg, hanem csak a szentesieket a háborúból közvetlenül érintő eseményeket.

A következő háborúról hírt adó bejegyzés már 1788-ból származik. Eszerint „februarius 9-én¹³⁹ kezdődött II. József Császár alatt a Török Háború [1788–1791. B. Z.], maga is személyesen jelen volt József a katonái közt”.¹⁴⁰ Kiss Bálint még azt is tudni vélte, hogy az „itt lévő sok gond, éjjeli nappali nyughatatlan sanyarúság szerzették az ő [II. József – B. Z.] halálos nyavalyáját”.¹⁴¹ A prédikátor ezeken kívül érdemesnek tartott lejegyezni egy rövid történetet is, amely Mehadiánál történt: „Józsefet a Törökök be kerítették ’s élte veszélyben forgott, de hat mérész huszár utat nyitva karddal ’s fegyverrel a Császárt fogságból megszabadítá – »Kik vagytok, fiaim? Méltó Fejedelmi jutalmat, hogy vegyetek tőlem.« »Magyarok« ’s nyargalnak el onnan”.¹⁴² Kiss – feltételezésem szerint – két különböző eseményt „mosott egybe” ebben a bejegyzésében. Egyrészt a Bánátba behatoló Juszuf nagyvezér 1788. szeptember 20-án a Lugosnál táborozó Habsburg-csapatokon rajtaütött, és a pánikba esett és visszaözlő csapatok felborították a császár hintóját, akit csak nagy ügyel-bajjal sikerült kimenteni a harc forgatagából.¹⁴³ Másrészt a szerbiai Mehadiánál 1738. július

¹³⁴Kálló Koszta görög kereskedő, boltos. Vö. Szentés város bírói számadáskönyve 1789/90, Csongrád Megyei Levéltár Szentési Levéltára, Pénzkezelési iratok.

¹³⁵*Ekléziatörténet*, 193.

¹³⁶*Uo.*, 125.

¹³⁷*Uo.*, 126.

¹³⁸*Uo.*, 126.

¹³⁹Vö. *Magyarország Hadtörténete*, I, főszerk. LIPTAI ERVIN, Bp., 1985, 424.

¹⁴⁰*Ekléziatörténet*, 201.

¹⁴¹*Uo.*

¹⁴²*Uo.*, 202.

¹⁴³*Magyarország Hadtörténete*, i. m., 607.

15-én csatát vívtak a török és császári-királyi hadak között, mely az előbbi győzelmével zárult.¹⁴⁴ A szentesieknek közvetlen tapasztalatai is voltak az utolsó török háborúról, hiszen a város kvártéllyal és porcióval szolgálta a császárt.¹⁴⁵

Összegzés

A szentesi református eklézsiatörténet a jelenkor azon kutatói „számára felbecsülhetetlen kincs, akik a város 18. századi életével szeretnének megismerkedni. A három szerző ugyanis nemcsak az egyház akkori életébe enged bepillantást, hanem Szentes lakóinak mindennapjairól, a gazdaság viszonyairól, természeti jelenségekről és egyéb, a közösséget érintő, foglalkoztató eseményekről ad bőséges tájékoztatást. Munkám csak ízelítő kalauz ehhez a felbecsülhetetlen helytörténeti műhöz. Meglátásom szerint a későbbiekben e forrásra alapozva, valamint más helyi egykorú primér forrásokat (*Petrák-krónika*, számadáskönyvek, tanácsülési iratok, tanácsülési jegyzőkönyvek, úrbéri és váltási iratok, be nem jegyzett iratok) felhasználásával hiteles képet lehetne rajzolni a 18. századi szentesiek mindennapjairól, a város történetéről.

¹⁴⁴Uo., 605.

¹⁴⁵Szentes város bírói számadáskönyve 1789/90, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Pénzkezelési iratok, I. még SIMA, i. m., 331.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

NAGYKÖRÖS MEZŐVÁROS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 17–18. SZÁZADI ÍRÁSBELISÉGRE

Az ezeréves Nagykörös a honfoglalás idején a Bor-Kalán nemzetség szállásterületéhez tartozott. Jóllehet a régészeti leletek bizonyítják a honfoglaló magyarok jelenlétét a város területén, okleveles adat viszonylag későn, 1266-ban fordul elő. IV. Béla egyik oklevele tesz említést Kalánkőrösről.

A 10–13. században e vidéken több település virágzott, melyek közül több templommal is rendelkezett (Földegyház, Pátegyház, Pegház, Péntekház, Tategyház, Temegház, Zeregház). Az 1241. évi tatárdúlás érzékeny veszteséget okozott e táj településállományában is, előidézve a depolációt, a falvak elnéptelenedését. A falvak népessége biztonságosabb helyek felé vándorolt, így gyarapítva Nagykörös mellett Cegléd és Kecskemét népességét. Az egyes helységek pusztává vált területe a törzshatárt növelte. A 15. századra ily módon alakult ki Nagykörös – s más jelentősebb helyek – tágas határa, megteremtődtek a mezővárosiasság feltételei.

A Duna-Tisza köze, az Alföld területe elsődlegesen az agrárium számára biztosított életlehetőséget. A mezőgazdálkodás teremtette meg a városiasság feltételeit. A lakosság a központban, védett, ugyanakkor viszonylag szűk helyre összpontosult. A tágas határon földművelő gazdálkodást folytatott, amelyhez jelentős állattartás kapcsolódott. A határ jellegzetes üzemhelyei a *mezei kertek*, amelyek az üzemszervezet fontos részei voltak. A gazdasági alapok mellett jogi tényező is segítette a városiasodás folyamatát.

Nagykörös földesúri fennhatóság alá tartozott, azonban a földesúr nem lakott helyben. A körösiek évente egy összegben fizették meg a járandóságukat, a cenzust, amiért is viszonylag nagy önállóságot élvezhettek. A földesúrnak is érdekében állott alattvalóinak vagyoni gyarapodása, jobb adózó képessége, ezért kiváltságos helyzetet teremtett számukra. Legfontosabb kiváltság a vásártartás joga volt, amelyhez királyi jóváhagyás is kellett. Nagykörös a 15. századra már három alkalommal: Frigyes, Szent László király és Demeter napján tarthatott vásárt. Megteremtődtek a mezőváros jogi keretei (oppidum), a meghatározó gazdasági alapok mellett.

Buda 1541-ben történt eleste után, a török fennhatóság alatt tovább erősödött a mezőváros. A magyar földesurak elmenekültek, meglazult a kapcsolat velük, jóllehet

a magisztrátus igyekezett megfizetni a járandóságokat. A törökök súlyos adóval terhelték a komunitást, de lévén szabad szultáni, kincstári hász város, nem tartották megszállva. Szükségszerűen maradt épségben, sőt erősödött a mezőváros önrendelkezése, az autonómia. Ebben a vallásnak alapvető szerepe volt.

A magyar államhatalom felbomlása a római katolikus vallás meggyengülésével járt együtt. A hatalmas birtokkal rendelkező egyház – a más földesurakhoz hasonlóan – távozni kényszerült a törökök elől, csupán a ferencesek kolduló rendje tudott megmaradni, többek között Kecskeméten, Jászberényben. Az 1540-es években vert gyökeret a protestantizmus. Kálvin tanait Kálmáncsehi Sánta Márton hirdette vidékünkön, és Szegedi Kiss István, aki Cegléden prédikátoroskodott. A kálvinizmus vált meghatározó vallássá Nagykőrösön és a közel-távoli vidéken.

A világi és egyházi irányítás egy volt: a közösségi ügyeket a magisztrátus, az egyháziakat a consistorium intézte, s a két testület tagjai azonosak voltak. A komunitás tartotta fenn az egyházat, annak legfontosabb intézményét, az iskolát. Kiváló lelkészek hirdették az ígét, akik rendszerint jogosultak voltak tanítani, az iskolamester tisztelet is betölteni. Szoros kapcsolat alakult ki a tiszántúli kálvinista központtal, Debrecennel, valamint Sárospatakkal. Rendre onnan hívtak lelkészeket, iskolamestereket, a körösi tehetséges diákok is ott képezték magukat, hogy Északnyugat-Európa szellemi központjaiban fejlesszék tudásukat, és visszatérjenek hazájukba. A mezővárosi tanács rendre támogatta a debreceni kollégiumot, s azokat a tehetséges ifjakat, akik külföldre mentek tanulni.

Dolgozatomban nem a lelkészek működésével, a honi és külföldi iskolákba került diákok tevékenységével kívánok foglalkozni, hanem magának a mezővárosi hivatalnak az iratképzésével, amely elválaszthatatlan a jól képzett szakemberektől.

Mindezek ellenére szükségesnek tartom hangsúlyozni néhány kiválóság személyét. Hányoki Losonczi István nem Nagykőrös szülötte (Bolhás, Somogy megye, 1709). Pápán, Nagykőrösön, Debrecenben tanult 1724–1729 között, majd Cegléden volt rektor 1737–1738-ban. Innen ment Utrechtbe, ahol 1740-ben megszerezte a teológiai doktorátust. Hollandiában érte a nagykőrösiek meghívása, amit elfogadott, és 1741-ben Nagykőrösre jött professzor-rektornak. Ő az első egyetemet végzett tanár. Munkásságának fémjele az 1753-ban megjelent versbe szedett tankönyv, amely a *Hármas Kis Tükör* címet viseli, és számtalan kiadást ért meg, jelezve a mű fontosságát.

Úri János (1724–1796) Nagykőrösön született, egy kisnemesi családban. Iskoláit Nagykőrösön kezdte, majd Debrecenben folytatta, s Hollandiába utazott. A harderwijki egyetemen filozófiai és teológiai doktorátust tett 1753–1755-ben. Az orientalisztika került érdeklődése előterébe. Nem jött vissza Magyarországra, hanem Oxfordba ment, ahol a világhírű Bodley-könyvtár anyagának tudományos kutatásával foglalkozott.

Dolgozatomban – mint jeleztem – a helyi írásbeliségre irányítom a figyelmet. Ennek a 17–18. században szinte kizárólag a mezővárosi tanács iratképzésében találjuk meg dokumentumait.

Nagykőrös abban a szerencsés helyzetben van, hogy levéltára a 17. század elejétől van meg, bár sajnálatos, hogy a korábbi évszázadok iratai hiányoznak. Különösen értékesek az 1626-tól ismeretes számadáskönyvek és a 17. század elejétől vezetett városi jegyzőkönyv. Jóllehet nem események regisztrálására szolgáltak a számadáskönyvek, azonban nagyon sok értékes adatot tartalmaznak a város életére vonatkozóan, s ami nagyon fontos, a nyelvjárásra, írásbeliségre vonatkozóan. Köszönhetően a kálvini puritanizmusnak, s magyar identitásnak – jóllehet a város előljárói jártasak voltak a latin és német nyelv használatában –, a jegyzőkönyveket magyar nyelven írták. Ezeket tanult emberek vezették, akiket a „tudományra” utalva „deákoknak” neveztek. Ők voltak elődjei a később kancellistának, nótáriusnak nevezett hivatalnokoknak. Hogy milyen rangnak számított a „deák”, bizonyítja az, hogy vagyonos embernek is kellett lennie. Mindezeknek köszönhető például, hogy „Szívós, alias Literari János”, Szívós János deák, földesura, gróf Forgách Simon közbenjárására kapott nemesi oklevelet 1667-ben.

Bár a számadáskönyvek szükségszerűen dokumentálják a vásárlásokat, kiadásokat, bevételeket; értékes nyelvemlékek, az ő-ző nyelvjárás fontos dokumentumai. Olyan szavakat is tartalmaznak, amely az ún. nyelvfejlődés eredményeként kikerültek már a mindennapi beszéd szókincséből Nagykovácsán, ugyanakkor megtalálhatók napjainkban is a zártabb vidékeken, így az Őrségben vagy Erdélyben. A számadó bíró feljegyezte 1626-ban: „Az Ihaznak attunk boratválkozni dn 3”, „Istálónak való Mestör gerendáiért attunk Fekete Dömötörk dn 50”, „Fog hagimat vöttünk dn 5”, „Szatirot vöttünk”, „Kett Ködment czináll Szűcz Gergely az Ihaznak és Mihály Gazdának ft 2 dn 50”, „Tarhot vöttünk dn 4”. Az ihaz a juhász régies alakja. Fejős juhász bére volt többek között 1645-ben „Eggi eumögh es egi lábra walo”. Az „Esztrenga hayto Peti” járandósága volt „egy Szűr Czuha, Dolomány, Nadrágh 2. Imeg 2. Gatyá egy Saru, boczkor kész pénz ft 6.” „az öreg Pestinek” fizettek 1649-ben az „Juhaz ünge Czinaltatásért”. Az *imeg*, *omögh*, *ümog*, *üng* egyaránt az *ing* régies szóalakja. Anna szakács asszony a várostól kapott 1647-ben „Singh Nyers Wasznat Imegheinek”, „egy vegh Török Wasznat”; „Szögedéről hozatta’ egy Vegh Gjölczott neki” és „Főre valót” – jegyezte fel a számadóbíró. A béres bére volt 1653-ban egy saru, „egy Fejelés”, „2. Umogh”, „2. Lábra való”, „egy Nadrágh”, „Dolman”, „Ködmén” (a fejeléses csizma javított lábbelire vonatkozott).

Ugyancsak 1647-ben „Fekete Márton Uramat hagi Döbröczönben Schola Mesterert kültük a’ Döbröczöny Mesternek egi Par Papuczot kapczos”-at adtak neki ajándékba a kőrösiek.

Érdekességként emeljük ki a számadáskönyvből: „Eörögh Wargha Jánostull Berkes Polghárnak vöttem egy Sarutt” – 1653-ban. A „polgár” megnevezés ez esetben cigányra utal, akit abban a korban még csórénak is neveztek.

A számadáskönyv számos értékes nyelvemléket őriz. Megismerhetjük azt is, hogy a *kályha* valójában cserepet, égetett agyagot jelent. A város számadója 1646-ban azért fizetett egy embernek, mert megmutatta a „Kályhának való földet” a kőrösi határban.

Tekintve, hogy a körösi határ kevésbé alkalmas az agyagipar művelésére, jelentős dolognak számított, ha valaki talált megfelelő minőségű agyagot. „Korsos Istvánnál Waras házánál Egy kályhás Kemencze rakásért fizettem ft 3. dn 60” – jegyezte fel a számadó. A *kályha* a tulajdonképpeni cserép kályhaszem, amelyből a *kemencét* rakták össze: mai szóhasználat szerint ez a *cserépkályha*. Hogy a *kályha* cserepet jelent, elsődlegesen utal egy adat rá 1722-ben, amikor feljegyezte a számadó bíró, hogy „Ivo kájhákat vettem a Csapszékre”.

A 17–18. századi és 19. század eleji számadáskönyvek bőséges és értékes adatokat szolgáltatnak nyelvemlékeinkre, archaikus szavainkra vonatkozóan. Az említettek mellett szükséges idézni még a számadót 1649-ből: „Szyat az eregh harang monia föl kötni” kiadás került 30 denárba. A *harang monya* a tulajdonképpeni *nyelve*, azonban a *tikmony* már a tyúktojást jelenti a korabeli forrásokban.

A 17. század elejétől fennmaradt jegyzőkönyvek (pl. ebből szerezhetünk tudomást az „ördögösséggel” vádolt két asszonyról, akiket 1654-ben boszorkányság vádjával máglyán megégettek), későbbi iratok, már bizonyosságot tesznek a „deák”, a jegyző fogalmazási képességéről, helyesírási készségéről. Természetesen nem csupán városi hivatalnokok kivételes tudása volt a szép fogalmazás és írás. Egy 1753-ból származó perirat szerint „Máté János es Küküllővári látták es olvasták Földvári szerelmes strofáit, melyet irtt Hegyesnének. Máté János ezeket olvasta: Fejér Galamb, piros rozsa, drága rubint, Sebes ráro, nyilt lilom, ékes szegfű, illatozo majoránna...”

Az egyes események közérthető, kifejező leírása elsődlegesen az írnok nótárius tehetségétől függött. Nagyon szemléletesen ír le egy vétséget a jegyző 1768-ban: „Roka Kis Istványné declarallya hogy mai napon gyomlálót hívtak a külső kertetskébe, kivált a férjének akarátábul egy rossz személyt [...] El menván a férje az Asszony csak hamar utánna ki menván, hogy a gyomlálót nem látta, be nézett az Istallo ajton, mely nyitva volt, es mind ketten szivem lelkemet mondottak egymásnak, s látta, hogy egymáson feküvén gonosz cselekedeteit (a’ vagy paráználkodásokat látta:), es mingyárt egyenesen rajtok menván [...]”

A mezővárosi tanács működése során jelentős mennyiségű irat keletkezett. A 17. században már nagy súly helyeződött a jogi tényezőkre, s ennek megfelelően a jogi szaknyelv mutatkozik meg a fogalmazásban. Természetesen, feljebbviteli dolgokban szükséges volt a latin és német nyelv használata, azonban továbbra is a magyar maradt a jegyzőkönyvezésre, a hivatalos iratok megfogalmazására. Mindez természetesen a magyar nyelv művelését eredményezte, a város egyházi és világi előljáróinak, hivatalnokainak, s nem utolsósorban a cívisek, parasztpolgárok, kisnemesek magasabb szintű műveltségét mutatja. A 18. század legjelentősebb alkotása Balla Gergely nótárius nevéhez fűződik, aki 1739-ben írta meg *Nagykőrös Város Krónikáját*. A történeti körülmények leírása mellett Balla Gergely súlyt helyezett arra is, hogy gördülékeny fogalmazásában, ékes magyarsággal írjon a városról, a benne lakók életéről is.

Hogy a hivatali ügyintézés nem laposította el a fogalmazást, az elsődlegesen az ügyben eljáró képzettségének volt köszönhető. A körösi homokbuckák szőlőtelepítés-

sel történő hasznosítása érdekében a gazdák 1810-ben fordultak kérelmükkel a városi tanácshoz. A levél megírása jó stílusérzékű emberre utal, aki szinte költőien fogalmazta meg az emberek óhaját: „Ha körül nézzük Határainkat, látjuk, hogy mezeink térségének nagy részeit sikertelen Homokok, és sivatag Buczkák foglalják el, azomba tapasztaljuk, hogy azok hova tovább jobban terjednek, mert a' szelek által terítettven nem csak legelőinknek nagy részeit el borították, hanem sok helyt Rétyeinket, szántó földeinket is el öntik. Kedvetlen érzés indít el egy részről bennünk annak látása és tapasztalása, mivel széna boglyáink száma kevesedik, üres vermeink sokasága pedig nevededik, 's a' magunk és jószágunk élelme ez által fogyatkozik; de más részről ösztönt ad arra, és ingerli értelmünket, hogy a' Rosszat ha el nem háríthattuk töllünk, annak vagy meg akadályoztatásában, vagy ha lehetséges hasznunkra való fordításában módot keressünk. Példa lévén arra Városunk környékén plántált szőlős Kertyeink, látjuk hogy azok körülöttünk homok tengeren fekszenek, de a' szorgalmatosság azokat annyira vitte hogy már most kis szilasokkal, tölgyesekkel ékeskednek, kellemetes gyümölcs termő fákkal be ültetve és szőlő tőkékkel meg rakva vagynak, 's közbe közbe pedig a' leg szelidebb veteményföldek terjeszkednek ki. Ezen példa, és annak mindennapi szemlélése meg győz egy felől bennünket, hogy a' természetnek szintolylan kintsei vagynak a' sikertelen Homokok ölébe, valamint a' kövér föld kebelébe rejtve: más felől, megtanítta értelmünket hogy a' Határunkon terjedő Homokot hogyan kell megakadályoztatni sőt azt hasznunkra is fordítani, és annak kintseivel élni. Szorgalmatosság és munka kíváncsít ugyan annak elérésére, de a' haszon élesztője a' szorgalmatosságnak: tapasztaljuk magunk hogy a' szőlő művelés szintolylan anyaga az élelemnek és a' gazdagságnak, mint a' szántás vetés, érezzük hogy a' mi szőke Homokjaink árkotskáiba meg ért fekete szőlő gerezdek hamvas sorai nem tsekélyebb áldás az emberek táplálására, mint a' fekete föld Barázdáiba vetett szőke Kalászosok bokros rendjei. Mert a' szomjúság az éhséggel egyenlően uralkodván az élő állatokon, minekutánna az eredeti vadságból ki vetkeztetett emberi nem a' szelidebb eledeléhez szokott, annak aki pallérozott élete módja szint olyan szükségessé tette neki szomjúsága el oltására a' bort, mint éhsége el üzésére a' főtt eledelt. Onnan van, hogy a' szántóvetők örömet adják buzáikat a' mi rubint szín borainkért, és akik abba másutt fogyatkozást szenvednek messziről meg keresnek bennünket, és ami szükségünkön feilyül borunk vagyon azt pénzen is meg veszik [...] Mivel tehát a' szőlő Gazdaságnak és jólétünknek egyik kútfeje, és a' szölleink szülő anyja a' mi Homokjaink, dajkája pedig szorgalmatosságunk, szorgalmatosságunknak azomba élesztője a' Haszonvétel; mivel továbbá a' szőlő a' leg szelidebb clima növénye, és a' boldogabb országok termése volna, nem szolgál az városunk kisebbségére és kárára, hogy a' szőlőket terjesztjük, sőt inkább elő menetelünkre és dicséretünkre válik, hogy a' mi silány Homokjaink olly nemes productum termesztésére tudjuk felhasználni mint a' bort.”

Nagykőrös kálvinista mezőváros, egyetemben más közeli-távoli helységekkel (pl. Cegléd, Kecskemét), ahol azonban a katolikusság is jelentős tényezőnek számított. A mezővárosi fejlettség magasabb kultúrszint kialakulását eredményezte, amelynek

viszont vallási predestinációja nincsen (a katolikus egyház és a földesúr rendre latin nyelven írta a jobbágysággal kötött szerződéseket). A protestantizmusnak is köszönhető, hogy a magyar nyelvhasználat nemcsak törvényszerű volt, hanem az idegen nyelvek ellenére megőrizte eredetiségét is, korszerű nyelv volt már a 17., a 18., valamint természetesen a 19. században. A jól megfogalmazott, szépen írt dokumentumok sajátjai a nagyobb mezővárosok archívumának, jóllehet vannak olyan helységek, ahol kevésbé lehet dicsekedni mindezekkel a jeles dolgokkal. A mezővárosi elöljáróság természetesen olyan egyéneket foglalkoztatott, akik megfeleltek a magasabb szintű elvárásoknak. A jelesebb mezővárosok iratanyaga alapján kevésbé szükséges gondolkodnunk a nyelvújítás igényére.

A nagykovácsi hivatalnokok közül nem emelkedett ki senki az írás művészetével, ezt azonban el sem lehetett várni tőlük. Arany János segédjegyzőként kezdte hivatali pályafutását Nagyszalontán. A sokrétű, széleskörű munka, fogalmazás és írás döntően hatott költői alkátának erősödéséhez, ezért Nagykőrösön már nem nótáriusként, hanem a nemzet koszorús költőjeként, tanárként bontakoztatta ki művészetét.

Irodalom

ÁDÁM Gerzson, *Nagykovácsi Athenas*, Nagykőrös, 1904.

BENKÓ Imre, *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt*, Nagykőrös, 1908.

NOVÁK László [Ferenc], „*Hej, Nagykőrös híres város...*”: *Nagykovácsi története és néprajza a XIX. század közepéig*, I–II, Nagykőrös, 1994.

Nagykovácsi Város Monográfiája, I, Nagykőrös, 1994.

Kerámia Nagykőrösön, Nagykőrös, 1999 (Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái, 3).

VARGA István, *Híressé vált nagykovácsiek*, Az Arany János Társaság Évkönyve, 23(1992–1999), Nagykőrös, 1999, 118–122.

H. KAKUCSKA MÁRIA

MEZŐVÁROSOK A MAGYAR IRODALOMBAN, AVAGY ARANY JÁNOS ÉS ORCZY LŐRINC¹

A 18. századi magyar irodalom hajdan nagy tekintélyű és befolyású, majd gyorsan elfeledett, különös alakjának, a „konzervatíván” modern Orczy Lőrincnek² a költőtárs Arany János³ méltó kritikával jelölte ki helyét a magyar irodalomban:⁴ „Orczi érdeme növekszik az által, hogy oly korban szólalt meg, midőn a költészet halálos dermedtségben feküdt, s példája, ösztönzése által nagy mértékben hatott irodalmunk fölélesztésére. Mint a romlatlan magyarság fajtája (typus) s mint oly bölcs, ki az erényben s önmérsékletben helyezi a főbölcsességet, eszméire nézve conservatív, de ez egyszerűsmind forrása satirai erejének, mellyel a műveltség erkölcsrontó hatása ellen föllép. E vidorkás gúny (egyes apróságot, mint az adaptatio mulierum, nem számítva) ő nála jelenik meg először. Ő tehát comicosatiricus költőink apja. Ötleteiben sok genialitás van, kivált satirai leírásokban éles képei elevenek. Nyelv és szellem magyar zamatú, elannyira, hogy ma népiesnek látszanék. Ami hosszadalmasság, kivált tanító verseiben előfordul, az inkább a korszak s a négyes rím nyűgének tulajdonítható, melyet ő kezd megörökölni először.”

Arany János nem véletlenül írt Orczyról. Lelki habitusuk – származásuk eltérő volta ellenére – igen hasonló: a tréfálkozás, a csendes humor, a szemérmesség, a másokkal szembeni megértő elnézés, a szelíd öngúny jellemző vonásuk.

¹A nagykovácsi Mezőváros, reformáció és irodalom (2001. május 31.– június 3.) konferencián való részvételmet a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány ösztöndíja tette lehetővé.

²Tarnaörs, 1718. VIII. 9. – Budapest, 1789. VII. 28.

³Az Arany Jánosról szóló hatalmas irodalom részletes felsorolásától eltekintek; a használt művek: KERESZTURY Dezső, *Csak hangköre más*, Bp., Szépirodalmi, 1987; témánkat érinti DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Bp., Argumentum, 1994.

⁴ARANY János, *Báró Orczy Lőrinc*, Koszorú 13–14(1863) = ARANY János *Összes művei XI: Tanulmányok, cikkek*, Bp., 1968, 465–475, az idézet: 474–475.

Arany	önjellemezése:	Orczy
<i>A csillag-hulláskor</i> 9. ⁵		<i>A' szerentse változásáról panaszolkodik</i> ⁶
<i>A szomorú kinézésű lovag</i>		2. vsz.
A hiúság gözi bánt-e?		Rongyos az én Musám, rongyosok a' Versek,
Hogyne, arra van nagy ok:		Nints kedv az énekhez, szemeim könyvesek
Pegazusom Rozinánte,		Nem lesznek, mint voltak az előtt rendesek,
Magam Don Quixote vagyok.		Ha bátor igazak lesznek, és nemesek.

Pályájuk is számos ponton hasonlóságot mutat, gyakran látnak el kedvük ellenére való hivatalt, például a terhessé váló akadémiai titkárságot vagy az ármánykodás következtében megkapott vízügyi biztosságot, de ugyanígy mindkettőjükre jellemző a feladat lehető legjobban, leglelkiesmeretesebben való teljesítése. A *Kapcsos könyv* versei, például *A tamburás öregúr* önróníája párhuzamba állítható Orczy számos helyen megfogalmazott önjellemezésével: „Vén Kopasz Verselő; kopasz homlokom; ilyly kicsiny embernek vállára Ki rakott ilyly terhet?”

A nemzeti jelleg hangoztatása *A kozmopolita költészet* című versben egybeesik Orczy Lőrinc dorgáló szavaival, amit Kazinczy Ferenchez intézett, amikor az újmódi szerint felöltözve jelent meg Tarnaörsön:⁷ „S mit mondana erre anyai nagyatyád Bossányi Ferenc, úgy mond, ha a sírból feltekintene, s így látna meg? Ám jó, mint-hogy veszni indultatok, legyen hát a s-tek az, aminek ruhátok mutatja, de szívetek magyar maradjon.” Vagy *Leveleskönyv*⁸ bejegyzése szerint: „a zene-bonát indító

⁵ARANY János *Összes költeményei*, I, szerk., utószó KERESZTURY Dezső, KERESZTURY Mária, Bp., Szépirodalmi, 1973.

⁶Hasonlóan pl.: *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*, A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' Betüivel, 1787, 13–15:

Ezen munkához

Menj tehát nyomorúlt verseknek zúgása,
Kedvetlen Muzáknak rendetlen sűgása,
Nézd, mit hoz reád is írigyek' morgása,
Tudós' tudatlanok' fondor susogása.

Költeményes Holmi, 15–18:

Ezenn munkábann foglalt versekhez
Semmi pompa nintsen, semmi elevenség,
Semmi tűz szavakbann, sem nagyobb erősség,
Alszik a' te Musád, nintsen benne szépség,
Nem tudom, mitől jött reád e' betegség.

⁷KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, I, vál. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók).

⁸*Leveleskönyv*, Magyar Országos Levéltár, P szekció, 520, Mla 68. A hivatkozott levéltári anyag minden esetben nem publikált, többségükben Budapesten található dokumentumokat jelent.

nyughatatlan parasztság csillapítása, [...] és némü nemü zaboláztatása eránt, [...] ennél jobbat nem cselekedhettek az Urak, s nem szerezhettek az országnak, mint ha annak csendes meg maradássában descedálnak, mert mind világi, mind Lelki aldozatot tesznek olyankor az által.”

Az irodalmi élet megszervezésén munkálkodó Orczyval párhuzamba állítható a verses epikát modernizálni szándékozó Arany (a 12-es rímes időmértékes *Buda halála*). Arany János számára megélhetést jelent a költészet (a tudomány), szerveznie sem kellett már; Orczy Lőrinc inkább csak szabadidejében, kikapcsolódásként verselgetett:

Mondd meg, a' Szerzőnek nem főtt ebbenn feje,
Nem törődött rajta sokáig veleje,
Házi Gondtartásbann lopva vett ideje,
Szült, tsak midőn bútól üresült elméje.
Mondd azt is, hogy néha ágyú zengés között
Némelyly vers, ki itt van, össze kötöződött:
Nem tsoda, zúgásbann ha roszul ejtődött
Szó szóval, vég véggel buszmán tétedődött.⁹

illetve hazafias indítatásból, hogy saját példájával buzdítsa kortársait a haza, a közjó szolgálatára a versírással, a fordítással, vagyis az anyanyelv művelésével, mint ezt Barkóczy Ferenc esztergomi érsekhez írt soraiban olvashatjuk: „Kegyelmes Hertzeg! [...] Meg vallom Hertzegségednek, én egész tzélom az vólt, ezen zavart írásombann, mi képen fel ébreszthetném Nemzetünket írásra. [...] én is leg inkább tsak Fordító vagyok [...] De vagyon ellenbenn magam Költeménye is.”¹⁰

Élete folyamán Arany volt diák, tanító, színész, segédjegyző, nevelő, tanár, szerkesztő, főtítkár; vagyis mindig hivatalnok. Ő költő akart lenni. Orczy Lőrinc volt lovas tábornok, egészségügyi, folyamszabályozási biztos, főispán, mecénás és utolsó sorban költő. Jól és erkölcsösen akart élni, az ehhez és a mecenatúrához szükséges pénzt jó gazdálkodással és különböző pénzügyletekkel igyekezett megteremteni.

Orczy pályáját katonaként kezdte. 1753-ban Batthyány Lajos nádorhoz¹¹ írt levelében a „vacans Jász és Kúnsággy Kapitányságnak reám leendő ruházása”-ért folyamodott. 1756. október 6-án a Jászkun és Hajdú kerületek ezer lovasának parancsnoka, lovassági ezredes lett.¹² A jászkun terület 1876-ig fennálló, vármegyei hatóság alá nem tartozó, három részből álló – Jászság, Kis- és Nagy-kunság –, külön közigazgatású területi egység volt.¹³ Eredetileg a nádor vezénylete alatt álltak, aki főkapitányuk és

⁹*Költeményes Holmi, i. m., 48–59.*

¹⁰Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspökhöz (1761–1765 között esztergomi érsek) írt ajánlása, *Uo.*, 11–12.

¹¹MOL, P szekció 1314, Batthyány család, Missiles, Orczy Lőrinc levelei. Ez a második levél.

¹²1763. február 15-én lovas tábornoki rangban 1500 forinttal nyugdíjba vonult.

¹³1876-ban szüntették meg, amikor Szolnok, Heves, Pest és Csongrád megyébe osztották be.

tulajdonosuk is volt, majd 1702-ben I. Lipót eladta a német lovagrendnek, 1714-től záloggá alakították át. 1745-ben az igen tisztelt Mária Terézia engedélyével lefizethették az 500 000 forint váltásdíjat a régi kiváltságok visszanyeréséért, (jászkun redemptio). Ehhez az évhez kötődik Orczy talán legtitokzatosabb tette, rejtőzködő lelkivilágának különös rezdülése, a Ráday Pál által II. Rákóczi Ferenc fejedelem nevében és tudtával fogalmazott *Recrudescent vulnera* [Megújulnak a dicsőséges magyar nemzetnek régi sebei] kezdetű kiáltvány teljes fordítása. Katonai pályájának következő állomása a hétéves háború, a jászkunok parancsnoka 1756 ősztől 1759 májusáig. Még ez év őszén másodszor is megházasodott, és 1764-ig, a szórványos adatok szerint, gazdálkodott és költészettel foglalkozott. Megtarthatta jászkun kapitányi tisztét, mint Kecskeméten, a Duna-Tisza köze és a Kiskunság legnagyobb városában, „mustra idején”, 1760. május 13-án írt *A' Magyar Szépekhez*,¹⁴ az asszonyok lányok hiúságának dicséretét zengő vers mutatja. A nők luxusszeretete és hiúsága a kor divatos felfogása szerint a haladás, a fejlődés mozgatóereje, nem elítélendő.

Híres és legismertebb versét, *A bugaci csárdának tiszteletire*¹⁵ címűt egy piszkos, de veszély esetén mégiscsak menedéket adó, düledező épületnek szenteli, ugyancsak a legmodernebb szellemben: nem tájleíró vers, hanem az alkalom szülte asszociáció. Mindkét helységben volt Orczy-birtok is, a dokumentumaik nem az Országos Levéltárban vannak.

A megszerzett birtokok általi különös kapcsolatok létrejöttére az Orczyaknak a Hegyaljához, illetve a Rákóczi családhoz fűződő viszonya a példa, mely a költő edesapjának, Orczy VIII. Istvánnak (1669. IX.–1749. XII. 12.) a kurucokhoz való csatlakozásával vette kezdetét. 1700-tól állt egri püspökké lett rokona, Telekessy István szolgálatában a püspökség birtokainak felügyelőjeként. Telekessy csatlakozása a szabadságharcához eredményezhette az övét is. 1706. május 31-én a Dunántúlon lakó szüleit látogatta meg a II. Rákóczi Ferenc kiállította szabadságos levél birtokában.¹⁶ A fejedelemhez való állítólagos hasonlósága miatt a labancok egy hétre az egri vár tömlöcébe zárták. A szabadságharcban mindvégig kapcsolatban állt a labanc náddal, Pálffy Jánossal, majd nyíltan is átállt. Kortársai tudtak birtokvásárlási hajlandóságáról, s amikor a Rákóczi család volt birtokai, a tokaji, mádi, tállyai (tokaji borvidék) porciók eladása felvetődött, értesítették Orczy Istvánt.¹⁷ Ezeket a szőlőket az iratok tanúsága szerint még Báthory Zsófia adta el 200 aranyért 1661-ben Gönczij Andrásnak és feleségének. Orczy István apránként felvásárolta az eladó szőlőket. Lőrinc fia 1749-es

¹⁴*Költeményes Holmi, i. m.*, 150–160.

¹⁵*Uo.*, 199–201.

¹⁶MOL, P szekció 519, Familiaris, Orczy Barones (a továbbiakban: Boy), 6.

¹⁷MOL, P szekció 518, Possessionaria, Pl.: Mád, 29. Eperjesről írta 1717. február 26-án Izdenczy János: „Hogy ha szolgálhatnék az Úrnak több szőlőknek szerzésében, [...] Kire nézve recommendálok [...] Zombori Mádi és Tokaj Promonthoriumokon lévő Méltóságos Fejedelem Aszszony szabad szöleit [...] mivel a Méltóságos fejedelem aszszonynak bizonyos okokra nézve azon szőlőknek el adására Intentiója vagyon.”

összesítő jegyzéke szerint 28 500 forintot adtak ki a „Máády qvartalításnak Perennalitássáért, Donatioért”.¹⁸ De még 1770 decemberében is gondja volt ezekkel a földekkel. Ügyvédje, Püspöky István szerint „szükség ezenn leveleket fel keresni. 1. Divisionales Francisci 2do Rakoczi, et Juliannae. 2. Transactionem Juliannae cum Fisco Regio. 3. Documenti de A. 1700 emanati, [...] és ha többek ezekhez hasonlókat találtattnának, melyek által meg lehetne világosítani, hogy ezen inactionalt qvartalítások Rákoczi Ferenczet illeték, igen hasznosak volnának...”¹⁹

Orczy Lőrinc nemcsak az ügyes-bajos dolgokról készített jegyzeteket, hanem meg is verselte birtokait: Mádat, Tokajt²⁰ és a Hegyalját. *A Panasz az öregségről* című,²¹ Barcsay Ábrahámhoz intézett versében a bort és betegségét éneklir meg:

El találtad, Jó Társ, Hegy’ alján is valék,
De sok muskaltól ám majd meg is halék.
Ott hagyám hát Bacchust seprős Szűzeivel,
Mádi hegy’ oldalán Szedők’ seregével.
S’ míg ők arany szőlőt szedének tsebrekre,
Nékem nagyobb gondom volt egészségemre.
Ez ugyan már meg tért, élek, és pihegek,
De már csak mint árnyék föld’ hátán lebegek.

*Bessenyei Györgynek, midőn jó barátja vissza küldené a’ vallás iránt habozó írásait*²² című episztolájában a filozofálgatás helyett a következőket ajánlja:

Leibnitz, Plátó, Nevton oda nem vezetnek,
Hol nap, hold, tsillagok, planéták erednek;
Üsd fel sátorodat a’ Tisza’ partjára,
Ott emelkedj, ott írj Hazádnak javára.
[...] Nem meszsze házadtól lészen Tokai hegy,
Kinek édes mustja világra szélylyel megy,
Ott emelj dél színre pásztori gunyhótskát,
Szopogass jó kedvvel kétszer szűrt borotskát.

Az Orczyak nemcsak vásárolták, perelték vagy megverselték a birtokokat, hanem alapították is, például Újszászt, melyet 1428–1438-ban a Berénszékhez tartozó jászok laktak. Az 1559-es török kincstári adólajstrom szerint a hódoltságához tartozó és el-

¹⁸Boy, 73; Mád, 98.

¹⁹Mád, 149. Ujhely, 15a Xmbr. 1770. Stephanus Püspöky.

²⁰*Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei, A’ Költeményes Gyűjtemény’ öregbedésére a nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal’ betűivel, 1789, 184–189: Tokajbann való érkezés télen, Azon utazásról, Ugyan azon utazásbann gerjedett érzés című költemény.*

²¹Uo.

²²Uo., 239–245, 244.

pusztult helységet a nagykőrösiek pusztaként bérelték. 1727-ben is pusztultként szerepelt, már Orczy István birtokolta. Községgé alakulása csak a 18. század közepére tehető, amikor báró Orczy Lőrinc a földesura. Nem volt népes település, ugyanis a 18. században a katolikus hívek az Orczy család kápolnájában tartották az istentiszteletet.²³ Az 1770-es úrbéri rendezéskor 11 úrbér telket írtak össze. Jobbágypaira gondot viselő, birtokait gyarapító földesúr a lelkekre is gondol. A piaristáknál nevelkedett volt katona katolikus templomot épített-nagyobbított a dunántúli kúrián: „Az Orczy Templomhoz mindennemű készülétek el lévén helyessen rendelve, reménlem, hogy Leopoldi Pesti vásárra el is készülnek, [...] az Orczij Nemes Embereket meg szollitván arra disponállya, hogy az említett Templom eszközeinek el vitelére hét Kocsit allítsanak...”²⁴

A falu lakóival, akik részben a középnemes rokonokat jelentették, sokszor meggyűlt engedetlenségük miatt a baja. Idővel felvásárolta tőlük a birtokrészeket, és 1789-es végrendeletében megerősítette apja végrendeletének csak fiági örökölhetőségét. A Nyáry- (anyai) ágról örökölt családi rezidenciává lett Tarnaörsön is épített: „Az Örsi Templomot Isten segítségével el kezdtük és az idén fedél alá reménlem venni”²⁵ – írta idősebbik fia, József, 1789 júniusában, nem sokkal Orczy halála előtt. Az ő végső nyughelyét kezdték építeni, hiszen ekkor már beteg volt, és II. József rendeletének megfelelően a gyöngyösi Szent Bertalan-templomi családi kriptába nem temetkezhetett. Templomépítő vallásosságának ellentmondani látszik felekezeti villongásokkal szembeni látszólagos érdektelensége. Nemigen avatkozott a hit ügyeibe, sőt, amikor a katolikus lelkész panaszkodott misére nem járó, káromkodó híveire, Orczy az aratás elsőbbségére hivatkozva védelmezte jobbágypaikat. E magatartására látszólagosan rácafol Jankovits III. Miklósnak tett verbuválási utasítása: „A’ mi héja volna azonn Kis Kúnsági Compagniaknak mindeneket meg szereztessen az Ur. Mivel már az eddig való számbann alkalmasintt el marad Katonaság, Notábann kell vetetni azonn Kis Kún Compagniabann ollyatén Korhely incorrigibilis, italos, Kárumkodó Tunya és Disztelen embereket hoga Ki mustrálhassuk.”²⁶

Újra ellenkezni látszó megfogalmazása *Panasz*²⁷ című versében olvasható:

Papok szedik zsírját kövér mezeinknek,
Hadi Sereg szíja erejét népünknek,
Zsidó, Görög, Örmény töltözik kintsünkkel,
Nemzetem vesződik setét törvényekkel.

²³BOROVSKY Samu, *Pest, Pilis-Solt-Kiskun Vármegye*, I–II, Bp., 1990. A várost illető dokumentumok a MOL-ban találhatóak.

²⁴*Leveleskönyv*, i. m., 1778. október 27.

²⁵MOL, AMO, 121. Orczy József levele Parádról 1789. júl. 2., kézirat.

²⁶MOL, P 524, Jankovits III. Miklóshoz (1723–1797) írt levél, Eörs. 5a Xbr 1756.

²⁷*Két Nagyságos Elmének...*, i. m., 213.

A vallásos, de nem vakbuzgó, konzervatív, de a kor új szellemi áramlatait jól ismerő Orczy jó érzékkel ügyelt lelki egyensúlyára. A fenti sorokban a közéleti megbízatásokkal-gondokkal birkózó magyar főispán, víz- és egészségügyi biztos, valamint a földesúr küzd a nagyon tisztelt Mária Teréziának, valamint a már kevésbé tisztelt II. Józsefnek a magyar érdekekkel gyakran ellentétes törvényeivel. Abaúj vármegye főispánjaként és földesúrként is ügyelt a tisztségviselők rendeletben előírt arányának betartására: „Bizonyossan vagyok informálva, hofi az pápista renden lévő uj Lakossok Vadkerten már felessen meg szaporottak, annak okáért illő, és törvényes lévén, e circumstantiakra nézve rendelem, Hogi a jövő Biro, és Tanács választáskor ez idén a' Biró valamint [...] négi Tanácsbeli Lutheranus, hassonlóképpen a' Reformatussok, négj Tanácsbeli pedig az Papisták közül ugyan magok között választassonn, és tétessen a' végre, hogy így annyival jobb egyességben, eö Fölségének az Királynak, és az Községnek inkább szolgálhassanak. [...] Kivánom, hogy ezen Papista Tanácsbéliék közül mindenkor jelen Legyenek, [...] [a] Közjót illető dolgokban is jelenlételek nélkül semmi végezés ne legyen.”²⁸

Vallási türelmének eredetét a Podmaniczky családból származó első felesége, Judit (1716–1755) jelenthette, akinek fiatalabb húga, Anna Mária révén sógorságba került a protestánsok vezéralakjával, Beleznay Miklóssal, a Generális Beleznainak²⁹ szóló episztolájának címzettjével. A Podmaniczkyakhoz fűződő szívélyes jó viszony a családi levelekből, a fent említett versből egyaránt látható. Orczy Lőrincet vallási türelmén kívül nagy emberség jellemezte, melyet nemcsak a kassai vármegyeházat avató beszéde vagy detki jobbágya elhajtott ökreinek kiváltása, Sterlicz nevű volt inasának eltemetése tanúsít. Gyakran találkozunk tisztartóinak ilyen utasításával: „Szerdahelyi Imre szegény nyomorultt, vak Ember hozam eresztett Instantiájára az itt való Granariumbul, idei Termésbül Buzából két Köbölt adgyon Madi Tisztartom.”³⁰

Dragotinics nevű provisorját megfeddi: „nem is akarom, hogy vagy egyet is küzülök rendkívül hajtasson az Robotára, nem is szükség, [...] és talán haszontalan fáraszon Embereket, nem cselekedvén kedves dolgot előttem, hogj eöket minden Kicsinyért rút, s' Böcstelen szokal minden vállogatás nélkül illeti, [...] miért kell szegényeket ilyenekkel annyira terhelni? Hogy panaszkodásra okok légyen?”³¹

Megjegyzendő, a valóban gondos, jól gazdálkodó földesurak Orczy Lőrinchez hasonló bánásmódban részesítették jobbágyaikat, például a Károlyiak is, akik gyakran vettek fel pénzkölcsönt tőle. Jogait, igazát veszélybe kerülve érezvén kíméletlen is tudott lenni, még a rokonokkal is. Így 1789 májusában kelt végrendeletében tanácsolja gyermekeinek, hogy anyai nagyanyjuk, Osztróluczky Judit végrendeletét támadják meg, mert a Szmrecsányi rokonokra kedvezőbben és a leányokra hátrányosabban

²⁸*Leveleskönyv*, i. m., 104.

²⁹*Költeményes Holmi*, i. m., 107–115.

³⁰*Leveleskönyv*, i. m., Eörss, die 13a Aug. 769.

³¹*Leveleskönyv*, i. m., 137–138.

végrendelkezett, amit a gyermekek meg is tesznek, meg is nyerik a pert, de az addigi jórokonság megsínyli ezt.

Kritikus sorai bizonyos jelenségek bírálatát jelentik a kor modern filozófiai eszméinek megfelelően. Látszólagos konzervativizmusa, régi vágásúnak tűnő magyaros-sága, a bugaci csárda idillizált piszka mögött is a legmodernebb korszellem rejtőzködött: a 18. század vágyakozása a földhöz, a természethez, de sajátosan „orczy” ártértelemezésben, megmaradni a természetnél, annyit alakítani rajta, amennyit feltétlenül szükséges. Gazdálkodó, közéleti emberként nagyon is tisztában volt, lehetett a magyar viszonyok elmaradottságával, tehetségéhez képest igyekezett tenni ellene; József fiával az elsők között alapítottak „gyárat”, például a parádi timsóüzemet, illetve Szabadkán a szódagyárat. Naivitással álcázott toleranciája, a másik ember iránti megértés, türelem, a legkülönbözőbb helyzetekben megmutatkozó emberség a szabadkőművesek vallásfelettségét előlegezte meg anélkül, hogy ő maga fontosságot tulajdonított volna a szervezkedésnek. Életfilozófiája – neki, apjával ellentétben, költő elődeivel szemben már volt –: erkölcsösen és jól élni, a filozófiai szkepszis elve végigkövethető működésének minden területén. Hátrahagyott iratai tanúsága szerint nemcsak rokonszenvezett, hanem egyetértett II. Rákóczi Ferenc szabadságharcával, de a közéleti tisztségeiből merített tanulságok alapján kilátástalannak is tartotta volna, így tovább szorgalmatoskodott vagyona gyarapításán, melyhez az első nagy szerzéseket apja, Orczy VIII. István éppen a szabadságharcban részt vettek elkobzott javaiból kapta.

Az örökölt vagyonnal jól sáfárkodott, végrendeletében már nem kellett hangsúlyoznia a maga erejéből való felkapaszkodást, mint apjának. Nyugodtan vásárolhatott porciókat a kölcsönbe adott pénz kamataiból, vagy támogathatta a jelentkező írók törekvéseit, illetve élhetett verselési kedvtelésének, „írodalmárkodásának”.

NÉVMUTATÓ

- Ábránffy család 27
 Ábránffy János 27
 Aconcio, Jacobo 81, 84
 Ács Pál 87, 88, 94
 Ádám Gerzson 210
 Ádám János 171, 172
 Ágoston Gábor 91
 Ágoston János 140, 141
 Alaghy János 48
 Albanese, Gabriella 52
 Albensis Nagy János 152
 Aldana, Bernardo de 91
 Ali (Kalajlikoz), budai pasa 88, 90, 92, 93
 Ali, basa 140, 144
 Almási István 106, 107, 109
 Almási Péter 202
 Almássy András 190
 Althan, bíboros 190
 Alvinczi Péter 105, 108
 Ambrus, fráter 19
 Ambrus, kassai polgár 99–101
 Amesius, Wilhelm 181
 Andor Eszter 21, 124
 Anna, szakács asszony 207
 Antal (Anthonius), fráter 12, 14, 19, 22
 Antal barát → Antal (Anthonius) fráter
 Apafi Mihály, I., fejedelem 181
 Aquinói Szent Tamás 62
 Arany János 149, 172, 210–213
 Arany Tamás 66, 84
 Arbizzoni, Guido 53
 Arbor, Ann 21
 Arisztotelész 71
 Assmann, Jan 165
 Aszalós András 101, 102, 111
 Aszalós Anna, I. 111
 Aszalós Anna, II. 111
 Aszalós Anna, III. 111
 Aszalós család 101, 110
 Aszalós Erzsébet, I. 111
 Aszalós Erzse (Erzsébet, II.) 111
 Aszalós István, I. 102, 110, 111
 Aszalós István, II. 101, 111
 Aszalós István, III. 111
 Aszalós Judit 111
 Aszalós Kata 102, 111
 Aszalós lányok 102
 Aszalós Mihály, I. 102, 111
 Aszalós Mihály, II. 111
 Aszalós Tamás 111
 Aszalós Zsófia 111
 Aszalós Zsuzsanna 111
 Asztalos András → Aszalós András
 Asztalos István → Aszalós István
 Asztalos Judit → Aszalós Judit
 Asztalos Zsófia → Aszalós Zsófia
 Asztalos Zsuzsanna → Aszalós Zsuzsanna
 Athanasius, püspök 76
 Averroës 62
 Azem Mehmet, pasa 144
 Azórai Imre 187

Bácskai Vera 27
 Bagi Zoltán 185, 203
 Bahtyin, Mihail 73
 Bakay Benedek 103, 112
 Bakay Gregorius (Georgius) 103
 Bakay István 112
 Bakócz Tamás 8, 15, 16
 Balassa Zsigmond 47
 Balassi Bálint 53, 54, 76, 88–90, 93, 120, 121, 180
 Balassi István 65
 Balassi János 91
 Balassi Menyhárt 81
 Balázs Mihály 70, 75–77, 81, 83, 125, 131
 Balázsdeák István 94
 Bálint, pap 37
 Bálint Sándor 99, 103
 Balla Gergely 141, 145, 208
 Balogh István 167, 184
 Balyik András 178
 Bandello, Matteo 52
 Bándi Zsuzsanna 8, 15
 Bánfi Szilvia 75, 76
 Baráth Béla Levente 182
 Barberini dinasztia 8
 Barcsay Ábrahám 215
 Barkóczy Ferenc 213
 Barkóczy László 129
 Barlay Ö. Szabolcs 54
 Barnes, Andrew 21
 Barok András 202
 Barozzi, N. 34
 Barta Boldizsár 178
 Barta Gábor 155
 Bártfai Szabó László 91
 Bartha Boldizsár 177
 Bartha Tibor 61, 71
 Bartók István 153, 155, 158, 159
 Barton, P. F. 179
 Basilides 83
 Basilius István 75, 76, 78
 Basire, Isaac 171
 Bátai Tóth István 14
 Báthori Kristóf 81
 Báthori Mihály 180
 Báthory György, Ecsedi 45
 Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király 92
 Báthory Kristóf 118
 Báthory Zsófia 214
 Batizi András 56, 67, 115
 Bátorkeszi Szegi János 179
 Batthyány Boldizsár 93
 Batthyány Lajos 213
 Batthyány Perpetua 35
 Bausch Géza 80
 Bäumer, Remigius 124
 Bebek család 45
 Bebek Ferenc 45
 Bebek György 45
 Bebek Imre 45
 Beck, Rainer 19
 Becsei (Betsei) Mihály 193
 Bede Katalin 106, 112
 Bédi István 101, 103, 104
 Bedi Zsuzsanna 103, 112
 Bejthe István 103
 Beke Margit 127
 Békefi Remig 33, 181
 Békési P. András 152
 Békéssy János 103, 104, 112
 Békésy Jánosné → Szegedi Anna, II.
 Béla, IV., magyar király 205
 Béládi István 185–187, 189, 191, 197–201
 Béládi István, ifj. 196
 Beleznay Miklós 217
 Belgiojoso, Giacomo Barbiano conte di 105–107
 Belitzky János 90
 Bellarmino, Roberto 152

Belsius (Belsi) Erzsébet 105
 Benkner, Johannes 115, 117
 Benkó Imre 210
 Benn, Georg 37
 Benrath, Gustav Adolf 28
 Berchet, G. 34
 Bereczki Lajos 75
 Berkes, polgár 207
 Berlász Jenő 133
 Bessenyei György 215
 Bessenyei József 33, 35, 96
 Bethlen Gábor 102, 104, 107, 108, 110, 153, 155, 157
 Bethlen Miklós 118
 Biber, Hans 28
 Binder Pál 118
 Bíró András 11, 12
 Bíró Márton 200
 Bíró Sándor 42
 Bîrseanu, Andrei 115
 Bisterfeld, Johann Heinrich 152
 Bitskey István 88, 89, 96, 127, 155, 187
 Bixi (Bükesi) István 22
 Bizer, E. 181
 Blandrata, Giorgio 187
 Bobrovsky Ida, B. 168
 Bocatius János 102, 105–109
 Bocatius Jánosné → Belsius (Belsi) Erzsébet
 Bocatius, Johannes → Bocatius János
 Boccaccio, Giovanni 52
 Bocskai István 102, 105–110
 Bod Péter 147, 177
 Bodoki Fodor Zoltán 96
 Bodoki Fodor Zsigmond 96
 Bodonyi Mihály 112
 Bodrits István 185
 Boitani, Piero 51, 56, 57
 Bonifác → Raguzai Bonifác
 Boockmann, B. 10
 Bor-Kalán nemzetség 205
 Borbáth Dániel 153
 Bornemissza Ferenc 112
 Bornemisza János 99
 Bornemisza Péter 65, 75, 83–85, 103, 155
 Borosjenei Imréné Kalmár Kata 175
 Borovszky Samu 48, 216
 Borsa Gedeon 70, 76, 93
 Borsa Iván 28
 Borsos Simon 21
 Borza József 195, 201
 Bossányi Ferenc 212
 Botta István 35, 36, 70
 Bouydosh, Ernest 128, 134, 136, 137
 Böldre Mihály 101
 Böszörményi Nagy Pál 112
 Branca, Vittore 52
 Brandenburgi György 27–32
 Brandstetter, Maximilian 140
 Brassay Károly 153
 Brecht, M. 181
 Brenz 64
 Bretschneider, Carolus Gottlieb 64
 Breuner, Friedrich 88
 Bschlagngaul, Caspar 96
 Bucsay Mihály 42, 43, 80, 129, 137, 188
 Budróci Budor család 93
 Bullinger, Heinrich 60, 142
 Bultmann, Rudolf 59
 Bunyitay Vince 24, 36
 Burgess, Clive 17
 Buza János 133
 Buzinkai Mihály 180
 Buzogány Dezső 70, 73
 Büki 12
 Calvin, Jean 78, 206, 207
 Cârdea, Sandu 115
 Cartojan, Nicolae 115

Carvajal, pápai legátus 15
 Castellio, Sebastian 81
 Castor, Johannes 30
 Cavallo, Guglielmo 167
 Cerdo (Kerdon) 83
 Cerutti, Simona 11
 Chartier, Roger 16, 18, 167
 Chernel György, III. 102, 111
 Chernel Mária 102, 111
 Chernelházi Chernel György →
 Chernel György, III.
 Chernelházi Chernel Mária → Chernel
 Mária
 Churmann, Adam 109
 Coccejus, Johannes 176
 Corbea, Teodor 121, 122
 Coresi, diakónus, nyomdász 115
 Cromwell, Oliver 176
 Czeglédi (P.) István 169, 170, 175–
 177, 181, 183
 Czeglédý Sándor 181
 Czoch Gábor 11

 Csákányi Illés 12
 Csáki Mihály 77
 Csepregi Zoltán 27, 30
 Csokonai Vitéz Mihály 180
 Csoma József 101
 Csonka Ferenc 105, 106
 Csorba Csaba 88
 Csorba Dávid 175
 Csulai György 119, 155
 Csuti András 12
 Csúzi Cseh Jakab 170, 171, 175, 180,
 182, 183
 Csúziak 184

 Dankó Imre 60
 Dávid Ferenc 70, 79, 81, 83, 121, 187
 Dávid Géza 88–90, 92, 93
 Dávidházi Péter 211

 Davis, Natalie Zemon 19, 21
 Debreceni Ember Pál 91, 180, 182,
 184
 Debreceni Kalocsa János 180
 Decsi Gáspár 88
 Decsi Mihály 88
 Dénes Iván Zoltán 107
 Dercsényi család 96
 Dereczkey Ambrus 103
 Dersffy Miklós, szerdahelyi 35
 Despot vajda (Jacobus Heraclides)
 117
 Dessewffyek 135
 Détshy Mihály 45
 Dévai Mátyás 46, 47
 Dézsi Lajos 88, 90, 94
 Di Francesco, Amedeo 50, 121
 Dienes Dénes 173
 Diószegi György 169, 183
 Dobó Domonkos 46
 Dobó Ferenc 100, 112
 Dobó István 46
 Dobosy Gergely 186
 Dobozi család 178
 Dobozi István, id. 175, 176, 179–181
 Dobozi István, ifj. 178, 179
 Dobozi Istvánné Biczó Anna 178, 179
 Dóczy András 107
 Dolinar, France M. 124
 Domokos Márton 201
 Dorottya 13
 Dótz Miklós 187, 196
 Dörnyei Sándor 76, 77
 Drabik, Mikulaš 176
 Drăganu, Nicolae 115, 120
 Dragotinics Mátyás 217
 Dülmen, Richard van 19, 166

 Échi Orsolya/Orsik → Majtényi Échi
 Orsolya
 Eckhardt Sándor 88, 90, 180

Eckhart Ferenc 88
 Egri Lukács 70
 Elberbok, Johannes → Ellerbach
 János
 Elias, Norbert 14, 16
 Elkan, A. 130
 Ellerbach János 15, 16
 Ellerbachok 24
 Elm, Gaspar 9, 10
 Elze, R. 133
 Endrei Walter 166
 Enyedi István 169
 Erdélyi Judit 192
 Erdélyi Gabriella 7
 Erdélyi László 35, 36
 Erdélyi Sámuel 186, 196
 Erdélyi Sámuelné Pápai Sára 196
 Erdő Péter 137
 Erdődy Péter 12, 24
 Erdődyek 13, 15
 Ernő, Habsburg főherceg 87, 89
 Esterházy Miklós 129, 136
 Esze Tamás 181

 Fábián Mihály 139, 141
 Fábián, kassai pap, 105
 Fabiny Tibor, id. 48
 Fallenbüchl Zoltán 188, 189, 192
 Fánchy Borbála, Balassa Zsigmondné
 47, 48
 Farkas József 42
 Farnese Sándor 34
 Fazekas István 131, 133
 Fekete Csaba 75
 Fekete Dömötör 207
 Fekete Lajos 92
 Fekete Márton 207
 Félegyházy Tamás 103
 Felvinczi Sándor 181
 Fényes Elek 130, 135
 Ferde Benedek (Benedictus Ferde) 13

 Ferdinand, I., Habsburg, magyar
 király 27, 30, 32, 34, 36, 38
 Ferenc, Assisi, Szent 44, 45, 125
 Filpes Albert 45
 Fodor István 75
 Fodor Pál 88, 89, 92
 Fogarasi István 120
 Foktövi János 77
 Font Zsuzsa 131
 Forgách Ferenc, Ghymeszi 91
 Forgách Simon 207
 Forgách Zsigmond 129
 Földessy Sánta Anna 112
 Földvári 208
 Földvári Bálint 37
 Földváry Antal 141
 Földváry László 90, 141, 142, 145–
 147
 Fraknoi Vilmos 31, 106
 Franckenstein, Franck Valentin von
 119
 Franzina János 192
 Fricssy Ádám 125, 126
 Frisius, Johannes 142
 Fulin, R. 34
 Für Lajos 127
 Füssi Tamás 35

 Gál Dániel 195
 Gál Erzsébet 195
 Gál Gábor 195
 Gál István 185–187, 189, 195, 196,
 198–200
 Gál Mária 195
 Gál Pál 195
 Gál Sámuel 195
 Gáldi László 121
 Galla Ferenc 125, 133
 Gálos Erzsébet 195
 Gálszécsi István 46

Gáspár Benedek 112
 Gavriilo, atya (Athosz hegyi szerzetes) 117
 Gazdag János 193
 Geertz, Clifford 19
 Gelei Katona István → Geleji Katona István
 Geleji Katona István 119, 147, 149–163
 Gerendási Balázs 187
 Gergely, XIII., pápa 124
 Gergely, XV., pápa 124
 Geszthy Ferenc 95, 96
 Gévai Antal 87, 89, 93
 Gheție, Ion 115
 Ginzburg, Carlo 84
 Gitlich Szabó István 109
 Goeters, W. 181
 Gólya Pál 185
 Gould, Eric 167
 Gönci Aszalós András → Aszalós András
 Gönci Aszalós István → Aszalós István
 Gönci Aszalós Mihály → Aszalós Mihály
 Gönci Szabó Zsigmond 102
 Gönczi Szabó család 107
 Gönczi Szabó György 106, 107
 Gönczy András 214
 Grassi, Ernesto 54
 Greyerz, K. 181
 Grynaeus, Johann Jacob 95
 Grzegorz, Paweł 83
 Gusti, Dimitrie 118
 Guthmüller, Bodo 97
 Gyzdavith Péter 33, 37

 Gyalui Torda Zsigmond 79, 80
 Győri L. János 60, 175, 176, 180

 Haas Éva 76
 Hajnal István 136
 Halbwachs, Maurice 166
 Halici, Mihai 119, 121
 Haller István 192
 Hamm, Berndt 9, 10, 30
 Hanuy Ferenc 128
 Hányoki Losonczi István 206
 Hargittay Emil 55, 178
 Harmath András 112
 Harms, Wolfgang 64, 71
 Harruckern Ferenc 189
 Harruckern János György 188, 189
 Hartlib, Samuel 119
 Hartweg, Frédéric 64
 Hartyány András 103, 112
 Hasszán, Baba 91
 Hathos Zsuzsanna 112
 Heath, Peter 21
 Hegedűs Márton 88
 Heltai Gáspár 81
 Heltai János 84, 101, 103–105, 108, 119, 149
 Henningius, Nicolaus 158
 Henrik, VIII., angol király 41
 Herberstein, Adam 140, 141
 Herczeg István 106, 109, 110
 Herczeg Istvánné, özv. → Nagymihályi Anna
 Herepei János 143, 176
 Hermann Egyed 129, 134, 137
 Hervay Ferenc 93
 Hess, Johannes 31
 Hidvégi Polányi 12
 Hirsch, Lukas 117
 Hmira János 130
 Hodinka Antal 132
 Hoffhalter, Raphael 70
 Hoffmann György 107, 109
 Holl Béla 93

Hóman Bálint 42, 128
 Homérosz 96
 Homonnai Drugeth János 129
 Horváth János 11, 42, 52, 56
 Huber, Wolfgang 30
 Hubert Gabriella, H. 77
 Hunyadi Mátyás 13
 Hunyadiak 137
 Huszár Gál 35, 36, 70
 Huszár Károly 136, 137, 134
 Hutter-Wolandt, Ulrich 28
 Hüntemann, Ulricus 15

 Illésházy István 107
 Illésy János 91
 Ímeszti György, II. 112
 Imre Mihály 85, 155
 Imre, terebesi ferences prior 45
 Incze Gábor 60, 61, 63, 64
 Iorga, Nicolae 113, 114
 Ipolyi Arnold 34
 Istvánffy Miklós 36, 88, 90, 91, 93, 95–97
 Iványi Béla 28, 37
 Iványos Lajos 145, 147
 Izabella, magyar királyné 38
 Izdenczy János 214

 Jaitner, Klaus 124
 Jakó Zsigmond 77
 Jákóffy 135
 Jankovics József 52, 97
 Jankovits Miklós, III. 216
 Janni, Robert di 167
 János király → Szapolyai János
 János Zsigmond, magyar király 77, 117, 187
 Járfás Zsuzsa 112
 Jászberényi Mátyás 152
 Jékelfalussyak 135
 Jordan, Hans 30, 32

 József Miksa, III. bajor választófejedelem 199
 József, II., magyar király, német-római császár 203, 216, 217
 Juhász István 114, 179
 Juhász Kálmán 131
 Juhász László 36
 Julow Viktor 184
 Juszuf, nagyvezér 203
 Juszuf, Szinán Frenk, budai pasa 93

 Kabai Bodor Gellért 180, 181
 Kádas család 109
 Käfer István 93
 Kakucska Mária, H. 211
 Kakuk Zsuzsa 90
 Káldos János 76
 Káldy-Nagy Gyula 89
 Kálló Koszta 203
 Kálmáncsehi Sánta Márton 206
 Kalmár család 99, 109
 Kalmár János → Szegedi Kalmár János
 Kálnási Ilona 112
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kamatsai Imre 192
 Kammerer Ernő 92
 Kanizsai Pálfi János 142, 143, 145, 146
 Kapossy Lucián 37
 Kapronczay György 109
 Kapy Sándor 93
 Karácsony György 91
 Karácsonyi János 8, 36, 44, 45, 47
 Karádi Pál 75–85
 Karakos Mehmet, basa 144
 Kármán család 184
 Károly Kata 111
 Károly, II., angol király 171
 Károly, III., magyar király, német-római császár

Károly, IV., osztrák császár, magyar király 19
 Károlyi Árpád 106
 Károlyi Gáspár 68
 Károlyi Péter 83
 Károlyi Zsuzsanna 152, 155
 Károlyiak 217
 Kárpáthy-Kravjánszky Mór 88
 Karzel, Othmar 28, 29, 31
 Kathona Géza 56, 71, 90, 141
 Katzianer, Hans 44
 Kazinczy Ferenc 212
 Kecskeméti Gábor 155, 156
 Kékedy Balázs 112
 Kékedy Kata 112
 Kelecsényi Ákos 93
 Kelemen, VII., pápa 24
 Kelenik József 88
 Kemesmáli Nagy Pál 13
 Kerekes György 107, 108
 Kerékjártó Ágnes 52
 Keresztúri Pál 119, 121, 155
 Keresztury Dezső 211, 212
 Keresztury Mária 212
 Keserű Bálint 131
 Keserű Gizella 131
 Keserői Dajka János 151
 Keszi Judit 105, 112
 Kézdivásárhelyi Matkó István 119
 Kiriák László
 Kis Ernő 37
 Kis Gáspár 14
 Kis-Rác Antalné 186
 Kismarjai Veszelin Pál 180
 Kiss Bálint 186, 187, 189, 193–198, 202, 203
 Kiss Lukács 105, 109, 112
 Kiss Lukácsné → Szegedi Katalin
 Kiss Péter 127
 Klaniczay Tibor 5, 11, 43, 56, 76, 77
 Kocsi Csörgő Bálint 179
 Kollányi Ferenc 36, 44
 Koltay Klára 119
 Komáromi Csipkés György, id. 177, 179, 181, 182
 Komáromi Csipkés György, ifj. 178
 Komáromi Csipkés Kata 178
 Komáromi Szórádi Péter 142
 Komáromy H. Mihály 200
 Komlós András 75
 Kopácsi István 47
 Koppány Tibor 24
 Korsós István 208
 Kovács Andrásné Dobozsi Kata 175
 Kovács József László 139
 Kovács Julianna 196
 Kovács Kata 111
 Kovács Mihály 193
 Kovács Péter 137
 Kovács Sándor 42
 Kovács Sándor Iván 102, 171
 Kovacsóczy Farkas 92
 Kozárvári Mátyás 88
 Köleséri család 184
 Köleséri Mihály 176
 Köleséri Sámuel, id. 170, 175–182, 184
 Kőrösi Cs. Zsigmond 203
 Kövér Ferenc, csomori 96
 Krausz János 101, 103–105, 112
 Krausz Jánosné 104
 Krausz Joachim 104
 Kresling, Johannes 32
 Kristó Gyula 99
 Kristóf, württembergi herceg 116
 Kruppa Tamás 125
 Kubinyi András 17
 Kulcsár György 158
 Kun Mária 112
 Kutassy János 101
 Kúti (Kuthy) Ádám 196
 Kúti Ferenc 196

Kúti Julianna 196
 Kúti Lajos 196
 Kühlmann, Wilhelm 97
 Küküllővári 208

 Labádi Lajos 185, 186, 195
 Lacko, Michael 132
 Ladányi Sándor 46, 170
 Lajos, II., magyar és cseh király 31
 Lang, Peter Thaddäus 21
 Lăpușneanu, Alexandru 117
 Laskai Osvát 19, 20
 Lázár István Dávid 125
 Leb, Ion Vasile 113
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von 215
 Leó, X., pápa 8
 Lessing, Gotthold Ephraim 79
 Lewis, Clive S. 167
 Liebhart, Michael 105, 109
 Liebmann, M. 124
 Lipót, I., Habsburg, magyar király,
 német-római császár 137, 214
 Lippay György 127–136
 Liptai Ervin 203
 Lisznyai Kovács Pál 181
 Litz, Gudrun 30
 Lizl, szolgálólány 104
 Lónyay Zsigmond 129
 Lorántffy Zsuzsanna 132
 Lukács László 79, 125, 131
 Lukcsics József 36
 Luther Márton → Luther, Martin
 Luther, Martin 9, 25, 37, 48, 64, 71,
 80, 83, 115, 117
 Lutz, Georg 133

 Machilek, Franz 19
 Magdics István 141
 Mágocsy Ferenc 105, 187
 Mágocsy Gáspár 69, 187
 Mahmud bég 90, 91

 Mahmud Terdzsümán 94
 Mailád István 35
 Majtényi Échi Orsolya 101, 102, 112
 Makkabeus család 95
 Makkai László 11, 43, 84, 135, 179
 Mályusz Elemér 21, 137
 Manasses 35
 Manelfi, Pietro 84
 Marassi, Massimo 54
 Margit 22
 Mária Terézia, magyar és cseh
 királynő 203, 214, 217
 Mária, Habsburg királyné 36
 Marti, Joseph M. 15
 Martonfalvi Tóth György 175, 179,
 181, 182
 Massai (Masay) Eulália 69, 87
 Máté János 208
 Máté, zselicsszentjakabi apát 35
 Materna András 109
 Mattei, Gaspare 127, 133
 Mátyás király → Hunyadi Mátyás
 Mátyás, II., Habsburg, magyar és cseh
 király 107
 Medgyesi Pál 153, 155, 159, 167, 176,
 177, 180, 182, 183
 Medici, Ippolito 34
 Meggyesi 145
 Melanchthon, Philipp 35, 64, 70, 71,
 73, 79, 80, 117, 162
 Melczer János, (Eperjesi) 112
 Melda András 106, 107, 109
 Melda Anna 106, 109, 112
 Melda család 107
 Melda György 109
 Melda Györgyné 105
 Melith Péter 129
 Melius Péter → Méliusz Juhász Péter
 Méliusz Juhász Péter 59–63, 65, 66,
 68–75, 77, 84, 121
 Meszti György, II. 112

Meteş, Ştefan 113
Metyán Gergely 196
Meyer, Dietrich 28
Mező Ferenc 140
Mihály, fráter 13, 22
Mihály, gazda 207
Miksa, Habsburg főherceg 101
Mindszenti Lukács 16, 18, 22
Miskei Antal 140, 141
Miskolczy Ambrus 114, 119
Moeller, Bernd 9, 10, 17
Mokos Gyula 147
Moldovai Mihály 88
Mollay Károly 105, 106
Molnár Antal 5, 79, 125, 126, 131
Molnár János 192
Monachi (Monoki) Sebestyén 102
Monai Borbála 111
Monok István 52, 125, 134
Monostori János 141
Morabito, Raffaele 52
Moraru, Alexandra Roman 115, 116
Moraw, Peter 9
Muller, François 71
Murád Dragomán 88, 94
Murath pasa 144
Murtezan vezér 144
Musa pasa 144
Musztafa, Szokollu, budai pasa 89, 96

Nachodt Polixénia 112
Nádasdy Ferenc, főkapitány 12, 15
Nádasdy Ferenc 93
Nagy Ferenc 193
Nagy Gábor, O. 184
Nagy Géza 153, 176
Nagy József 88
Nagy Levente 113
Nagy Mihály 196
Nagybossányi Bossányi József 112
Nagymihályi Anna 101, 109, 111, 112

Nagymihályi László 111
Nagyszombati Bornemisza Miklós 141
Nánási Lovász István 169
Nehring, Karl 141
Nemes Balogh János 111
Nemeskürty István 85
Németh Gábor 49
Némethy János 190
Néró, római császár 202
Neuser, Adam 79
Nevton → Newton, Isaac
Newton, Isaac 215
Nógrádi Mátyás 169–172, 176
Nordholt, H. S. 133
Novák László Ferenc 205, 210

Nyáry család 216
Nyáry István 129
Nyéki 139
Nyerges Judit 52
Nyhus, Paul L. 9

Octavianus, Caius Julius Caesar
(Augustus), római császár 96
Oláh Miklós 34, 45, 75
Oláh Szabolcs 59, 60, 75, 155
Orbán (Urban), VIII., pápa 128, 132
Orczy család 216
Orczy István, VIII. 214, 216, 218
Orczy József 216, 218
Orczy Lőrinc 211–218
Ortí, Milagros Cárcel 125
Ortí, Vicente Cárcel 125
Osváthné Krankovics Ilona 177
Osztroluczky Judit 217
Óváry Lipót 34

Ötvös Péter 131

Pajkossy Gábor 107
Pajzsgyártó Márton 100

Paksi György 144
 Pál, II., pápa 15
 Pál, III., pápa 34
 Pál, Szent 145
 Pálffy Géza 87, 93, 95
 Pálffy János 214
 Pálffy Kata 135
 Palicskó Zsófia 100, 112
 Pállya János 201
 Panaiteescu, Petru Pavel 115
 Pápai Páriz Ferenc 74, 119
 Pápai Páriz Imre 167
 Pápai Sára → Erdélyi Sámuelné Pápai Sára
 Pareus, David 141, 151
 Parvi, Gasparis 14
 Pásztor Lajos 17, 19, 20
 Pataki József 27
 Pathai Sánta Erzsébet 112
 Pathay János 101, 111
 Pauli, Simon 158
 Paulinus, Johannes 30
 Paxy János 101, 104, 111
 Pázmány Péter 128, 131, 135, 137, 152
 Péchyek 135
 Pécsi János 88
 Pécsváradi László 35
 Pemfflinger Katalin 35–38
 Pemfflinger Márk 36
 Perényi család 42
 Perényi Gábor 45, 48
 Perényi György 129
 Perényi Péter 45, 47
 Perger János 190
 Perkins 182
 Pesti 207
 Péter Katalin 5, 10, 11, 21, 43, 114, 129, 134, 135, 137
 Péter László 46
 Péter, I., orosz cár 121
 Pethes Mihály 111
 Petneházy Dávid 102, 111
 Petrarca, Francesco 52
 Petrocchi, Massimo 133
 Petrovics Péter 117
 Petrőczy Éva 121, 165, 172
 Petry, Ludwig 28
 Pettegree, Andrews 21
 Pirnát Antal 5, 43, 77, 83, 116
 Piru, Alexandru 115
 Platón (Plátó) 215
 Platz, Johannes von 9
 Plinius, Secundus Caius 84
 Po-Chia Hsia, Ronnie 124, 125
 Podmaniczky Annamária 217
 Podmaniczky család 217
 Podmaniczky István 34
 Podmaniczky Judit 217
 Pokoly József 42
 Polgár Mihály 200
 Pondor Miklós 23
 Pop, Ioan Aurel 113
 Pósaázi János 180
 Prépostvári Bálint 94
 Prépostváry Zsigmond 129
 Press, Volker 21
 Prodon Margit 7
 Püspöki János 176
 Pusztai János 192
 Püspöky István 215
 Pütter, Johann Stephan 130
 Rácz István 168
 Ráday Pál 181, 184, 214
 Radojičič, Djordje 117
 Raguzai Bonifác 125
 Rainer Menyhért 106–109
 Rainer, Melchior → Rainer Menyhért
 Rákóczi család 214

Rákóczi Ferenc, II. 121, 214, 215, 218
 Rákóczi György, I. 102, 129, 130,
 134, 135, 147, 153, 155, 157
 Rákóczi György, II. 119, 132, 152,
 153
 Rákóczi Julianna 215
 Rákóczi Zsigmond 152
 Rákócziak 135
 Rákóczy László 129
 Rapaics Rajmund 36
 Rasselwitz, Hans 30
 Ravasi, Gianfranco 52–54, 56, 57
 Reinhard, Wolfgang 123, 124
 Reiszig Ede 100, 103
 Renato, Camillo 66
 Reuter, K. 181
 Révai Miklós 212, 215
 Révay Valéria 52
 Révbely Varga Mihályné 193
 Révész Imre 42, 60, 61, 91, 114
 Révész Kálmán 48
 Ricoeur, Paul 62
 Rimay János 140
 Ritoókné Szalay Ágnes 76
 Roka Kis Istvánné 208
 Rorario, Girolamo 34
 Rosman, Abraham 166
 Rosnyai János 170
 Rosos Simon 12
 Rubel, Paula G. 166
 Rudolf, II., német-római császár 93,
 137
 Rumpler, H. 124

 Sadobrics Péter 27
 Sajószetpéteri István 180, 182
 Salamon Ferenc 88, 93, 139, 141
 Sándor, VII., pápa 132
 Sanuto, Mario 34
 Sárpataki Nagy Mihály 76
 Sásvár (Sehszüvár), bég 87, 89–97

 Sauzet, Robert 9
 Sávai János 131
 Sbiera, Ion George 115
 Schilling, Heinz 9, 123, 124
 Schilling, Johannes 25
 Schmidinger, H. 132
 Scholz László 91
 Schrauf Károly 45
 Schreiber Farkas 117
 Schreiner, Klaus 17
 Schulze, Manfred 20
 Schwab, Wipert 31
 Scotson, John 14
 Scribner, Robert W. 10, 19–21
 Scultetus, Abraham 158
 Sebestyén Béla 37
 Seibt, Ferdinand 19
 Serédi Gáspár 42, 44, 46
 Serédi István 45
 Siderius János 103
 Siket Ferenc 105
 Sima László 187–190, 192–194, 197,
 204
 Simándi Bodó Mihály 139–147
 Simigio, Johannis literatus de 14
 Simion, Ștefan 117, 119, 121
 Simon fráter 7
 Sinzendorf, Joachim 87
 Sipos Erzsébet 193
 Sipos Gábor 114
 Sixtus, V., pápa 125, 126
 Skaricza Máté 88, 90, 141, 146
 Smith, William 167
 Soffner, Johann 31
 Soggin, J. Alberto 56
 Somlyai Balázs → Murád Dragomán
 Sommer, Johann 77, 83, 84
 Somogyi András 100
 Somogyi család 109
 Somsdorfer, Thomas 109
 Sonkoly Gábor 11

Soós Imre 42
 Sömjéni Antal 35
 Sörös Pongrác 35
 Sövényházi Márton 187
 Sövényházi Móríc 187
 Sövényházi Péter 187
 Spáczai Kata 112
 Spengler, Lazarus 30
 Squicciarni, Donato 127
 Stackmann, K. 10
 Stancaro, Francesco 60, 117
 Stephani, F. 34
 Sterlicz, inas 217
 Stievernann, Dieter 20, 21
 Stökl, Günther 117
 Strassoldo 179
 Strauss, Gerald 17
 Strigelius, Victorinus 72
 Sudár Balázs 88, 89
 Sugár István 127
 Sulica, Nicolae 115

 Szabó András 6, 41, 44, 48, 69, 95
 Szabó Bálint 140, 141
 Szabó Botond, G. 60, 75
 Szabó G. Zoltán 173
 Szabó György 196
 Szabó István 23, 128, 129, 134, 135
 Szabó János Győző 96
 Szabó Kata 196
 Szabó Pál 177
 Szakály Ferenc 5, 10, 11, 43, 49, 56, 80, 90, 91, 94, 99, 100, 102, 106, 108, 116, 139–141, 168, 169, 177
 Szalaházy Tamás 34
 Szalárdi János 177
 Szalay László 88
 Szalinai István 125
 Szamosközy István 89
 Szántai Demeter 45
 Szántai István 46

 Szántai Mihály 180
 Szántó Imre 91
 Szántó Konrád 41, 42
 Szapolyai János, magyar király 27, 36, 37
 Szarvas József 202
 Szarvaskendi Sibrik Benedek 12
 Szathmári István 152
 Szatmári Baka Péter 176
 Szatmári György 8
 Szatmárnémeti Mihály 37, 180
 Szauder Mária 212
 Szécsi Dénes 15
 Szederkényi Nándor 46
 Szegedi András, I. 102, 105, 106, 108, 109, 112
 Szegedi András, II. 112
 Szegedi Anna, I. 100, 112
 Szegedi Anna, II. 103, 104, 109, 112
 Szegedi Anna, III. 112
 Szegedi Anna, IV. 112
 Szegedi Anna, V. 103, 105, 112
 Szegedi család 99, 102, 103, 107, 110–112
 Szegedi Gáspár, I. 101, 102, 112
 Szegedi Gáspár, II. 112
 Szegedi Gergely 121
 Szegedi György, I. 101, 102, 106, 108, 109, 111, 112
 Szegedi György, II. 112
 Szegedi Ilona 112
 Szegedi István 102, 105, 106, 110, 112
 Szegedi János, II. 112
 Szegedi Judit 103, 112
 Szegedi Kalmár János 100, 106, 112
 Szegedi Kalmár Jánosné, Anna 112
 Szegedi Katalin 105, 112
 Szegedi Kis István 10, 90, 140, 143, 206, 187

Szegedi Kiss István → Szegedi Kis István
Szegedi Márton I., 100–102, 104–106, 112
Szegedi Márton, II. 112
Szegedi Márton, III. 112
Szegedi Márton, IV. 103, 112
Szegedi Mihály 101–103, 106, 107, 112
Szegedi Zsófia, I. 112
Szegedi Zsófia, II. 112
Szegedi Zsófia, III. 103, 112
Szegedi Zsuzsa, I. 112
Szegedi Zsuzsanna, II. 112
Szegedi Zsuzsanna, III. 112
Szegedi Zsuzsanna, IV. 112
Szegedi Zsuzsanna, V. 112
Székely István, bencédi 47
Szekfű Gyula 42, 88, 128, 129, 134, 135
Szelániki 93
Szenci Molnár Albert 101–106, 120–122, 141, 142, 158
Szendrei János 44
Szendrey István 91
Szennáherib, asszír uralkodó 96
Szentmártoni Szabó Géza 47, 88, 120
Szentmiklósi Sebők Sámuel 186
Szepesi György 88, 95, 96
Szepsi Csombor Márton 102, 105, 106
Szerdahelyi Imre 217
Szerdahelyi Mátyás 45
Szerémi György 35, 36
Szigetvári Csöbör Balázs 94
Szikszói Lukács 60
Szilády Áron 52, 56
Szilágyi Ferenc 201
Szilágyi Márton 200
Szilágyi Sándor 89, 129, 135
Szilágyi Tönkö Márton 179, 181
Szilágyiné Horváth Anna 87

Szinnyei József 143
Szita László 90
Szívós (Literari) János 207
Szkhárosi Horvát András 47
Szmrecsányi család 217
Szollya Pity Tamásné 193
Szőnyi Nagy István 180
Szörényi László 173
Sztárai Mihály 47, 48, 56
Sztripszky Hiador 175, 178
Szűcz Gergely 207
Szűcs Jenő 9, 11, 45–47

Takács Edit 185
Takács Ferenc 201
Takács Sándor 47, 48, 87–90, 92–96
Tamás Lajos 114, 118
Tapasztó Mátyás 16
Tardi György 88
Tarnóc Márton 153, 154
Tasnádi Péter 88
Tavano, L. 124
Taylor, Larissa 10
Telekessy István 214
Teleki Mihály 181
Temesvári Pelbárt 19, 20
Theocritus 103
Thököly Imre 102
Thuri Kalmár Anna 100, 102, 112
Thuri Kalmár János 103, 111
Thurzó Elek 33
Thurzó György 104
Thurzó Szaniszló 28
Timon Ákos 135
Tinódi Sebestyén 88, 90, 94
Titily Zsófia 109, 110
Tódor Márton 193
Tofeusz Mihály 176
Tolnai Dali János 176
Tolnai Fabricius Bálint 88
Tolnai Mihály 180

Tolnai Mihály deák 105
 Tolnai Szabó Mihály 180
 Tonnhauser, Hans/Johann 109
 Torda Zsigmond, gyalui 35
 Tormássy János 139, 140, 142, 143
 Tóth Béla 175, 180
 Tóth Endre 33, 36, 42
 Tóth G. Péter 96
 Tóth István → Bátai Tóth István
 Tóth István György 21, 124, 125, 133
 Tóth Lőrinc 188
 Tóth Miklós 83
 Tóth Pál 106
 Török Bálint, enyingi 33–37, 39
 Török Ferenc 38
 Török György 202
 Török János, enyingi 34
 Törös László 141
 Troska, Ferdinand 29
 Trubar, Primoš (Primus Tuber) 116
 Túri Literátor Lukács 187
 Turkovich Nádasdy Tamás 33
 Tusor Péter 123
 Tutkó József 107

 Udvary István 104, 112
 Újfalvi Imre 176, 177
 Újváry Zsuzsanna, J. 99–103, 105–
 107, 109, 111
 Ungand, Hans 116
 Ungnád Dávid 93
 Uri János 206

 Üvejsz, Kara, budai pasa 87–89, 92,
 95

 Vajdakamarási Lőrinc 88
 Válaszuti György 76
 Valentin, Jean-Marie 64, 71
 Valentinianus 83
 Vanoviczi János 132

 Ványai Illés 101, 111
 Vanyó Tihamér 126
 Váradi Pál 103, 112
 Váraljai János 47
 Varannay András 106, 107, 109, 110
 Várday Pál 34
 Varga Imre 172
 Varga István 210
 Varga János 207
 Varga Zoltán 42
 Varjas Béla 43, 53, 56
 Várkonyi Ágnes, R. 69, 131
 Varlaam, moldvai metropolita 119
 Vas István 99
 Vásárhelyi Judit, P. 142
 Vass család 103
 Vass Előd 93
 Vass János 112
 Vass Mihály 112
 Vecseri (Vetseri) Mihály, id. 190, 202,
 203, 191
 Vecseri (Vetseri) Mihály, ifj. 202
 Velechi István → Veleki István
 Velechinus → Veleki Imre 105
 Veleki Imre 105
 Veleki István 102
 Velics Antal 92
 Veress Endre 27, 92, 127
 Vergilius Publius Maro 96
 Vidovich György 97
 Villani, Nicola 53
 Vincze (Vintze) György 190, 192
 Vinkovics Benedek 126
 Viski János 120, 121
 Viski Pál 192
 Vörös Gabriella 186

 Watt, Tessa 167
 Wedányi Ferenc 109
 Weigelt, Horst 28
 Wendelin, Marcus 151

Wenzel Gusztáv 36
Weöres Sándor 171
Wick Béla 107
Widmair 140
Widos István 109
Wipert → Schwab, Wipert
Wittman, Reinhard 167
Wolphius János 102
Wright, S. J. 17

Záborszky Ferenc 112
Záborszky István 112
Zákány Imre 100
Zákány István 100
Zegedi Marthon → Szegedi I. Márton

Zemon Davis, Natalie 65
Zimányi Vera 43, 99, 101, 166
Zolnay Károly 185, 186
Zombori Antal 88
Zombori István 137
Zoványi Jenő 42, 44–47, 101, 147,
170, 176, 180
Zrínyi György 93
Zrínyi Miklós 37, 53, 55
Zwingli, Ulrich 116

Zsigmond fráter (frater Sigismundus)
14
Zsigmond György 79
Zsilinszky Mihály 42, 129, 135, 187

TARTALOM

BEVEZETŐ.....	5
ERDÉLYI GABRIELLA	
Obszerváns és protestáns reform: a közösség és a földesúr hitváltása (Esettanulmány)	7
CSEPREGI ZOLTÁN	
A mezőváros és a földesúr diskurzusa vallási kérdésekben Brandenburgi György kelet-magyarországi és felső-sziléziai uradalmaiban 1523–1543	27
BESSENYEI JÓZSEF	
Enyingi Török Bálint és a reformáció (Pápa mezőváros reformációjának kezdetei).....	33
SZABÓ ANDRÁS	
Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató esetek.....	41
AMEDEO DI FRANCESCO	
Gondolatok a 16. századi magyar zoltárparafrázisok és bibliai históriák új értelmezéséhez	51
OLÁH SZABOLCS	
A hívő ember képe és a lelkipásztori felügyelet nyelve Melius Péter igehirdetésében.....	59
BALÁZS MIHÁLY	
Karádi Pál Simándon.....	75
ÁCS PÁL	
Sásvár bég históriája. Histora cladis Turcicae ad Naduduar, 1580	87
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA	
Egy hajdanvolt mezővárosi polgárcsalád, a mezőszegedi Szegedi család házassági-társadalmi kapcsolatai a 16–17. században.....	99
NAGY LEVENTE	
Főúri és értelmiségi reformáció egy idegen példa alapján: az erdélyi román reformáció.....	113

TUSOR PÉTER	
A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján (Egy Rómába írt egri püspöki jelentés alapján)	123
KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ	
A „törökös” Simándi Bodó Mihály	139
HELTAI JÁNOS	
Geleji Katona István mint udvari prédikátor	149
PETRŐCZI ÉVA	
Sion várai. A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában.....	165
CSORBA DÁVID	
„Bánkódó lélek” és mezővárosi társadalom: id. Köleséri Sámuel prédikációi.....	175
BAGI ZOLTÁN	
Szentés város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján.....	185
NOVÁK LÁSZLÓ FERENC	
Nagykőrös mezőváros, különös tekintettel a 17–18. századi írásbeliségre	205
H. KAKUCSKA MÁRIA	
Mezővárosok a magyar irodalomban, avagy Arany János és Orczy Lőrinc	211
NÉVMUTATÓ	219

Historia Litteraria 18.

A kötet a 2001-ben Nagykőrösön tartott országos régi magyar irodalmi konferencia tanulmányait közli. Amiről szó van benne, az a történelemtudományokban és az irodalomtörténetben örökzöld téma, amelyhez újra meg újra visszatérnek az egymást követő korszakok kutatói. Válságban volt-e a középkori egyház a 16. század elején, vagy a reformáció egy virágkorát élő szervezetet roppantott meg? A földesúr vagy a mezővárosi polgárok állásfoglalása volt-e döntő a reformáció elfogadásában? Esetleg mind a kettő? Vagy talán magát az eszmét sem szabad kifelejtenünk a történetből, s nem csupán mindent a társadalmi és szociológiai tényezőkre visszavezetni? A nehezen megválaszolható kérdéseken túl szó esik még a reformáció nyomán létrejött felekezetekről, az evangélikusról, reformátusról, unitáriusról és katolikusról, a kor fontos irodalmi műfajairól, a históriás énekekről, a prédikációról, s végül (de nem utolsósorban) a mezővárosok polgáraitól, s magukról a városokról.

ISBN 963 9104 93 0

Ára: 2835 Ft